ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 50

1–2

IANUARIE–IUNIE

1999

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În țară, revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO–76117, Tel. 401-411 90 08, Tel. 401-410 39 83; Fax. 401-410 34 48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect 1, P. O. Box 33–57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401-222 41 26, București, România, ORION PRESS IMPEX 2000, P.O. BOX 77-19, Tel. 653 79 85, Fax 401-324 06 38, București 3 – România.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 71119, București, Tel. 659 71 52, Fax 401-650 34 10.
Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343–370.

APARE DE 4 ORI PE AN

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, C. P 5-42,
Tel. 401-411 90 08; Fax: 401-410 39 83; 410 32 00/2107, 2119
76117 București

INDICE

TOMUL 50, 1999

ABREVIERI FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ActaArchCopenhaga	Acta Archaeologica, Copenhaga
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AEM	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AnB	Analele Banatului, Timişoara
AnnÉp	L'Année Épigraphique, Paris
ArchAustr	Archaeologia Austriaca, Viena
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi–Bucureşti
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AusgrFunde	Ausgrabungen und Funde, Berlin
BullInstArchLondon	Bulletin of the Institute of Archaeology, Londra
CCET	N. Hampartumian, *Corpus Cultus Equiti Thraci*, Leida, 1979
CEpR	C. C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, Bucureşti
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
CIMRM	M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Haga, 1956–1960
CMRED	D. Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum,* Leida
Dacia, N.S.	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (N. S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
DissPan	Dissertationes Pannonicae, Budapesta
DRH	Documenta Romaniae Historica, Bucureşti
EAA	*Enciclopedia dell'Arte Antiqua Classica e Orientale*, Roma, 1963
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
ÉPRO	M. J. Vermaseren (sub red.), *Études Préliminaires des Religions Orientales dans l'Empire Romain*, Leida
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane,* Bucureşti
IDRE	C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine, Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles),* Bucureşti, 1996–2000
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, ed. G. Mihailov, Sofia, 1958–1970

ILLRP	A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, Florenţa
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
KözlCluj	Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum. Érem- ès Régiségtárából, Cluj
KSMoscova	Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moscova
LIMC	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich–München
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MeddelandenLund	Meddelanden fran Lunds Universitets Historiska Museum, Lund
MittPrähistKomm	Mitteilungen der Prähistorischen Kommision der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena
Pick	B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I. *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien* 1, Berlin, 1898
Pick-Regling	B. Pick, K. Regling, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I. *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien* 2, Berlin, 1910
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig–Berlin
RCRFA	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Basel
RE	*Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, sub red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart
RevMuz	Revista Muzeelor, Bucureşti
RMD	M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas.*, Londra, 1978–1985
RMI	Revista Muzeelor de istorie, Bucureşti
RMM-MIA	Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
StComCaransebeş	Studii şi Comunicări, Caransebeş
StComSibiu	Studii şi Comunicări, Muzeul Brukenthal. Arheologie-Istorie, Sibiu
Valachica	Studia Valachica/Documenta Valachica/Valachica, Târgovişte
ZfA	Zeitschrift für Archäologie, Berlin
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 50 **nr. 1–2** **ianuarie–iunie 1999**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 50 N° 1–2 Janvier–June 1999

SOMMAIRE

SCIVA – CINCI DECENII ÎN SLUJBA ARHEOLOGIEI ROMÂNEŞTI

Cu prezenta fasciculă, prima din tomul 50, revista ***Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*** împlineşte cinci decenii de apariţie neîntreruptă – cinci decenii de activitate merituoasă în slujba ştiinţelor antichităţii din România. Nici un alt periodic de specialitate din ţara noastră nu a atins până în prezent o asemenea vârstă jubiliară şi, de aceea, nu este exagerat a spune că **SCIVA** este revista care oferă cea mai largă, mai fidelă oglindire a evoluţiei acestor ştiinţe, în special a mersului arheologiei româneşti, în ultima jumătate de secol. O evoluţie care, inexorabil marcată de soarta istorică a întregii ţări în perioada postbelică, a cunoscut, alături de realizări importante şi de momente de reală afirmare, îndelungate perioade de stagnare sau chiar de regres. În ciuda tuturor vicisitudinilor, de-a lungul anilor revista noastră a fost un loc favorit al publicării celor mai importante descoperiri şi cercetări, un for de dezbatere a problemelor majore şi actuale ale arheologiei pre- şi protoistorice, antice şi medievale, un mijloc de informare curentă asupra apariţiilor editoriale şi asupra evenimentelor vieţii ştiinţifice. Multe, cele mai multe dintre materialele publicate îşi păstrează valoarea, prea puţin sau deloc alterată de trecerea timpului, şi, de aceea, în orice bibliotecă (inclusiv în cele peste 220 instituţii partenere de schimb din străinătate) **SCIVA** a fost şi rămâne printre publicaţiile româneşti cele mai frecvent consultate. Interesul revistei nu rezidă însă numai în cantitatea, calitatea şi actualitatea informaţiei ştiinţifice publicate, ci şi în datele şi mărturiile relevante pentru înţelegerea istoriei arheologiei româneşti contemporane, acumulate în paginile ei. La actualul moment jubiliar asupra acestor lucruri trebuie să reflectăm în primul rând.

Întemeiată în 1950, revista ***Studii şi cercetări de istorie veche*** (**SCIV**, din 1974 **SCIVA**) a apărut până în 1963 de regulă în două fascicule semestriale, iar din 1963 până în prezent în patru fascicule trimestriale. Dificultăţile financiare au făcut ca în unii ani numărul apariţiilor să fie mai mic şi ca, începând din 1982, numărul de pagini al unei fascicule să fie drastic redus. Din păcate, după 1989 aceste dificultăţi nu au fost înlăturate, dimpotrivă au devenit mai apăsătoare, şi chiar anul jubiliar găseşte revista **SCIVA** în starea dramatică a reducerii numărului total de pagini şi de apariţii pe an la jumătate faţă de norma deceniului trecut. Oricare ar fi însă starea actuală şi perspectivele apropiate, este de reţinut faptul că până la tipărirea acestui număr, în tomurile 1–49 (1950–1998), au fost publicate cca 2500 titluri, însumând peste 26 000 pagini.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 5–9

Revista a fost de la început editată sub auspiciile Academiei Române (pe atunci numită Academia Republicii Populare Române), mai întâi de către Institutul de Istorie şi Filosofie, apoi de Muzeul Naţional de Antichităţi şi de succesorul acestuia, Institutul de Arheologie din Bucureşti. De regulă, directorii sau directorii adjuncţi au fost aceia care au purtat răspunderea editării în calitate de redactori şefi: C. Balmuş (1950–1952), Gh. Ştefan (1953–1956), Em. Condurachi (1956–1970), D.M. Pippidi (1971–1972), S. Morintz (1972–1991), P. Alexandrescu (1992–1994). Ei au fost ajutaţi de comitete şi/sau colegii de redacţie din care au făcut parte atât savanţi de mare prestigiu, formaţi în perioada interbelică, precum I. Nestor, Vl. Dumitrescu, R. Vulpe, D. Popescu, D. Tudor, D. Berciu, I. Barnea, C. Daicoviciu, K. Horedt, M. Petrescu-Dîmboviţa, cât şi cercetători mai tineri, afirmaţi în anii 50–60, precum P. Diaconu, Al. Păunescu şi mult regretatul Radu Popa, sau cooptaţi chiar mai recent, cum sunt cei mai mulţi membri ai actualului colegiu de redacţie. Nu trebuie uitată nici activitatea competentă, plină de abnegaţie a secretarelor de redacţie, care au asigurat desfăşurarea ritmică a procesului redacţional intern şi colaborarea indispensabilă cu Editura Academiei. Un cuvânt de pioasă amintire se cuvine aici pentru Ana Matrosenco şi Susana Bogdan, cele care au imprimat de la început revistei o excelentă ţinută editorială.

De-a lungul timpului, în revistă au apărut numele a aproape cinci sute de autori; cei mai mulţi sunt arheologi, dar frecvent în sumare sunt prezenţi şi istorici, epigrafişti, filologi clasici, numismaţi, precum şi cercetători din diferitele ramuri ale ştiinţelor naturale şi tehnice care conlucrează cu arheologia (arheozoologi, paleobotanişti, palinologi, geologi). Numele lor şi tematica contribuţiilor pot fi regăsite cu ajutorul indicilor revistei, publicaţi în tomurile 36, 1985, 1–2 şi 46, 1995, 3–4. Sunt prezente toate generaţiile – de la elevii lui Vasile Pârvan, cei care au pus temeiurile acestei reviste, la absolvenţii anilor '90. Alături de arheologii bucureşteni, în primul rând provenind din Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", şi-au adus frecvent contribuţia colegii din Cluj, Iaşi, Piatra Neamţ, Alba Iulia, Sf. Gheorghe, Constanţa, Galaţi, Craiova, Ploieşti ş.a.m.d., împrejurare de natură să facă din **SCIVA** o publicaţie reprezentativă a întregii arheologii româneşti. Nu este lipsit de interes faptul că revista a făcut loc în paginile sale şi pentru acei pasionaţi colecţionari, precum V. Culică, G. Coman sau Gh. I. Petre-Govora, care, printr-o colaborare consecventă cu instituţiile de specialitate şi-au depăşit condiţia de arheologi amatori pentru a deveni veritabili cercetători. În sfârşit, trebuie să amintim că nu rareori **SCIVA** a publicat contribuţii ale unor cercetători străini de prestigiu, precum ruşii V. D. Blavatski, P. I. Boriskovski, G. B. Fedorov şi G. I. Smirnova, cehul J. Kudrnáč, bulgarul T. Gerasimov, englezul I. A. Richmond, germanii W. M. Werner, N. Boroffka, S. Hansen şi K. Strobel sau americanii K. Honea şi S. Krebs. Se manifesta astfel tendinţa timidă de a deveni o revistă internaţională, pentru care condiţiile de dinainte de anul 1989, înainte de toate cele politice, erau departe de a fi favorabile.

Lucrările publicate în **SCIVA** au abordat toate perioadele istorice cuprinse între paleoliticul inferior şi evul mediu dezvoltat pe teritoriul României şi în spaţiul geografic înconjurător. În funcţie de specificul lor, contribuţiile au fost grupate în rubricile permanente ale revistei: studii, discuţii, cercetări arheologice

de teren, mici descoperiri. Rubricile de recenzii şi de note bibliografice, menite să contribuie la buna informare a cititorilor asupra noutăţilor apărute în literatura de specialitate din ţară şi, mai ales, din străinătate (în condiţiile unei izolări care îşi face şi astăzi simţite efectele), din păcate, nu au dispus în chip constant şi în cantităţi suficiente de materiale publicabile. După cum se vede, printre arheologii noştri genul recenziei, mai ales al aceleia cu adevărat critice, nu se bucură de suficientă preţuire, la fel cum notele bibliografice sunt probabil considerate lucrări minore, deşi utilitatea lor este evidentă oricui.

O deosebită importanţă în economia revistei au avut-o în toţi aceşti ani cronicile ştiinţifice, mai ales acelea cu caracter permanent, acoperind un anumit domeniu de activitate. Amintim aici cronica săpăturilor arheologice desfăşurate în întreaga ţară, redactată de D. Popescu între anii 1957 şi 1970 (ulterior continuată doar în revista **Dacia**), cronica numismatică publicată în **SCIVA** între anii 1958 şi 1973 de către B. Mitrea (şi ea continuată în **Dacia**), cea epigrafică iniţiată în 1981 de către C. C. Petolescu şi, în sfârşit, cronica săpăturilor Institutului de Arheologie din Bucureşti, întreţinută începând din 1989 de către Al. Barnea. Diferite evenimente ale vieţii ştiinţifice curente (sesiuni de comunicări, colocvii, congrese, expoziţii, aniversări, acordarea de distincţii etc.) şi-au găsit şi ele reflectarea, fie în cronici individuale, fie în cronici de sinteză asupra activităţii întregului institut în cursul unui an. Din păcate, revista nu a putut în toţi anii şi, desigur, nu în toate împrejurările să înregistreze într-o cronică evenimentele care ar fi meritat a fi consemnate. De o egală importanţă pentru istoricul cercetării sunt numeroasele *personalia* – omagii dedicate reprezentanţilor de seamă ai ştiinţelor antichităţii cu prilejul împlinirii unei vârste jubiliare sau acela al trecerii în eternitate. Dincolo de mesajul binemeritat de recunoaştere şi de recunoştinţă al comunităţii ştiinţifice, aceste materiale cuprind date esenţiale pentru cunoaşterea activităţii şi operei unor personalităţi importante din istoria mai nouă a ştiinţei noastre, în contextul general al epocii.

Paginile revistei **SCIVA** cuprind şi numeroase contribuţii istoriografice asupra clasicilor şi a altor personalităţi de seamă din istoria mai îndepărtată a arheologiei româneşti: N. Mavros, Al. Odobescu, Gr. Tocilescu, M. C. Sutzu, V. Pârvan, I. Andrieşescu, I. Nestor, N. N. Moroşan. Deosebit de important este grupajul de studii publicat în tomul 35, 1984, 1–3, care reprezintă o adevărată monografie istorică a Muzeului Naţional de Antichităţi, dedicată aniversării a 150 de ani de la întemeierea acestuia. Aici prezentarea contribuţiei particulare a fiecărei personalităţi se îmbină cu reconstituirea, moment cu moment, a mersului înainte al instituţiei, de la modestele începuturi datorate banului Mihalache Ghica la Institutul de Arheologie din zilele noastre.

Nu rareori în revistă au apărut articole editoriale, care îşi propuneau să facă bilanţul unei etape şi să traseze sarcinile şi perspectivele cercetării viitoare. Uneori, justificat, prilejul a fost oferit de date comemorative aparţinând istoriei ştiinţei noastre (întemeierea MNA, întemeierea Academiei Române). Mult mai des prilejul a fost unul impus prin comandă politică: aniversarea „eliberării”, aniversarea proclamării republicii, aniversarea P.C.R. şi, nu în ultimul rând, aniversarea zilei de naştere a „celui mai iubit fiu al poporului”, N. Ceauşescu.

Mergând mai mult înapoi în timp, vom întâlni chiar în primul număr al **SCIVA** omagiul adresat lui I. V. Stalin, iar în tomurile tipărite în primul deceniu de apariție vom găsi urmele apăsate ale impunerii unui marxism primitiv și ale sovietizării (până în 1955 recenzii și prezentări dedicate exclusiv lucrărilor tipărite în U.R.S.S., până în 1959 articole popularizând experiența „avansată" a arheologiei sovietice). La o privire grăbită, redacției de atunci și autorilor respectivelor texte li s-ar putea aduce acuze grele, așa cum s-a întâmplat după 1989 în alte domenii ale științei și culturii românești. Asupra acestor fapte trebuie însă reflectat cu pondere și cu obiectivitate. La distanța de un deceniu de la căderea regimului totalitar, o dezbatere lucidă, critică dar lipsită de patimă, asupra impactului politicii și ideologiei comuniste în știința noastră a devenit posibilă și ar putea fi găzduită chiar în paginile acestei reviste. Pentru început se poate spune că trecutul trebuie asumat și că, în marea majoritate a cazurilor, compromisul a fost unul minim, formal, făcut sub amenințarea unor consecințe grave pentru revistă, pentru instituție și, în general, pentru cercetarea arheologică. Cenzura, dirijarea mijlocită sau nemijlocită și controlul exercitat de diferitele organe ale partidului și statului au fost realități nu numai în „obsedantul deceniu", ci și mai târziu, până la căderea regimului comunist. Reale au fost și sistematicele măsuri de constrângere și represiune care au asigurat temporar succesul acestei politici totalitare. Cine își ia răgazul să citească aceste texte va vedea, însă, că de multe ori după omagiul formal, în „limba de lemn" a epocii, urmează considerații pertinente privind problemele reale și obiectivele de viitor ale cercetării. Un bun exemplu în acest sens este editorialul publicat în primul volum de indici ai revistei (36, 1985, 1–2, p. 3–29), care, făcând formale referiri la „ideile luminoase", la „îndemnurile și indicațiile tovarășului Nicolae Ceaușescu", ne oferă înainte de toate o imagine concentrată a câștigurilor arheologiei românești din deceniile precedente. Tot acolo, reproducerea ideii simplist exprimate despre „unirea dacilor cu romanii" avea rostul de a întări cu forța unui citat poziția istoriografiei științifice în confruntarea cu manifestările insidioase, tot mai dăunătoare, ale curentului tracoman. Exemple de acest fel se pot întâlni și în alte locuri din **SCIVA** și vor trebui analizate cu atenție, în încercarea de a evalua în chip corect drumul complex și adesea dificil parcurs de revista noastră în primele patru decenii ale existenței sale.

Schimbările istorice din decembrie 1989 au modificat desigur radical condițiile în care activează publicațiile științifice românești, iar acest lucru este evident și în cazul revistei **SCIVA**, în aspectul și conținutul ei. Dispariția oricărei forme de cenzură ideologică a făcut ca autorii să dispună de o totală libertate de exprimare și ca sumarele revistei să fie alcătuite independent de oportunitățile vieții politice. Pe de altă parte, colegiul de redacție a câștigat o deplină autonomie în stabilirea formei și normelor editoriale cele mai adecvate specificului revistei (publicate în tomul 46, 1995, 3–4, p. 343–371). Astfel, s-a modificat structura rubricilor permanente, s-a introdus publicarea unui *abstract* în fruntea fiecărui text, au fost pentru prima oară publicate articolele unor autori de peste hotare în limbi străine, iar altele au fost traduse în română din limbi mai greu accesibile (rusă, germană). În trei fascicule diferite s-au publicat în bloc lucrările

unor colocvii organizate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan": „Obiceiuri de depunere în pre- şi protoistorie" (1992), „N. N. Moroşan – un destin românesc în Basarabia cotropită" (1994) şi „Sesiunea memorială Radu Popa" (1998). Începând din 1995 revista se lucrează în redacţie în formă computerizată, împrejurare de natură să uşureze munca editurii şi să reducă în chip semnificativ costurile de editare. Cu toate acestea, datorită scăderii severe a alocaţiilor bugetare pentru publicaţiile ştiinţifice, apariţia revistei a ajuns să întârzie cu un an, iar conducerea Academiei Române a fost nevoită să decidă pentru un mare număr de reviste ale institutelor, inclusiv pentru **SCIVA**, reducerea la jumătate a numărului de pagini şi apariţii pe an.

Ne aflăm, în al 50-lea an de apariţie, într-o situaţie generatoare de gravă îngrijorare. Nu este vorba aici numai de soarta unei reviste de mare tradiţie şi solid prestigiu în ştiinţa românească şi cea internaţională. În condiţiile în care revista întemeiată de Vasile Pârvan, Dacia, a ajuns să apară doar o dată la câţiva ani (ultima dată în 1995) şi în care Editura Academiei nu dispune de mijloace nici măcar pentru a tipări o carte de arheologie pe an, este vorba de supravieţuirea arheologiei româneşti şi a mediului instituţional academic în care ea a obţinut cele mai mari realizări de până acum. Fără un mijloc de valorificare ritmică a descoperirilor şi cercetărilor, fără un mijloc accesibil de comunicare între specialişti, ştiinţele antichităţii şi în special arheologia, care cunoaşte un ritm alert de creştere a bazei documentare, vor avea mult de suferit. Realizările noastre vor fi tot mai puţin cunoscute peste hotare, iar influxul de informaţie, în primul rând de bibliografie, va cunoaşte o gravă restrângere, pe măsură ce, în condiţiile reducerii şi întârzierii revistelor noastre, schimburile de publicaţii cu străinătatea vor intra în stare de colaps.

Tradiţiile şi prestigiul invocate aici, la a 50-a aniversare a revistei **SCIVA**, ne dau motive de satisfacţie şi ne îndeamnă să ne gândim cu recunoştinţă la toţi cei ce au făurit-o de-a lungul anilor, prin fapta şi scrisul lor. Va fi un motiv suplimentar de mulţumire şi de optimism, dacă factorii chemaţi să răspundă de destinele ştiinţei şi culturii româneşti vor înţelege acest mesaj şi vor găsi mijloacele pentru a asigura revistei noastre un viitor pe măsura trecutului ei şi a misiunii ce o are încă de îndeplinit.

Mircea Babeş

STAȚIUNEA GETO-DACĂ DE LA CETĂȚENI. DESCOPERIRI ŞI INFORMAȚII RECUPERATE

de MIRCEA BABEŞ

În amintirea lui Dinu V. Rosetti,
la centenarul naşterii sale (1899–1999)

Se aduc noi informaţii şi se publică releveul **mormântului de incineraţie** cu incintă rectangulară de piatră (M. 1) de la **Cetăţeni-Argeş,** reprezentând prima atestare în Dacia preromană a acestui tip funerar, probabil de origine grecească. **Afumătoarea** (*thymiaterion*) din Muzeul Orăşenesc Câmpulung poate fi şi ea pusă pe seama influenţelor greceşti în religia şi cultul băştinaş. Se publică, de asemenea, şapte **fibule** inedite, care permit o datare mai precisă a sitului de la Cetăţeni.

Descoperirile făcute de-a lungul anilor, fie în chip fortuit, fie prin săpături arheologice mai mult sau mai puțin calificate (C. D. Aricescu 1850, D. Butculescu 1876 şi 1881, D. Băjan 1925–1935, D. V. Rosetti 1940–1941 şi 1958–1972, L. Chițescu după 1969)[1] au pus în evidență la Cetățeni (jud. Argeş) două ansambluri de monumente de o valoare excepțională, despărțite între ele prin scurgerea unui mileniu şi jumătate. Unul datează din a doua epocă a fierului, celălalt din evul mediu[2]. Ele ocupă în defileul Dâmboviței aceleaşi poziții de pe stânga râului, între punctele de confluență cu Valea lui Coman şi cu Valea Chiliilor, la 3 km N de satul Cetățeni-Vale: aşezarea deschisă din vale, care se întinde pe terasa râului în punctele „Poiana Târgului" şi „Monumente", şi fortificația situată pe stâncile de deasupra acestui loc, în punctul numit „Cetățuia" sau „Schitul lui Negru Vodă" (fig. 1). Alte monumente se află pe malul drept al râului, puțin mai departe în aval, sub „Colțul Doamnei": zidul medieval menit să bareze valea şi, 120 m mai la S, complexul funerar geto-dac. Din aceste diferite puncte, în principal din aşezarea deschisă, provin numeroase piese din a doua epocă a

[1] Istoricul detaliat al cercetărilor la D. V. Rosetti, CAMNI 1, 1975, p. 261–289.

[2] Pentru săpăturile de la Cetăţeni v. Rosetti, Materiale 8, 1962, p. 73–86; L. Chiţescu, CAMNI 2, 1976, p. 155–186; L. Chiţescu, A. Sion, Sp. Cristocea, CAMNI 6, 1983, p. 73–77; Chiţescu, Cristocea, Sion, Materiale 16, Vaslui, 1982 (1986), p. 275–281. Special despre monumentele geto-dace de la Cetăţeni v. R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 38–42; Rosetti, Chiţescu, BMI 42, 1973, 4, p. 55–58.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 11–31

fierului aflate astăzi în muzeele din Câmpulung-Muscel şi din Piteşti[3]. Cele mai multe dintre ele sunt inedite şi, din păcate, marcajele lor sau datele din registrele-inventar nu ne sunt de mare folos pentru precizarea locului exact şi a contextului de descoperire. În cea mai mare parte a rămas inedită şi documentaţia privind complexele geto-dace date la iveală prin săpăturile lui Rosetti din anii 1958–

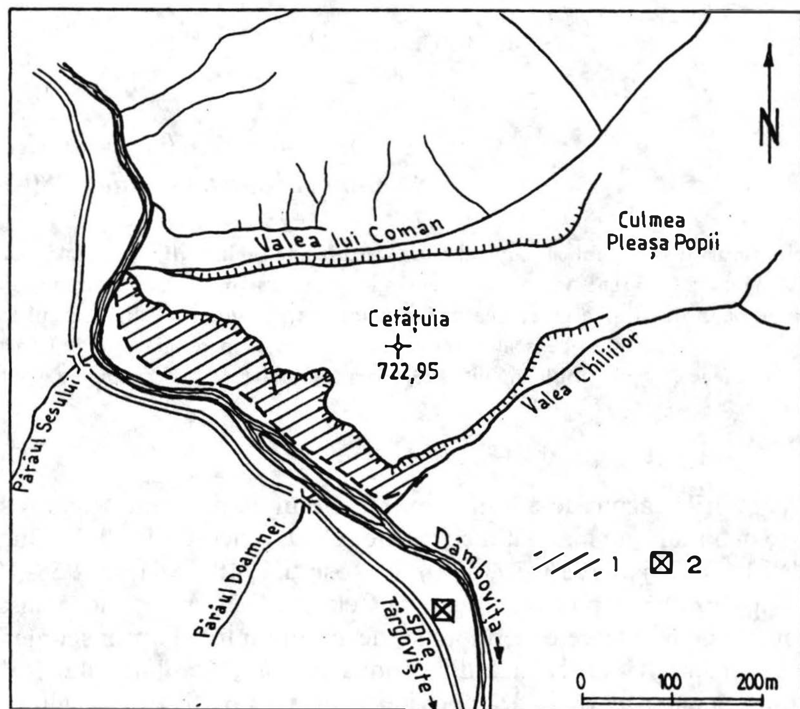

Fig. 1. Cetăţeni, jud. Argeş. Topografia sitului geto-dac: cetatea (Schitul „Cetăţuia"); aşezarea deschisă (1); zona funerară de sub „Colţul Doamnei" (2). După D. V. Rosetti şi L. Chiţescu.

1968, în timp ce săpăturile efectuate în colaborare cu L. Chiţescu au fost parţial valorificate. Astfel se face că astăzi ştim unele lucruri precise despre „Cetăţuie"[4] şi despre partea de V a aşezării „civile" (*Poiana Târgului*)[5], în timp ce pentru partea de E (sectorul „Monumente")[6], cu aşa-numitul „sanctuar dintre stânci", şi mai ales pentru descoperirile funerare de pe malul drept al Dâmboviţei documentarea noastră este extrem de limitată. De aceea, în privinţa descoperirilor

[3] Mulţumesc şi pe această cale domnilor Şt. Trâmbaciu (Câmpulung-Muscel), dr. R. Stancu şi R. Maschio (Piteşti), care mi-au asigurat accesul în colecţiile acestor muzee şi m-au ajutat să studiez piesele publicate aici, cu ocazia vizitei întreprinse de mine în septembrie 1987.

[4] Rosetti, Chiţescu, *op. cit.*

[5] Chiţescu, CAMNI 2, 1976, p. 167 urm. şi fig. 8.

[6] Chiţescu, Sion, Cristocea, *op. cit.* , p. 73–74 şi fig. 12.

de epocă Latène de la Cetățeni, în special a celor cu caracter de cult, specialiştii sunt nevoiți a face mereu apel la acelaşi articol de popularizare publicat de D. V. Rosetti în anul 1969 în revista „Magazin istoric"[7], fără a găsi acolo documentația atât de necesară. Precaritatea informației noastre face ca orice demers menit să sporească baza documentară să fie binevenit.

Întru justificarea rostului prezentei publicații voi invoca amintirea unei pasionante discuții cu Dinu V. Rosetti la începutul lui ianuarie 1975 şi notițele luate de mine cu ocazia comunicării susținute de acesta la 7 februarie 1975 la Institutul de Arheologie din Bucureşti. Cele cinci cartoane cu ridicarea topografică a zonei şi releveul mormântului cu zid de piatră, desenate de Eusebiu Mironescu în 1961–1962 şi redescoperite nu demult în acelaşi institut şi, în sfârşit, o seamă de materiale culese din muzeele din Câmpulung-

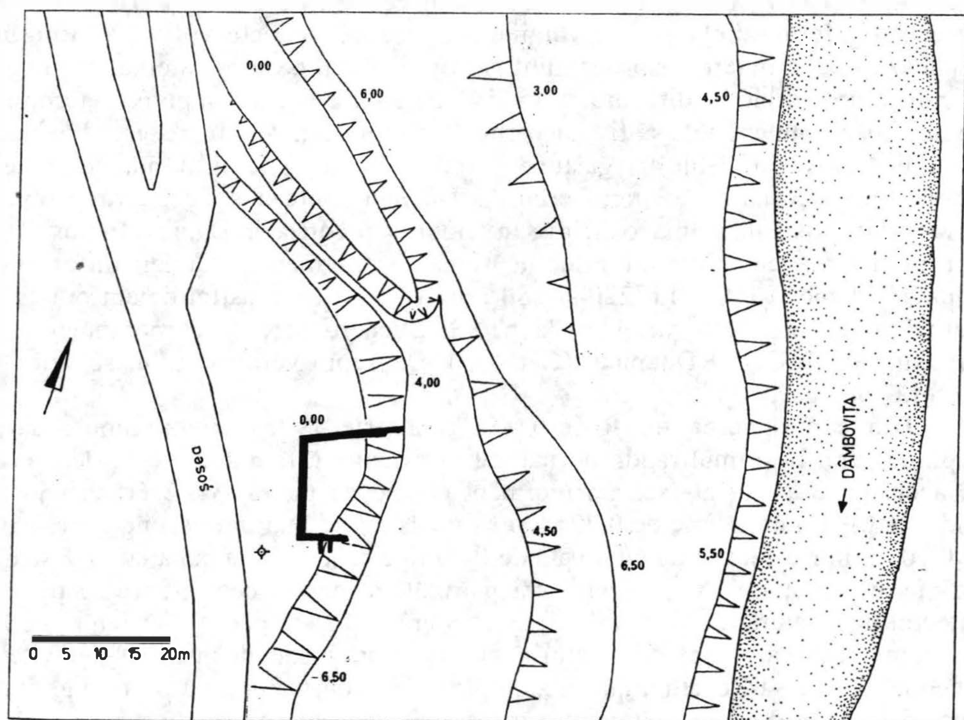

Fig. 2. Cetățeni. Amplasamentul mormântului M. 1.

Muscel şi Piteşti în septembrie 1987 adaugă şi ele o anumită substanță demersului de față. Toate aceste informații, documente şi piese inedite sunt de natură să precizeze şi să completeze cunoştințele noastre despre stațiunea geto-dacă de la Cetățeni, în particular sub aspectul manifestărilor de cult şi al cronologiei.

[7] Rosetti, *Au fost amazoane în Dacia?*, Magazin istoric 3, 1969, 11 (32), p. 90–94.

*

1. Monumentul funerar de sub Colţul Doamnei. Din revista „Magazin Istoric" extragem următoarea descriere: „Este o construcţie de piatră (lespezi lipite cu pământ), având forma unui patrulater neregulat din care s-au păstrat uimitor de bine pereţii. Ei îngrădeau locul pe care fusese **un rug, cum ne arată solul bătătorit şi ars la roşu**. Pe rug, oase calcinate, cărbune de lemn, fragmente de olărie, rămăşiţe de arme, resturi dintr-o cămaşă de zale, vestigiile unor podoabe de aur şi argint, mărgele de sticlă, fragmente ale unor amfore de vin, oase de pasăre şi altele. Aproximativ în centrul acestui presupus patrulater, o groapă cilindrică, a cărei gură era astupată cu patru lespezi de piatră, una lângă alta. În groapă am dat peste **urna funerară**, alcătuită dintr-un vas lucrat cu mâna, cu gură largă, **de factură daco-getică, conţinând osemintele calcinate ale trupului ars pe rug**, plus rămăşiţe din cămaşa de zale, podoabe printre care: mărgele de sticlă şi două miniaturi, probabil obiecte votive"[8]. Autorul relatează în continuare despre studiul antropologic al oaselor calcinate, care ar fi indicat un individ mediteranoid în vârstă de 20–27 ani, fără a putea determina sexul. Rosetti nu exclude să fi fost vorba de o femeie, având în vedere „boabele de colier de sticlă şi lut ars găsite în urnă", alte mărgele şi „rămăşiţele unei brăţări de os ornată cu mici cercuri". De aici ipoteza speculativă privind „eventuala existenţă a amazoanelor sau femeilor-preotese în Dacia". Importantă pentru datarea complexului este menţionarea fragmentelor unei amfore de Rhodos „databilă între anii 220 şi 180 î. e. n.". Despre o astfel de amforă este vorba în legenda fotografiei de la p. 93: „Vedere parţială a monumentului funerar de sub Colţul Doamnei (Cetăţeni). Deasupra vetrei rugului se vede o amforă rodiană".

Din comunicarea lui Rosetti din februarie 1975 reţinem unele date suplimentare. În primul rând, mormântul în discuţie este numit **M. 1**, deoarece în acelaşi loc a existat încă un mormânt cu zid de piatră, **M. 2** (v. mai jos). Zidurile M. 1 au o lăţime de 0,70 m şi s-au păstrat pe înălţimi variind între 0,50 şi 0,70 m; într-o fotografie publicată de R. Vulpe se identifică până la 10 „asize" de pietre suprapuse[9]. Construcţia era patrulateră, dar la descoperire se păstra integral doar latura de V, laturile de N şi S erau păstrate parţial, iar latura de E era complet dispărută, evident datorită eroziunii provocate de apele Dâmboviţei. În comunicarea sa Rosetti arăta că zidul ar fi fost construit direct peste rug, deci după desfăşurarea ceremoniei incinerării şi nu înainte. În mijlocul „vetrei" rugului se afla groapa cu urna: nu însă un vas întreg, cu gura largă, ci jumătatea inferioară a unei oale lustruite, cu umbo la fund, în care se aflau cca 100 oase calcinate „depuse în ordine anatomică de jos în sus". Nu departe se afla o altă groapă cu umplutură negricioasă.

Informaţia noastră despre acest mormânt este fericit completată de descoperirea celor cinci cartoane realizate de Eusebiu Mironescu, talentatul şi

[8] *Ibidem*, p. 92.
[9] Vulpe, *op. cit.*, fig. 35.

devotatul desenator al Institutului de Arheologie. Pe unul dintre ele găsim ridicarea topo a zonei în care se află mormântul de epocă Latène şi zidul de baraj medieval, la scara 1:500 (fig. 2). Din acest plan rezultă cu claritate că lipsa laturii de E şi a celei mai mari părți a laturii de S se datorează eroziunii, care a provocat aici diferențe de nivel de 4–6,50 m. Măsurate pe acest plan, laturile incintei funerare au următoarele lungimi: V 15,50 m, N 15,50 m, S 7,50 m; unghiul dintre laturile de V şi S este drept, iar cel dintre laturile de V şi N ar fi puțin mai mare de 90^0.

Celelalte patru cartoane reprezintă releveul monumentului funerar la scara 1:20, compus din patru sferturi, prin raportare la patru puncte de stație diferite. Racordarea şi copierea lor[10] s-au lovit de anumite greutăți, recte neconcordanțe, explicabile probabil prin aceea că releveul nu a fost realizat dintr-odată, ci în două campanii diferite (1961–1962) şi nu a fost transcris de autorul său. Incomplet şi insuficient explicitat prin notații, el este totuşi de o incontestabilă valoare pentru documentarea unui tip particular de monument funerar din a doua epocă a fierului (fig. 3). Măsurate pe acest releveu, laturile construcției au următoarele dimensiuni: latura de V, întreagă, 15,47 m, latura de N, incompletă, 14,42 m, iar cea de S, de asemenea incompletă, 7,36 m. Unghiurile formate de cele trei laturi păstrate sunt drepte şi putem reconstitui monumentul ca o construcție pătrată, cu latura de 15,50 m, sau dreptunghiulară de 15,50 x (...). Deschiderea mare şi absența unor plinte sau a unor gropi de stâlpi ne arată că nu poate fi vorba de un edificiu acoperit, ci de o incintă menită să delimiteze şi să protejeze mormântul-rug. **Faptul că, din construcție, fețele exterioare ale zidurilor erau drepte, iar cele interioare neregulate, vălurite, constituie şi el un indiciu clar în acelaşi sens. Mai mult decât atât, el ne arată că după săvârşirea înmormântării interiorul incintei va fi fost umplut cu pământ, zidurile rămânând degajate, vizibile, doar dinspre exterior**. Cele două mici ziduri perpendiculare pe latura de S ar putea marca o scară, cu ajutorul căreia se putea accede pe platforma monumentului, care în esență nu va fi reprezentat altceva decât un tumul rectangular. Alte grupe de pietre la exteriorul laturilor de V şi N par a fi căzute din zid. La interior, situația consemnată de desenator este evident incompletă. În sud, lângă un martor cruțat, la 1,5 m de zidul de V, un punct este notat cu inscripția *„margine rug"*, care desigur priveşte şi linia închisă de la S de acest profil. Cel puțin în colțul de SV şi pe latura de S marginea rugului rămâne la o anumită distanță de marginea incintei (0,50–1,50 m) şi deci zidul nu a fost construit nemijlocit pe rug. În lipsa unor profile este greu de stabilit cu precizie relația dintre cele două amenajări ale complexului funerar. În mijlocul incintei este marcată o groapă circulară cu diam. cca 1,50 m – desigur groapa ce adăpostea urna. La cca 1,15 m spre E este marcată parțial o a doua groapă, iar la cca 2,60 m spre NNE alte două gropi întretăiate. Despre aceste gropi nu ştim dacă sunt legate de complexul funerar studiat, putând eventual reprezenta alte înmormântări din epoca geto-dacă clasică, sau dacă nu

[10] Aceste operațiuni au fost realizate de Daniel Spânu (asistent-cercetare la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"), căruia îi mulțumesc şi pe această cale pentru ajutorul colegial.

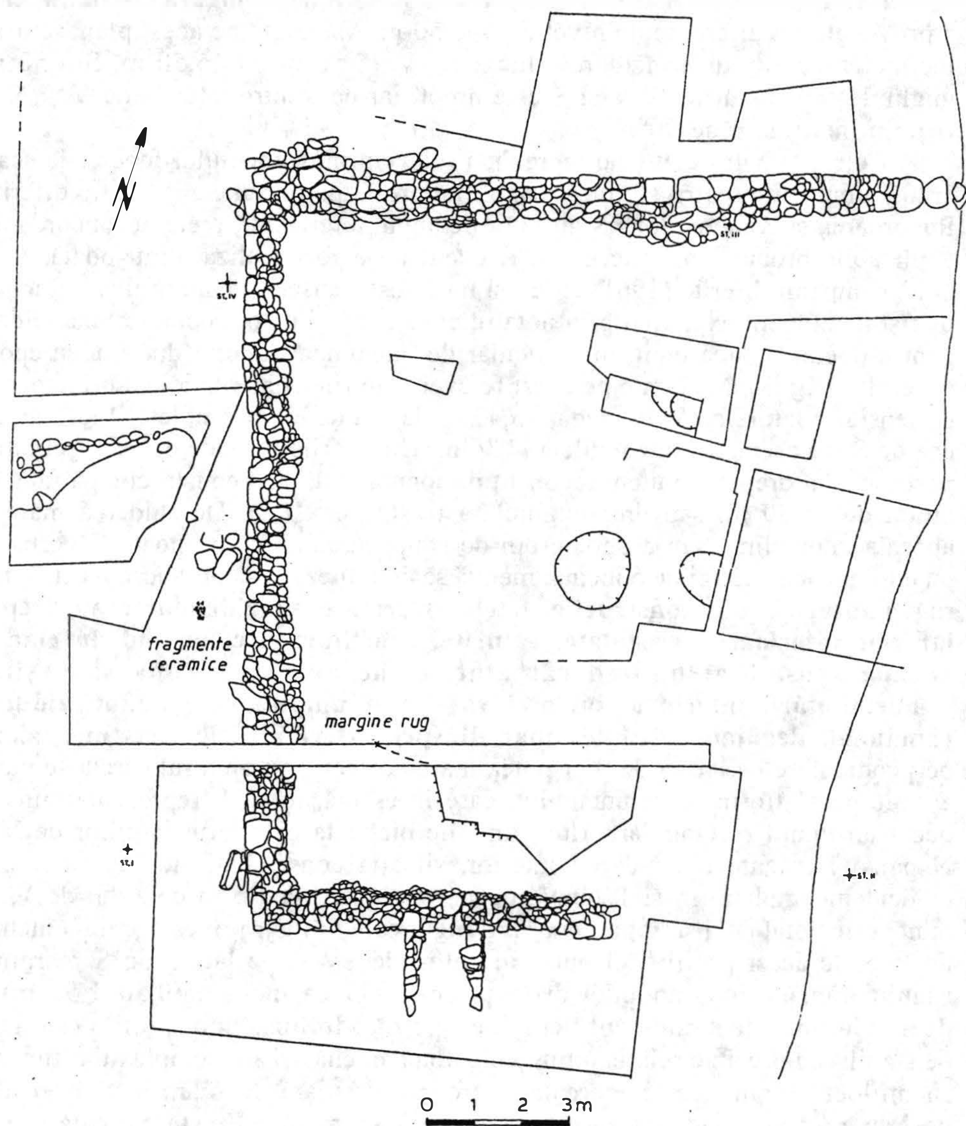

Fig. 3. Cetăţeni. Releveul M. 1 (1961–1962).

cumva aparţin locuirii (clădirii ?) medievale ce îl suprapunea, menţionată de Rosetti în comunicarea din februarie 1975.

În acea comunicare, Rosetti vorbea şi despre un al doilea mormânt geto-dacic (**M. 2**), descoperit în acelaşi loc de sub „Colţul Doamnei". Ar fi fost vorba de un mormânt de incineraţie în groapă, amplasat de asemenea într-o incintă patrată, de dimensiuni neprecizate, cu zid din lespezi clădite pe muchie şi pardoseală de piatră. Mormântul era acoperit cu o manta de piatră. În groapă, ca piesă de inventar, s-ar fi găsit o mică fibulă de bronz puternic profilată (*kräftig profilierte Fibel*). Despre acest mormânt nu există nici o menţiune în articolul din „Magazin Istoric" şi nici în vreo altă publicaţie a lui Rosetti.

Mormintele de la Cetăţeni, discutate aici, aparţin perioadei geto-dace clasice. După Rosetti, amfora rhodiană fragmentară din M. 1 ar fi databilă între 220–180 a.Chr. ; dacă este vorba de o amforă ştampilată sigur atribuibilă grupei III după Virginia Grace (datată acum 210–175 a.Chr.) nu ştim. Cert este că la Cetăţeni există şi numeroase ştampile rhodiene din grupele IV (175–150 a.Chr.), V (150–108 a.Chr.) şi VI (108–88 a.Chr.) după Grace, astfel că ar fi mai prudent să admitem o datare a amforei, respectiv a M. 1 în mare în secolul II a.Chr. [11].

Judecând după fibulă, dacă determinarea a fost corectă, mormântul M. 2 ar proveni din sec. I p.Chr. Cele două morminte se plasează deci într-o perioadă din care cunoaştem foarte puţine morminte şi cu atât mai puţin necropole[12]. Acesta ar fi primul motiv al interesului mormintelor de la Cetăţeni.

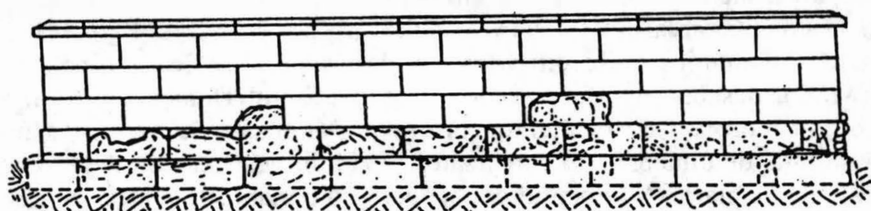
Cel de-al doilea motiv priveşte tipul funerar în sine, care nu are până în prezent analogii în Dacia. Cunoaştem într-adevăr în acest spaţiu morminte tumulare în care resturile cinerare au fost înmormântate pe locul rugului (Popeşti, Lăceni, Orbeasca de Sus, Cugir)[13] sau alături de acesta, într-o groapă (Răcătău, probabil Brad)[14]. La Cetăţeni întâlnim pentru prima oară construirea unei incinte

[11] Victoria Eftimie-Andronescu, care a studiat nemijlocit colecţia de amfore descoperite la Cetăţeni, data şi ea amfora fragmentară din M. 1 în perioada 220–180 a.Chr. , deşi nu există nici un indiciu că ar fi vorba de un exemplar ştampilat (comunicare prezentată la Institutul de Arheologie din Bucureşti la 17 ianuarie 1965). Pentru descoperirile de amfore de la Cetăţeni, în general, v. D. Tudor, în *Studii şi referate privind istoria României* I, Bucureşti, 1954, p. 83; idem, ArhMold 5, 1967, p. 40–41, 53–65; V. Eftimie, Dacia N. S. 3, 1959, p. 206. O încadrare cronologică mai precisă, în funcţie de ultimele datări propuse de V. Grace, a fost întreprinsă de N. Conovici, CCDJ 2, 1986, p. 136 şi fig. 1. De precizat că în publicaţiile mai vechi staţiunea de la Cetăţeni a apărut şi sub numele de **Cetatea Dâmboviţei** (Gh. Cantacuzino, Dacia 3–4, 1927–1932, p. 612 urm., unde sunt publicate trei piese descoperite în 1876 în săpăturile lui D. Butculescu) sau de **Stoieneşti** (Tudor, ArhMold 5, 1967, p. 40).

[12] M. Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 3–32; V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Galaţi, 1993, p. 21 urm., 71 urm.

[13] A. Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193 urm.; Em. Moscalu, Dacia N. S. 21, 1977, p. 329 urm.; I. H. Crişan, Apulum 18, 1980, p. 81 urm.

[14] V. Căpitanu, Materiale 16, Vaslui, 1982 (1986), p. 119–120; V. Ursachi, MemAntiq 12–14, 1980–1982 (1986), p. 106–110; idem, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca thracologica X, Bucureşti, 1995, p. 253–258.

2

0 1 2 3m

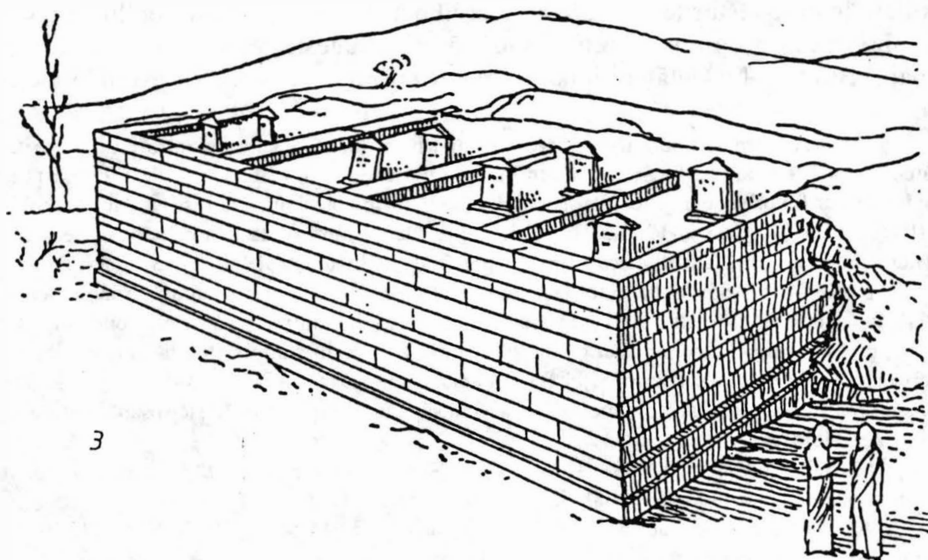

Fig. 4. Incinte funerare greceşti de epocă clasică (1–2 Atena – Kerameikos nr. 44 şi 17) şi elenistică (3 Anaktorion). După U. Knigge şi D. J. Kurtz/J. Boardman.

rectangulare, cu ziduri de piatră legată cu pământ, menite să adăpostească una sau mai multe înmormântări şi să confere mormântului un aspect monumental. În lipsa oricăror analogii în spațiul „barbar” contemporan, suntem înclinați să căutăm originile acestui tip de monument nu în camerele funerare de tip greco-macedonean şi nici în imitațiile lor traco-getice (Agighiol, Cucuteni, Sveştari), ci în incintele funerare greceşti, de felul celor din necropola de la Kerameikos, din Atena[15]. Aici, de-a lungul Căii Sacre, a Străzii Mormintelor şi a drumului care ieşea prin poarta Dipylon se întîlnesc numeroase incinte funerare familiale (private) sau de stat din epoca clasică sau elenistică. Ele au formă rectangulară, cu laturi de până la 13–15 m lungime, mărginite de ziduri înalte de 2,5–3,5 m. Menționez aici incintele nr. 17 (cu ziduri de chirpici, de 15 x 15 m, î. 3,5 m; fig. 4/2), nr. 21, a messenienilor (cu ziduri joase, incluzând o suprafață de 145 mp), incinta 22, a unei familii din Heracleea Pontica, incinta 34, a lui Koroibos, incinta 36, a lui Aristion, incinta 44 (cu zidul la fațadă lung de 13 m şi î. 2,50 m; fig. 4/1) etc. [16]. Cele mai multe datează din epoca clasică, dar ele continuă să fie amenajate şi mai târziu, pierzând însă tot mai mult din monumentalitate. Din epoca elenistică putem reaminti aici (supra n. 15) exemplul incintei funerare de la Anaktorion, din vestul Greciei (fig. 4/3).

Un studiu aprofundat ar trebui să aducă argumente suplimentare pentru originea greacă a tipului de monument funerar reprezentat de M. 1 de la Cetățeni. Pentru aceasta ar trebui să aflăm astfel de monumente într-o zonă mai apropiată de granițele Daciei. În rest, cum a ajuns acest model să fie imitat tocmai departe, spre izvoarele Dâmboviței, nu este foarte greu de imaginat. Numeroase descoperiri, în special marea cantitate de amfore ştampilate[17], arată că la Cetățeni avem de-a face cu un important punct de tranzit al comerțului la distanță cu produse greceşti, aşadar un loc frecventat de oameni familiarizați cu civilizația, cu credințele şi obiceiurile greceşti. În acest sens se poate aduce aici şi mărturia altor descoperiri, cum este cea care urmează, făcute în cuprinsul ansamblului geto-dac de la Cetățeni.

2. Thymiaterion. Sub acest nume sunt cunoscute la greci ustensilele folosite pentru arderea tămâiei,în general pentru afumare cu substanțe plăcut mirositoare, în cultul public sau casnic (*brûle-parfum, censer, incense burner, Räuchergerät*). Această întrebuințare trebuie să fi avut şi piesa de lut înregistrată

[15] D. N. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Londra, 1971, p. 105 urm. şi fig. 19–21 (Atena – Kerameikos); la p. 244 urm. se dau exemple şi din alte regiuni ale Greciei, de ex. de la Anaktorion (fig. 53), Preveza sau Euboea.

[16] U. Knigge, *The Athenian Kerameikos. History – Monuments – Excavations*, Atena, 1991, p. 107 urm. şi fig. 104 (incinta 17, sfârşitul sec. V a.Chr.), 117 urm. (incinta 21, distrusă la 338 a.Chr.), p. 121 (incinta 22, distrusă la 338 a.Chr. şi refăcută ulterior), p. 131 şi fig. 127 (incinta 34), 135 urm. şi fig. 130a (incinta 36, construită în prima jumătate a sec. IV a.Chr.), 145 urm. şi fig. 142 (incinta 44, ultimul sfert al sec. V a.Chr.).

[17] Supra n. 11. În 1967 Tudor publica un masiv lot de torți ştampilate (126 piese, cea mai mare parte – 89 – rhodiene), făcând observația deloc exagerată că aşezarea de la Cetățeni „poate rivaliza în ceea ce priveşte obiectele de import cu unele oraşe pontice” (ArhMold 5, 1967, p. 40).

sub nr. inv. 182/123 în Muzeul Orăşenesc din Câmpulung-Muscel ca provenind de la Cetăţeni (fig. 5). Dacă anul înregistrării este corect marcat – 1952 –, atunci este vorba de o descoperire întâmplătoare, căci în acel an nu au avut loc săpături arheologice; cel mai probabil ea s-a făcut în aşezarea civilă, din vale.

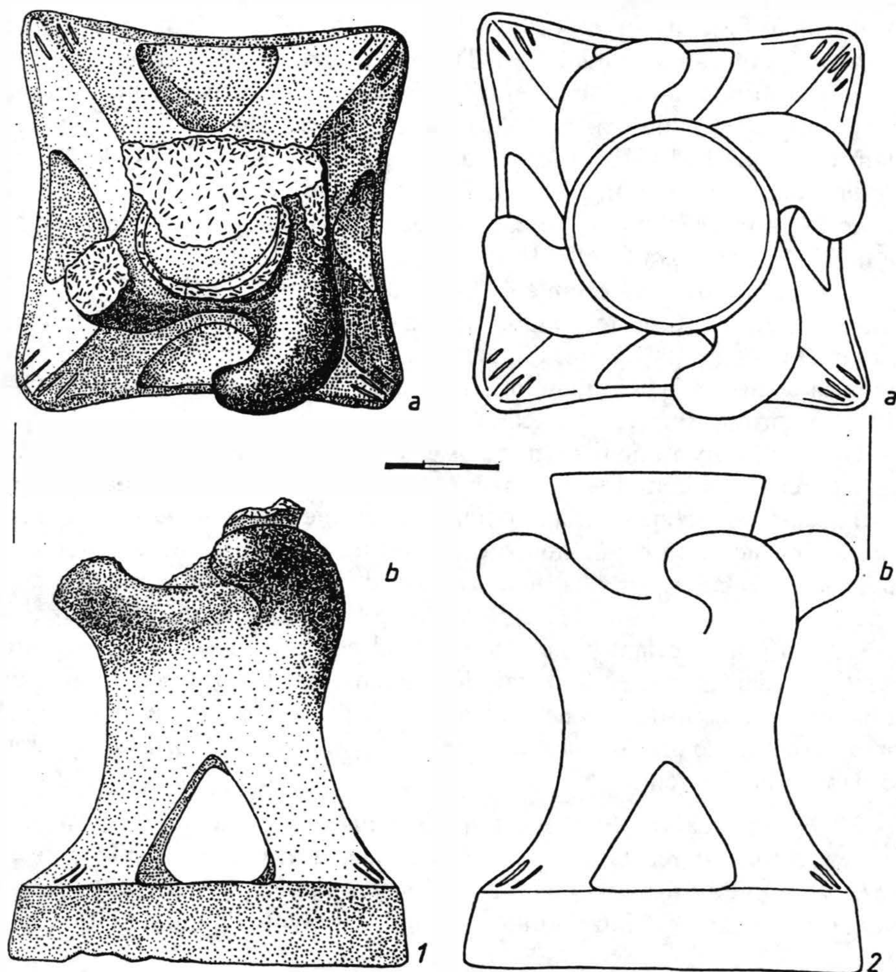

Fig. 5. Cetăţeni. Afumătoare de lut ars (1 starea actuală; 2 reconstituire grafică).

Piesa este confecţionată din lut fin şi are suprafaţa netedă, lustruită, de culoare roşie cu unele nuanţe brune. Forma este aceea a unui trunchi de piramidă cu cei patru pereţi laterali perforaţi de ferestre triunghiulare, dar cu fundul plin. Laturile bazei sunt uşor curbate spre interior, astfel că dimensiunea pe ax (9–9,3 cm) este mai mică decât lungimea laturii (10–10,6 cm). Feţele trunchiului de piramidă sunt dimpotrivă bombate, dar se retrag până la mijlocul înălţimii piesei (grosimea 6 cm), pentru a se evaza din nou spre partea superioară, unde piesa

formează o cupă conică înconjurată de patru protuberanţe masive, arcuite. Văzute de sus, cele patru „coarne" formează în jurul cupei un vârtej orientat în sensul acelor ceasului, care ne aduce aminte de o svastică [18]. Piesa este deteriorată (fig. 5/1), dar reconstituirea (fig. 5/2) este în afara dubiului, deoarece s-a păstrat un „corn" întreg şi altul pe jumătate, precum şi o bună parte a cupei. Buza acesteia lipseşte. Înălţimea actuală la ruptura cupei este de 12,4 cm, înălţimea maximă a „cornului" intact este de 11,5 cm.

Piesa a fost folosită desigur, cum am arătat de la început, în operaţii de cult, servind la afumarea cu substanţe mirositoare şi, eventual, aducerea unor ofrande rituale, limitate la incinerarea grâului sacru sau la libaţii cu vin şi ulei. Cupa nu putea servi la altceva decât la depunerea şi eventual arderea unor astfel de substanţe. Obiectul în discuţie va fi îmbinat deci funcţia de afumătoare (*thymiaterion, turibulum*) cu aceea de altăraş (*arula*). Indicarea terminologiei greceşti şi latine nu este aici întâmplătoare. Dincolo de explicitarea funcţiunii, ea vrea să indice opţiunea noastră în privinţa originii acestui obiect, care, deşi foarte probabil fabricat pe loc, ca idee vine de departe, din lumea greco-mediteraneană. Cele mai apropiate analogii le aflăm în oraşele greceşti nord-pontice şi datează din epoca elenistică. Aici, mai ales în sanctuare sau în locuinţe, se întâlnesc altare miniaturale de teracotă, pe care S. Finoguenova le clasează în două tipuri principale: cel rectangular (de fapt paralelipipedic, cu detalii de formă şi ornamentică care amintesc uneori de arhitectura templelor) şi cel cilindric (decorat adesea cu ghirlande combinate cu panglici, bucranii şi rozete)[19]. Evident, şi unele şi celălalte imită în teracotă forma şi decoraţia altarelor mari, din piatră, destinate sacrificiilor rituale. În plus, în nordul Pontic există piese care, precum exemplarul de la Cetăţeni, îmbină forma (şi funcţia ?) de altar cu aceea de afumătoare. Cel mai tipic exemplu este un altar miniatural de lut descoperit la Pantikapaion şi aflat la Muzeul din Kerci (fig. 6/3)[20]. Corpul său, de formă paralelipipedică, se sprijină pe patru picioare şi se termină la partea superioară într-o platformă cu patru colţuri proeminente („coarne"), pe care este amplasată o mică cupă conică. În oraşele nord-pontice, în contexte de epocă elenistică, au apărut şi alte obiecte de cult de formă neobişnuită, prevăzute cu cupe pentru afumare sau libaţie. Piesele de la Olbia (fig. 6/1), Nymphaion sau Mirmekion au formă de protomă feminină, purtând o cupă pe cap[21], în timp ce piesa din reşedinţa lui Chrysaliskos, din peninsula Taman, are forma unui cap de taur, cu coarne masive (în formă de phalus?), ornat cu ghirlande, simbolizând animalul jertfit (fig. 6/2). Şi această piesă este surmontată de o cupă conică (î. totală cca 14 cm)[22].

[18] Desenul a fost executat de autor şi copiat în tuş de D. Spânu.

[19] S. Finoguenova, în *L'éspace sacrificiel dans les civilisations méditeranéenes de l'antiquité*, Publications de la bibliotheque Salomon Reinach V, Paris, 1991, p. 131–134.

[20] *Ibidem*, p. 133 şi pl. 37 b.

[21] *Ibidem*, p. 133 şi pl. 37 c (piesa de la Olbia, cu scara greşit indicată).

[22] *Ibidem*, pl. 37 d; N. I. Sokolski, *Tamanskij tolos i rezidencija Hrisaliska*, Moscova, 1976, p. 94 şi fig. 56.

Fig. 6. Afumători din siturile greceşti nord-pontice (1 Olbia; 2 Peninsula Taman – reşedinţa lui Chrysaliskos; 3 Kerci) şi din aşezarea getică de la Popeşti (4 – piesă modelată pe un gât de amforă). După S. Finoguenova şi R. Vulpe (scări diferite).

Cele mai multe dintre altărașele rectangulare (înalte de cca 9–10 cm) au și ele la partea superioară o adâncitură (evident rectangulară) care a putut servi, de asemenea, la afumare și libații în cultul domestic. Ele au o răspândire foarte largă, fiind obișnuite atât în orașele pontice (Olbia – sec. III a.Chr. , Chersones –aceeași datare, Nymphaion, Pantikapaion[23]; un exemplar inedit de la Histria, din Z 2, gr. *gamma*, datată „la sfârșitul sec. III și în special în sec. II î. e. n."[24]), cât și în Grecia metropolitană, în Asia Mică sau în Italia de sud. La Olynth sunt cunoscute și altare de lut de acest tip de dimensiuni mai mari, atingând înălțimea de 20–30 cm[25].

În sfârșit, în această discuție despre originea afumătorii de la Cetățeni ar mai putea fi aduse în discuție și așa-numitele altare „cu coarne" sau „cu acrotere", care în urma cuceririlor lui Alexandru cel Mare s-au răspândit din regiunea siro-palestiniană în Egipt, pentru ca începând din sec. III a.Chr., odată cu cultele egiptene, să se răspândească și din Egipt în Grecia. Ele sunt bine cunoscute la Delos în special în sec. II a.Chr. [26]. Despre piesele miniaturale de lut autorii sunt de acord că ele serveau la arderea substanțelor aromate și a unor ofrande simbolice. O relație directă între altărașele cu acrotere și piesa de la Cetățeni nu poate fi însă stabilită.

Dincolo de obiectul în sine, se pune problema obiceiului de a arde tămâie sau alte substanțe aromate, pe care îl vedem atât de larg răspândit în epoca elenistică în Grecia și în Orientul Apropiat[27] și pe care acum îl constatăm tot mai des în stațiunile geto-dace din epoca clasică. Nu demult, George Trohani a tratat o întreagă grupă de obiecte ceramice geto-dace care ne interesează aici (fig. 6/ 4; 7)[28], determinate de diferiții autori drept „sfeșnice" sau „opaițe de tip sfeșnic"(R. Vulpe, I. H. Crișan, V. Căpitanu)[29], „vase pentru libații" [30] sau simple suporturi pentru vase. Este vorba de piesele cu corp cilindric sau paralelipipedic, mai mult sau mai puțin înalt, plin (masiv) sau gol (asemănător cu piciorul unei fructiere), terminate la partea superioară într-o cupă hemisferică prevăzută pe buză cu trei sau patru proeminențe (butoni, cupule, protome zoomorfe). Uneori, de la aceste proeminențe coboară nervuri în relief până la baza piesei. Deși a făcut de la început legătura între aceste piese și altărașele-

[23] Finoguenova, *op. cit.* , pl. 36 a–c. V. și *Terrakoty Severnogo Pričenomor'ja*, Arheologija SSSR–SAI G1–11, I, Moscova, 1970, p. 46, nr. 39, pl. 21/1–4; II, 1970, p. 74, nr. 28.

[24] Materiale 4, 1957, p. 45–46; piesa este expusă în muzeul de la Histria.

[25] D. M. Robinson, în *Excavations at Olynthus* II, 1930, p. 42 și fig. 124/4–6, p. 64–65 și fig. 177; D. M. Robinson , J. W. Graham, în *Excavations at Olynthus* VIII, 1938, p. 323 și fig. 32; Robinson, în *Excavations at Olynthus* XII, 1946, p. 40, 45–47, 140 și pl. 39–40.

[26] W. Deonna, BCH 58, 1934, p. 381–447; G. Soukiassian, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale 83, 1983, p. 317–333.

[27] Soukiassian, *op. cit.*, p. 328 urm.

[28] G. Trohani, CAMNI 9, 1992, p. 83–84.

[29] R. Vulpe, SCIV 2, 1951, 1, p. 196, fig. 18/1; Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969, p. 166 și fig. 79; Căpitanu, Carpica 18–19, 1986–1987, p. 117–119 și fig. 34–35.

[30] Trohani CAMNI 1, 1975, p. 165 și fig. 12; Conovici, SCIVA 32, 1981, 4, p. 572–573 și fig. 2; idem, Pontica 27, 1994, p. 66, 70, 74 și fig. 5/16–23.

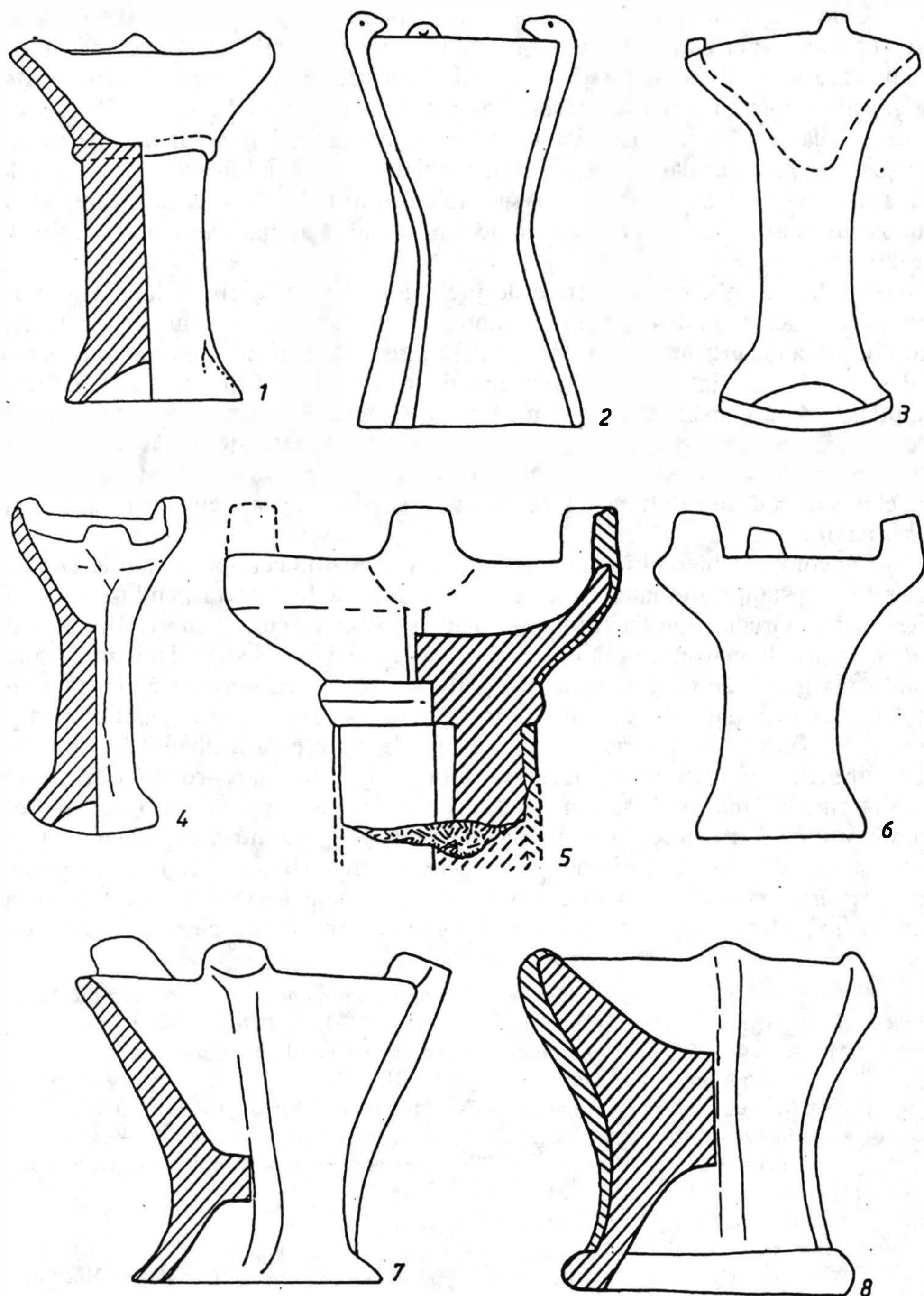

Fig. 7. Afumători geto-dace: 1 Fundeni; 2 Piscu Crăsani; 3–4 Poiana; 5 Popeşti; 6 Răcătău; 7–8 Vlădiceasca. După D. V. Rosetti, N. Conovici, I. H. Crişan şi G. Trohani (scări diferite).

afumători de tip *turibulum* şi le consideră vase de cult, fiind nesigur în ce priveşte modul concret de utilizare, Trohani preferă în cele din urmă, în funcţie de formă, termenul neutru de „vase-colonete" (*vases-collonettes*)[31]. Termenul are într-adevăr avantajul de a sugera cumva forma, dar şi defectul de a numi vas un obiect care sigur nu este un vas (recipient). Raritatea urmelor evidente de arsură este un argument corect împotriva ipotezei „lampă/sfeşnic" (ştim bine cât de arse la interior sunt adevăratele opaiţe – ceştile dacice), dar nu este unul sigur atunci când este vorba despre arderea unor cantităţi mici de substanţe

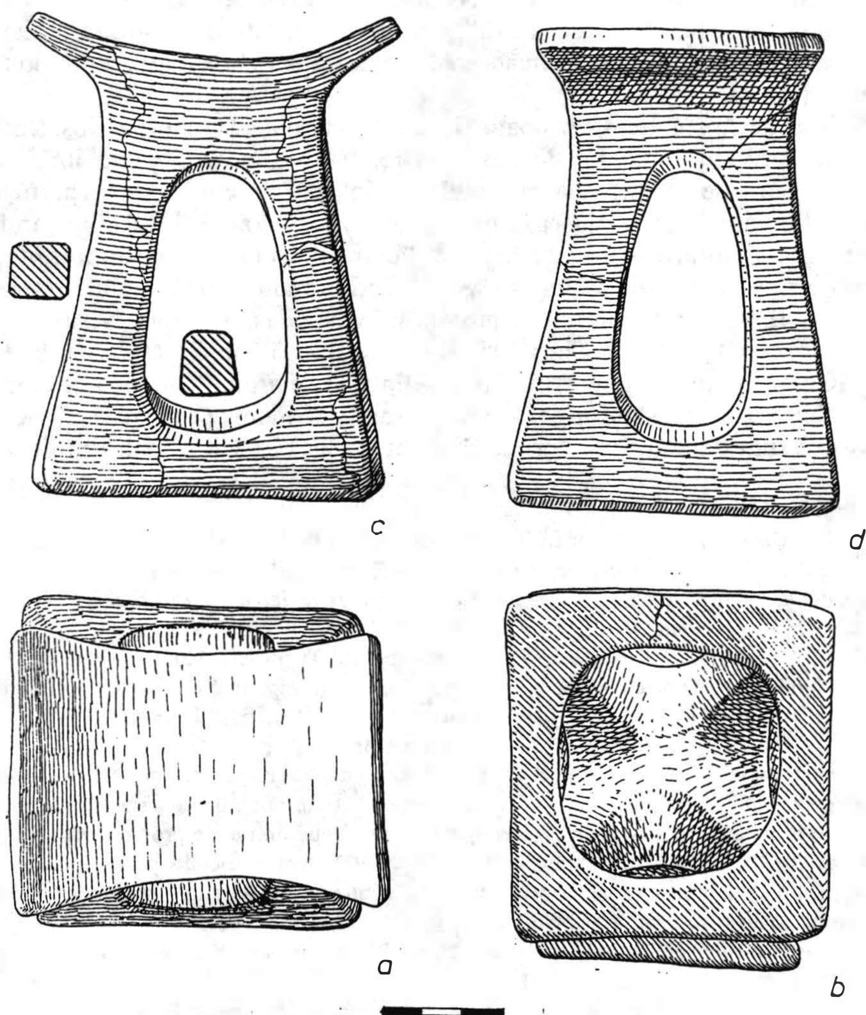

Fig. 8. Boroseşti, jud. Iaşi. „Căţel de vatră" (*Feuerbock*) aparţinând culturii Poieneşti–Lukaşevka. După M. Babeş şi V. Mihailescu-Bîrliba.

[31] Trohani, CAMNI 9, 1992, p. 83.

aromatice, de boabe de grâu etc. cu ocazia unor operaţiuni de cult. Oricum, ceea ce, după Căpitanu, la Răcătău ar justifica ipoteza pieselor pentru iluminat, şi anume „urmele de fum şi arderea secundară a pereţilor cupei"[32], constituie o observaţie sigură, făcută pe un lot de 18 piese, care susţine la fel de bine ipoteza unor altăraşe-afumători. În acelaşi sens vorbeşte şi o anumită asemănare a piesei de la Cetăţeni cu unele aşa-zise „vase-colonete": corpul paralelipipedic, cupa hemisferică, cele patru „coarne" în vârtej, corespunzătoare protuberanţelor de pe buza cupelor, dimensiunile comparabile şi, nu în ultimul rând, relativa contemporaneitate a acestor piese. Nu este inutil nici a evoca aici asemănarea piesei noastre cu „căţeii de vatră" de tip Boroseşti din cultura Poieneşti–Lukaşevka, dataţi aproximativ în aceeaşi vreme, şi care vor fi avut o întrebuinţare similară (fig. 8)[33].

Piesa de la Cetăţeni nu poate fi mai strâns datată, datorită lipsei oricărei informaţii privind contextul de descoperire. Ea poate fi însă larg încadrată în perioada mare de existenţă a ansamblului de la Cetăţeni, în chip particular a aşezării din vale, care se plasează *grosso modo* în secolele II–I a.Chr. , în fazele mai vechi ale culturii geto-dace clasice. Pentru o asemenea încadrare, începând cel mai târziu cu al doilea sfert al sec. II vorbesc amforele ştampilate rhodiene din grupa III Grace (eponimii Aratofanes, Aristeidas, Ariston, Nikasagoras se datează în anii 185–176 a.Chr.)[34] şi fibula de tip Latène C1 (fig. 9/1)[35]. Fibula de tip Kostrzewski B (fig. 9/2)[36], colierul din zale de argint[37], monedele autohtone de tip Vârteju şi Alexandru cel Mare–Filip III Arideul, precum şi moneda din Odessos[38] sunt databile şi în prima jumătate a sec. I a.Chr. Pentru mijlocul şi a

[32] Căpitanu, *op. cit.* , p. 118.

[33] M. Babeş, V. Mihailescu-Bîrliba, 51–52. Ber. RGK, 1970–1971, p. 176 urm., fig. 1 şi pl. 10/1; Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn, 1993, p. 76 urm.

[34] Piesele cu nr. 15–16, 21, 37–39 din catalogul lui Tudor (ArhMold 5, 1967, p. 53 urm.), datate în lumina ultimelor contribuţii ale Virginiei Grace (Hesperia 54, 1986, 1, p. 7 urm.).

[35] Piesă inedită, aflată în Muzeul Judeţean Argeş, Piteşti, sub nr. inv. 974 (fier, bine conservată, resort format din şase spire, cu ax interior; l. 9,8 cm). Am studiat şi desenat toate fibulele aduse mai departe în discuţie cu ocazia călătoriei făcute la muzeele din Piteşti şi Câmpulung în septembrie 1987. Cu excepţia fibulei cu arcul modelat „în opt", descoperită în 1962 (infra n. 45), aceste piese au rămas până în prezent nepublicate. Două dintre ele provin din săpăturile din 1960 (fig. 9/3; 10/4) iar una din campania 1961 (fig. 10/2). Pentru celelalte piese, aflate la muzeul din Piteşti, lipseşte orice informaţie privind data şi contextul descoperirii. Proveninenţa lor de la Cetăţeni nu poate fi însă pusă la îndoială.

[36] Piesă inedită din Muzeul Judeţean Argeş, Piteşti, nr. inv. 970 (bronz, cu patină nobilă, piesă deteriorată din vechime; l. 7 cm).

[37] Ilustrat de R. Vulpe, *Aşezări...*, fig. 38; lanţul este asemănător celui din tezaurul de argint de la Clipiceşti, care era asociat cu o fibulă cu nodozităţi şi cu tetradrahme de Thasos (I. Mitrea, SCIV 23, 1972, 4, p. 641 urm.).

[38] Rosetti, SCIV 9, 1960, 2, p. 399, fig. 7 (tipul Vârteju); Chiţescu, Sion, Cristocea, CAMNI 6, 1983, p. 73–74 şi fig. 12/4 (Alexandru cel Mare – Filip III Arideul); Fl. Mârţu, SCIV 16, 1965, 3, p. 573, n. 14 (Odessos).

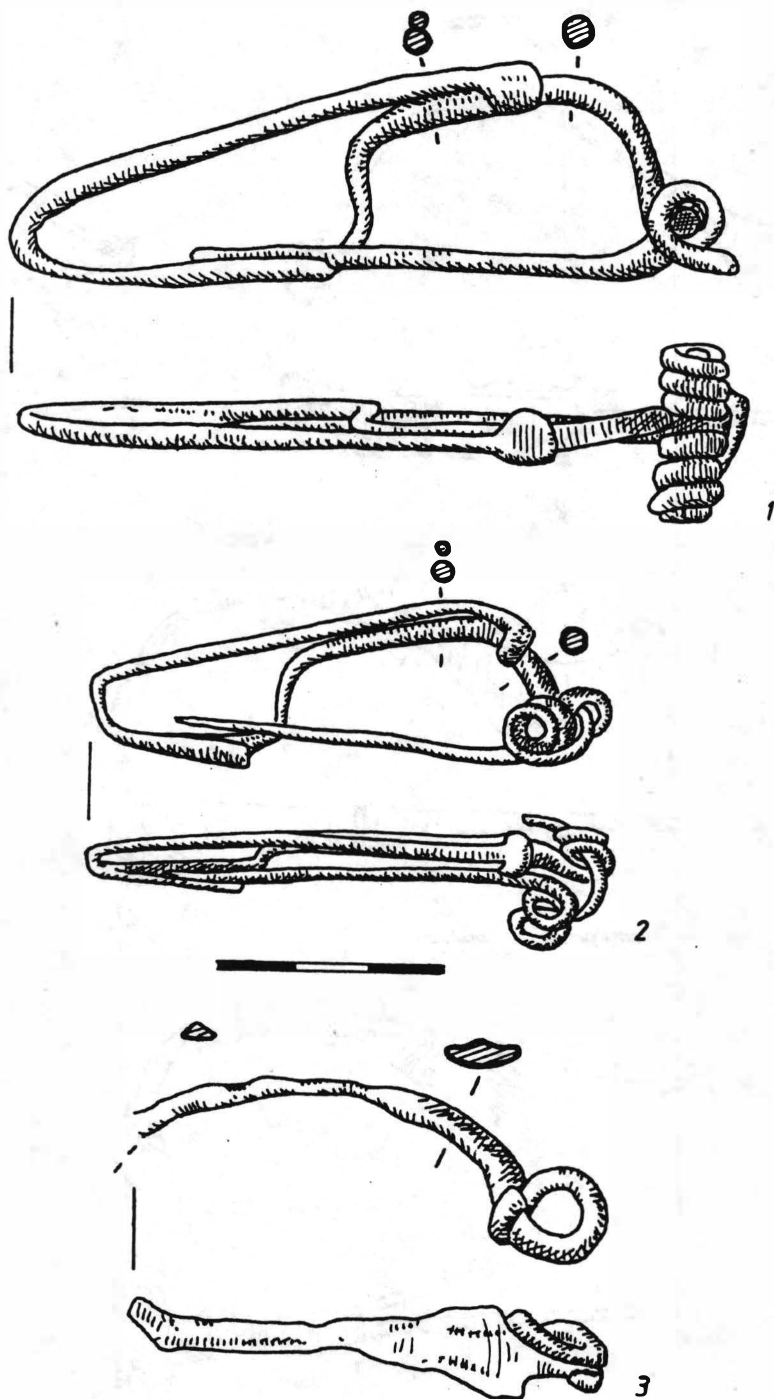

Fig. 9. Cetăţeni. Fibule inedite aflate în muzeele din Piteşti (1–2) şi Câmpulung (3); 1, 3 fier, 2 bronz.

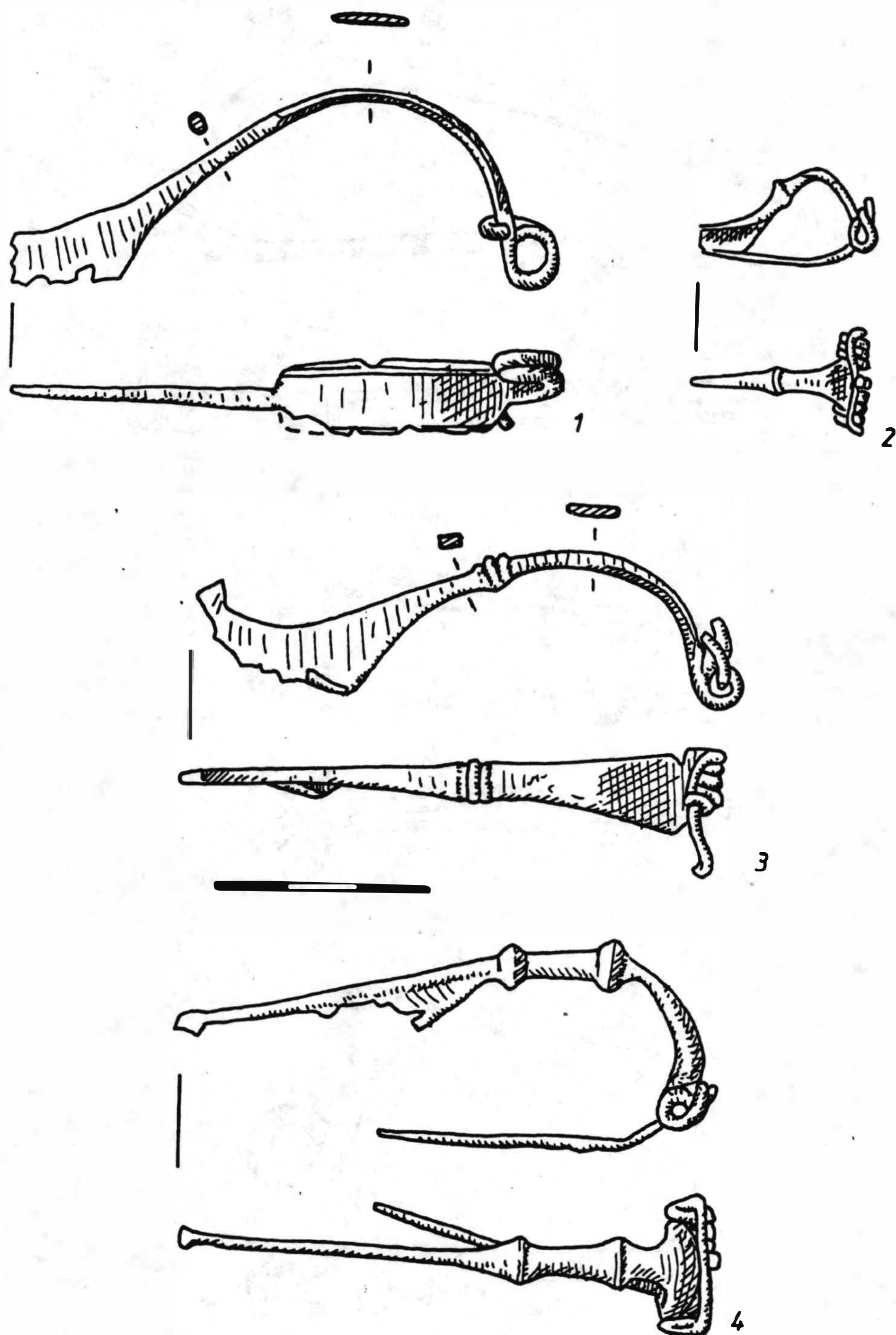

Fig. 10. Cetăţeni. Fibule inedite aflate în muzeele din Piteşti (1, 3) şi Câmpulung (2, 4); toate bronz.

doua parte a sec. I a.Chr. pot fi invocate amforele mai târzii (inclusiv imitațiile de Cos), fibula de tip Nauheim (?; fig. 9/3)[39] , fibula de tip Jezerine (fig. 10/1)[40] şi tezaurul de denari cu emisiuni dintre 145/138 şi 8 a.Chr. (cuprinzând şi două fibule de argint cu scut rombic)[41]. Pentru o dată finală nu mai devreme de mijlocul sec. I p.Chr. vorbesc cele două fibule de schemă provincial-romană, fabricate local (fig. 10/2–3)[42], dar mai ales fibula de tip *Doppelknopffibel* Almgren 236 (fig. 10/4)[43].

Ar mai fi de examinat posibilitatea ca, totuşi, cea mai veche locuire de la Cetățeni să înceapă încă din a doua jumătate a sec. III a.Chr. şi să fie aşadar anterioară epocii clasice. Unele forme ceramice din „Poiana Târgului" publicate de L. Chițescu [44] par într-adevăr a fi „pre-clasice"; fibula de bronz cu arcul modelat în 8, cu piciorul nelegat de corp [45] şi mai ales moneda uzată de la Antigon Gonatas (277–239 a.Chr.)[46] sunt şi ele indicii în acest sens, care trebuie încă verificate.

Oricum ar fi, ansamblul de la Cetățeni şi descoperirile cu caracter de cult pe care le-am discutat aici sunt în esență ilustrative pentru faza timpurie a culturii geto-dace clasice. Ele pun în evidență intensitatea acțiunii factorului grecesc, în planul economic, dar şi în cel cultural-religios, într-un sit a cărui importanță şi bogăție a rezultat în primul rând din controlul unui important drum comercial ce lega cursul Dunării de Jos de spațiul intracarpatic al Daciei.

DIE GETISCH-DAKISCHE FUNDSTELLE VON CETĂȚENI. WIEDERENTDECKTE FUNDE UND INFORMATIONEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die meisten, seit der Mitte des 19. Jhs. in der Burg und in der Terassensiedlung von Cetățeni, Jud. Argeş, gemachten Funde sind bislang unveröffentlicht geblieben. Über die Grabanlage am „Colțul Doamnei" (M. 1)

[39] Piesă din Muzeul Orăşenesc Câmpulung, nr. inv. 221/2125; atribuirea tipologică nu este sigură, datorită stării proaste de conservare (fier, piciorul lipsă; l. actuală 6,4 cm).

[40] Piesă aflată în Muzeul Județean Argeş, Piteşti, inv. nr. 973 (bronz, portagrafa deteriorată, acul şi o parte a resortului lipsă; l. actuală 7,7 cm).

[41] B. Mitrea, D. V. Rosetti, StComPiteşti 1972, p. 221–228; aceiaşi, SCIV 25, 1974, 1, p. 19–33.

[42] Piese de bronz aflate în Muzeul Județean Argeş, Piteşti (nr. inv. 972; l. 7,6 cm, fig. 10/3) şi în Muzeul Orăşenesc Câmpulung (nr. inv. 217/2228, descoperită în 1961; l. 2,5 cm, fig. 10/2).

[43] Muzeul Orăşenesc Câmpulung, nr. inv. 218/2050, piesă descoperită în 1960 (bronz, portagrafa deteriorată; l. 7,6 cm).

[44] Chițescu, CAMNI 2, 1976, p. 167 şi fig. 8/2–3.

[45] Mârțu, SCIV 16, 1965, 3, p. 571, fig. 1; piesa ar fi fost descoperită în săpăturile din 1962 la partea superioară a nivelului de sec. II a.Chr., împreună cu fragmente de amfore rhodiene. Se află în colecțiile Muzeului Orăşenesc Câmpulung, sub nr. inv. 219/2777 (l. 9,1 cm).

[46] *Ibidem*, p. 573 şi fig. 2 (piesă de bronz, uzată).

berichtete D. V. Rosetti nur im Rahmen einer populär-wissenschaftlichen Publikation[7]. Die von E. Mironescu entworfene Pläne, die kürzlich im Archäologischen Institut in Bukarest wiederentdeckt worden sind, zeigen eine rechteckige Anlage mit trockenen Steinmauern (Abb. 2–3). Nur die westliche Seite ist vollständig (L. 15,47 m), die S- und N-Seiten sind teilweise zerstört (aktuelle L. 14,42 bzw. 7,36 m), die östliche Seite ist infolge der Errosion verschwunden. Nach außen war die Mauer sorgfältig gebaut, dagegen ist ihre Innenfläche unregelmäßig. Daraus darf man folgen daß, vom Anfang an, der Innenraum mit Erde gefüllt war. Die Anlage war über den Scheiterhaufen und der Grabgrube gebaut. Rechteckige Grabanlagen mit Stein- oder Lehmziegelmauer sind in Griechenland in der klassischen und der hellenistischen Zeit bekannt (Abb. 4)[15–16]. Eine griechische Herkunft darf auch für dieses einzigartiges Grab aus Cetăţeni hypothetisch in Betracht gezogen werden.

Ebenfalls durch den griechischen Einfluß ist ein Räuchergerät (*thymiaterion*) aus Cetăţeni zu erklären (Abb. 5). In der hellenistischen Zeit sind Gegenstücke aus den griechischen nord-pontischen Siedlungen bekannt; es handelt sich um Miniaturaltäre sowie um zoo- und antropomorphe Tongegenstände, die mit einer offenen Schale zum Verbrennen von Weihrauchkörnern versehen sind (Abb. 6/1–3)[20–25]. Eine ähnliche Verwendung sollen bestimmte Fußschalen aus den getisch-dakischen Siedlungen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit (Abb. 6/4; 7)[28–32], eventuell auch die sog. „Feuerböcke" vom Boroseşti-Typ aus den Siedlungen der Poieneşti-Lukaševka-Kultur (Abb. 8)[33] gehabt haben.

Die Fundstelle von Cetăţeni ist hauptsächlich in der Zeit vom Anfang des 2. Jhs. v. Chr. bis Mitte des 1. Jhs. n. Chr. zu datieren. Diese Zeitstellung ergibt sich aus der Chronologie der gestempelten rhodischen Amphoren aus Cetăţeni (Gruppen III–VI nach V. Grace)[11,34], wie auch der dort gefundenen Fibeln, die in den historischen Museen von Piteşti und Câmpulung aufbewahrt sind und hier zum ersten mal publiziert werden (Abb. 9–10)[35–36, 39–43]. Eine frühere, im 3. Jh. v. Chr. datierbare Phase, dürfte eventuell auf Grund von bestimmten keramischen Typen[44], von einer Bronzefibel mit achterförmigem Bügel[45] und von einer Münze des Antigonos Gonatas vermutet werden.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Cetăţeni, Jud. Argeş. Die Topographie der getisch-dakischen Fundstelle: die Burg (Kloster „Cetăţuia"); die Siedlung (1); Bestattungsplatz am „Colţul Doamnei" (2). Nach D. V. Rosetti und L. Chiţescu.

Abb. 2. Cetăţeni. Fundlage des Grabes M. 1.

Abb. 3. Cetăţeni. Plan des Grabes M. 1 (1961–1962).

Abb. 4. Rechteckige griechische Grabbauten aus der klassischen (1–2 Athen – Kerameikos Nr. 44 und 17) und der hellenistischen Zeit (3 Anaktorion). Nach U. Knigge und D. J. Kurtz/ J. Boardman.

Abb. 5. Cetăţeni. Räuchergerät aus Ton (1 aktueller Zustand; 2 graphische Rekonstruktion).

Abb. 6. Räuchergeräte aus nord-pontischen griechischen Fundplätzen (1 Olbia; 2 Residenz des Chrysaliskos auf der Taman-Halbinsel; 3 Kerč) und aus der getischen Großsiedlung von Popeşti (4 – aus dem Halsteil einer Amphora hergestellt). Nach S. Finoguenova und R. Vulpe (unterschiedliche Maßstäbe).

Abb. 7. Getisch-dakische Räuchergeräte: 1 Fundeni; 2 Piscu Crăsani; 3–4 Poiana; 5 Popeşti; 6 Răcătău; 7–8 Vlădiceasca. Nach D. V. Rosetti, N. Conovici, I. H. Crişan und G. Trohani (unterschiedliche Maßstäbe).

Abb. 8. Boroseşti, Jud. Iaşi. „Feuerbock" der Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Nach M. Babeş und V. Mihailescu-Bîrliba.

Abb. 9. Cetăţeni. Unveröffentlichte Fibeln aus den Sammlungen der Museen in Piteşti (1–2) und Câmpulung (3); 1, 3 Eisen, 2 Bronze.

Abb. 10. Cetăţeni. Unveröffentlichte Fibeln aus den Sammlungen der Museen in Piteşti (1, 3) und Câmpulung (2, 4); alles Bronze.

DESPRE CRONOLOGIA DESCOPERIRILOR FUNERARE DE LA CORBU ȘI NUNTAȘI

de EMILIAN TELEAGĂ

Obiectul articolului îl constituie cronologia descoperirilor funerare de la Corbu de Jos și Nuntași din *chora* Histriei. În urma analizei vaselor ceramice provenind din grupul de morminte de la Corbu de Jos, care a fost încadrat larg (ultimul sfert al sec. VI – sec. V a.Chr.), se ajunge la concluzia că acestea se datează în a doua jumătate a sec. VI a.Chr. Vasele ceramice și oglinda de bronz recuperate din descoperirea întâmplătoare de la Nuntași, unde s-a presupus existența unei necropole de la sfârșitul sec. IV – sec. III a.Chr., sunt toate din prima jumătate a sec. IV a.Chr.

Descoperirile funerare din *chora* Histriei în perioadă greacă se reduc la o necropolă de înhumație la Istria–Bent, cercetată prin săpături sistematice, un grup de morminte de înhumație la Corbu de Jos, și câteva morminte izolate la Nuntași, Tariverde și Ceamurlia de Jos. Reanalizarea inventarului provenind de la Corbu și Nuntași, aflat în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, mi-a permis să fac câteva observații privind cronologia acestora[1].

I. La Corbu de Jos au fost cercetate prin săpăturile de salvare din 1969 și 1971 zece morminte de înhumație în gropi simple cu scheletele depuse în poziție dorsală și protejate de pietre și, uneori, marcate prin grupuri de pietre.

[1] Lista abrevierilor (în afara celor de la sfârșitul volumului):

Alexandrescu 1976	= P. Alexandrescu, Thraco-Dacica, 1976, p. 117 – 126.
Bucovală, Irimia 1971	= M. Bucovală, M. Irimia, Pontica 4, 1971, p. 41–56.
Emporio	= J. Boardman, *Excavations in Chios, 1952–1955, Greek Emporio*, Oxford, 1967.
Histria IV	= P. Alexandrescu, *Histria IV*, *La céramique d'epoque archaïque et classique (VIIe–IVe s.),* București–Paris, 1978.
Irimia 1975	= M. Irimia, , Pontica 8, 1975, p. 89–114.
Paralipomena	= J. D. Beazley, *Paralipomena. Additions to Attic Black-Figure Vase-Painters and to Attic Red-Figure Vase-Painters*[2], Oxford, 1971.
Rădulescu 1961	= A. Rădulescu, SCIV 12, 1961, 2, p. 387–393.
Skudnova 1988	= V. M. Skudnova, *Arhaičeskij nekropoly Ol'vii*, Leningrad, 1988.
Sparkes, Talcott	= B. A. Sparkes, L. Talcott, The Athenian Agora 12, 1970.
Tocra I	= J. Boardman, J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits I*, Londra, 1966.
Tocra II	= J. Boardman, J. Hayes,, *Excavations at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits II and Later Deposits, Oxford*, 1967.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, București, ianuarie–iunie 1999, p. 33–44

Mormintele erau orientate E–V sau V–E, iar şase dintre ele aveau inventar. Necropola a fost atribuită unei populaţii mixte greco-autohtone şi a fost datată, pe baza inventarului ceramic, în majoritate grecesc, în ultimul sfert al sec. VI – sec. V a.Chr. Trei morminte (M. 3, M. 9, M. 10) conţineau fusaiole, iar două (M. 8, M. 10) aveau ca inventar ace de bronz, materiale care nu permit o încadrare cronologică precisă[2] .

1. *Lekythos* attic cu figuri negre, M. 1, MINAC, inv. nr. 19 937, fig. 4/1.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 43–44, fig. 2 a–b; Alexandrescu, 1976, p. 118, cat 9; *Histria* IV, cat 331.

Spărturi la buză şi picior.

Dimensiuni: î.: 13,3 cm; diam. buză: 3,7 cm; diam. max: 7,4 cm; diam. bază: 4 cm.

Argilă fină, roz-gălbuie; firnis negru cu nuanţe maronii, pe alocuri diluat, cu luciu metalic; culoare de retuş cafeniu-roşcată; incizii.

Acoperit cu firnis pe partea superioară a interiorului gâtului, pe buză (la interior şi la exterior), pe partea exterioară a torţii, pe partea inferioară a pansei şi pe exteriorul piciorului. Benzi de culoare de retuş circulare înguste la baza gâtului, la intersecţia umărului cu pansa şi la limita superioară a părţii de pansă acoperită cu firnis.

Decor pe umăr în partea opusă torţii: palmetă cu trei petale, mărginită la dr. şi st. de câte un punct, între două frunze de iederă (una cu punct la bază).

Decor pe pansă în partea opusă torţii: trei personaje masculine stând în picioare, redate în profil, cu păr scurt, himation lung, drapat. **a**. spre dr., mâna dr. îndoită lateral, mâna st. în faţă, pe ea – panglică; **b** şi **c** spre st., mâna st. îndoită lateral, mâna dr. în faţă, pe ea – panglică. Între personaje, separându-le, două pete alungite (panglici ?).

Culoare de retuş cafeniu-roşcată: părul personajelor, panglicile de pe antebraţul personajelor.

Incizie: partea inferioară a părului personajelor; himation (linii în partea superioară, inferioară şi vertical); **a** – ochi; **b** şi **c** – două linii scurte pe obraz.

M. Bucovală şi M. Irimia atribuie acest vas grupului *Phanyllis, Class of Athens 581*, identificare preluată de P. Alexandrescu.

În realitate este vorba de *Goup of Vatican G 52*[3] . Unii din *lekythoi* acestui grup au fost deja aşezaţi împreună de către Haspels în cadrul *Phanyllis Group: E: The Group of "Hoplite-leaving Home"*[4] . Cele mai exacte analogii din *Group of Vatican G 52* sunt câţiva *lekythoi* cu acelaşi decor pe umăr (palmetă între 2 frunze de iederă) şi pe pansă (personaje masculine drapate, în picioare)[5] , inclusiv de la Sindos, Olbia şi Berezan[6] .

Datare: circa 525 a.Chr.

2. Cupă attică cu firnis negru, tip C. M. 1, MINAC, inv. nr. 19941, fig. 1.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 42–43, fig. 1 a–b; Alexandrescu, 1976, p. 118, cat. 8; *Histria* IV, cat 518.

Fragm., lipsă aproape jumătate din buză şi partea superioară a vascei; restaurată.

[2] Bucovală, Irimia 1971, p. 41–56; Irimia, 1975, p. 89–114.

[3] ABV, p. 460–463, 698-699, 715; *Paralipomena*, p. 202–203.

[4] C. H. E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi*, Paris, 1936, p. 17, 66–67.

[5] ABV, p. 460, nr. 1–13.

[6] *Sindos. Katalogs tes ektheses*, Tesalonic, 1985, p. 176-177, cat. 283, M. 56, datat 510 a.Chr., *Paralipomena*, p. 202; V. M. Skudnova, ArhPam 7, 1958, p. 120, nr. 5, 7, 8, pl. 4/2–4.

Dimensiuni: î.: 6,7 cm; diam. max.: 17,1 cm; diam. picior: 8,2 cm.

Firnis neuniform, negru măsliniu cu luciu slab.

Tip C, plain rim[7]. Acoperită cu firnis, cu excepţia zonei dintre torţi, interiorul acestora, suprafaţa ext. şi cea inf. a tălpii piciorului, fundul interiorului piciorului, rezervate.

Umbo firnis diluat, negru-cafeniu, marcat printr-o linie fin incizată. Pe partea int. a buzei bandă lată de firnis măsliniu, mărginită în partea inf. de o linie fin incizată.

Datare: 525–500 a.Chr.[8].

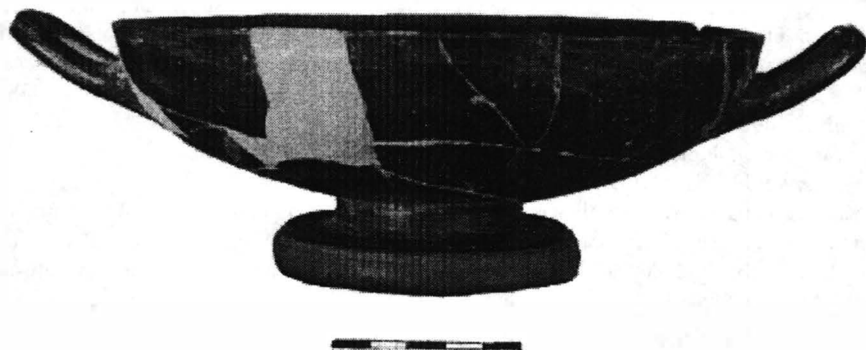

Fig. 1. Corbu, M. 1. Cupă attică cu firnis negru, tip C.

3. *Olpe* greco-orientală. M. 10. MINAC, inv. nr. 20603.

Lit.: Irimia, 1975, p. 98, 100, fig. 7/3.

Dimensiuni: î. păstrată: 5 cm; diam. picior: 4,8 cm.

Pastă galben-cărămizie; firnis brun-roşcat cu luciu slab.

Decor cu firnis: bandă lată circulară la baza pansei.

Vasul are analogii la Tocra din contexte nu mai târzii de-al doilea sfert al sec. VI a.Chr.[9] Aici vasele mai bombate[10] sunt întâlnite în straturi cu cele mai recente materiale de la începutul sec. VI a.Chr. La Emporio[11], tipul, considerat de producţie locală, este datat în sec. VI a.Chr., are acelaşi decor, dar formă mai bombată şi este precedat de piese cu proporţii şi decor diferite din perioada IV, din ultima treime a sec. VII a.Chr.[12] La Histria acest tip de vas apare preponderent în primele niveluri arhaice NA I şi NA II[13], doar trei exemplare fiind descoperite în nivelul arhaic târziu NA III[14]. În necropola Olbiei este semnalat un vas similar în M. 28, datat la sf. sec. VI

[7] Sparkes, Talcott, cat. 414–415.

[8] *Histria* IV, cat. 518.

[9] *Tocra* I, p. 66–67, nota 1, cat. 848–851, datate 575–550 a.Chr.; *Tocra* II, cat. 1991, într-un nivel cu cea mai târzie ceramică la aprox. 565 a.Chr., şi poate cat. 1994, sf. sec. VII – început sec. VI a.Chr.

[10] *Tocra* I, cat. 852; *Tocra* II, cat. 1992 şi poate cat. 1993.

[11] *Emporio*, cat. 596.

[12] *Ibidem*, p. 144, cat. 592–595.

[13] S. Dimitriu, în *Histria* II, Bucureşti, 1966, cat. 617–621, 624–628, 630–635; *Histria* IV, cat. 670–672.

[14] Dimitriu, *op. cit.*, cat. 622, 623, 629.

a.Chr.[15] Ţinând seama de aceste contexte şi de evoluţia spre forme zvelte[16], vasul se datează în sec. VI a.Chr., mai probabil în partea a doua a acestui interval.

4. Vas–coroană greco-oriental. M. 2, MINAC, inv. nr. 19938, fig. 4/4.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 48, 50, fig. 6 a–b; *Histria* IV, cat 698 bis.

Lipsă părţi din pansă şi buză; firnis parţial corodat.

Dimensiuni: î.: 9,8 cm; diam.: 8,4 cm.

Pastă roz-gălbuie, firnis negru cu nuanţe castanii şi luciu slab.

Decor cu firnis: pe buză, în partea opusă torţii – două linii orizontale paralele, spre toartă – două grupe de câte cinci linii dispuse transversal în unghi; pe partea superioară a torţii – brăduţ; bandă îngustă circulară pe partea superioară a gâtului; bandă lată circulară pe umăr; două benzi înguste circulare pe pansă, una pe mijloc, alta pe partea inferioară.

Vasul–coroană aparţine grupei III Skudnova[17], exemplarele acestei grupe fiind întâlnite în contexte din a doua jumătate a sec. VI a.Chr.: Istria–Bent – M. 59[18], Olbia[19], Tomis[20], sau în contexte fără o cronologie asigurată, probabil din aceeaşi epocă: Istria–Bent – M. 39 şi M. 100[21], Histria[22], Tariverde – Bordei 6[23].

Vase–coroană greco-orientale sunt cunoscute şi în contexte mai târzii, de la sfârşitul sec. VI – începutul sec. V a.Chr., în Agora Atenei[24], la Olbia[25], Ialyssos[26], necropola tumulară a Histriei, T I/1[27]. Este vorba însă de vase–coroană din grupa IV Skudnova[28], acestea fiind atestate în necropola Apolloniei până în al treilea sfert al sec. V a.Chr.[29]

5. *Olpe*. M. 1, MINAC, inv. nr. 19939, fig. 4/2.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 44, fig. 3; Alexandrescu, 1976, p. 118, cat. 10.

Lipsă o parte din buză.

Dimensiuni: î. (fără toartă): 8,2 cm; diam. max.: 5,8 cm.

Pastă roz-gălbuie cu particule de nisip fin. Firnis negru-cafeniu, diluat, cu luciu slab.

Decor cu firnis: bandă circulară îngustă pe partea superioară a buzei, partea superioară a exteriorului torţii; bandă lată circulară pe mijlocul pansei; partea mijlocie şi inferioară a pansei acoperită complet cu firnis.

[15] Skudnova 1988, p. 110, cat. 167/1.

[16] *Tocra* I, p. 66–67; *Emporio*, p. 144.

[17] Skudnova, în *Trudy otdela istorii iskusstva i kul'tury antičnogo mira* I, Leningrad, 1945, p. 135–138, pl. 2/2.

[18] Em. Teleagă, în *Proceedings of the First International Pontic Congress. Varna, Bulgaria, 6–9 September, 1997*, BAR, Oxford (sub tipar).

[19] Skudnova, 1988, p. 76–77, cat. 106/2, p. 99, cat. 146/4, p. 105, cat. 157/2 şi 158/1, p. 143, cat. 226/1.

[20] A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica 8, 1975, p. 34, fig. 31.

[21] Teleagă, *op. cit.*

[22] M. Lambrino, *Les vases archaïques d' Histria*, Bucureşti, 1938, p. 208–209, nr. 3, fig. 163–164.

[23] D. Berciu, C. Preda, Materiale 7, 1958 (1961), p. 276, fig. 3/1.

[24] Sparkes, Talcott, cat. 1725.

[25] Skudnova 1988, p. 68, cat. 86/4, p. 109, cat. 164/1, p. 134, cat. 210/1.

[26] L. Laurenzi, ClRh 8, 1936, M. 30/13–14, p. 152–153, fig. 138.

[27] Alexandrescu, în *Histria* II, Bucureşti, 1966, p. 171–173, pl. 74; *Histria* IV, cat. 698.

[28] Skudnova, *op. cit.* (n. 17), p. 135–138, pl. 2/1.

[29] T. Ivanov, în *Apolonija. Razkopkite v nekropola na Apolonija prez 1947–1949 g.*, Sofia, 1963, cat. 209–217, fig. 55, pl. 60.

Forma piriformă a pansei vasului este asemănătoare cu aceea a unor *olpai* chiote din ultima treime a sec. VII a.Chr. de la Emporio[30] şi este întâlnită şi la alte *olpai* greco-orientale timpurii decorate cu benzi de la Samos din sec. VII a.Chr.[31], de la Tocra, datate 620–590 a.Chr.[32], din mormântul 55 arhaic de la Ialyssos[33] şi de la Olbia, dintr-un mormânt datat 540–530 a.Chr.[34]. Toarta masivă, supraînălţată, rotundă în secţiune şi decorul pictat acoperind jumătatea inferioară a pansei constituie elemente care deosebesc exemplarul de la Corbu de vasele analoge citate indicând o posibilă imitaţie din sec. VI a.Chr.

6. *Olpe.* M. 2, MINAC, inv. nr. 19940, fig. 4/3.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 48, fig. 5.

Dimensiuni: î. (fără toartă): 7,1 cm; diam. max.: 5 cm.

Pastă grosieră, roz-cărămizie; angobă alb-gălbuie, firnis roşu cafeniu, mat.

Acoperită cu firnis pe buză (la interior şi la exterior), partea superioară a gâtului şi toartă; restul suprafeţei exterioare şi partea interioară a gâtului acoperite cu angobă.

Buză evazată, toartă supraînălţată, rotundă în secţiune, corp bombat, fund plat.

Acest tip de *olpai*, cu aceeaşi formă şi decor este întâlnit în Cipru, la Kalavassos – M. 5[35], Olbia, la sfârşitul sec. VI a.Chr.[36], Histria[37]. La Emporio se cunosc *olpai* de producţie locală cu formă analoagă, angobă albă-crem, cu benzi de firnis roşu-brun dispuse pe pansă, din ultima treime a sec. VII a.Chr. – sec. VI a.Chr.[38]. Pasta grosieră folosită, deosebită de pasta fină caracteristică acelor *olpai* chiote[39], şi forma torţii constituie indicii pentru a considera vasul de la Corbu ca fiind o imitaţie din sec. VI a.Chr. după exemplarele chiote.

7. *Oinochoe.* MINAC, inv. nr. 19 936, fig. 4/5.

Descoperire izolată, situată la 0.30 m de M. 1, deasupra sa.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 45, 47, fig. 4.

Fără o parte de toartă.

Dimensiuni: î.: 25,2 cm; diam. max.: 19 cm; diam. picior: 10,3 cm.

Pastă poroasă, cenuşie deschis, brun-cenuşie la exterior.

Gura trilobată, buză îngroşată, toartă supraînălţată, ovală în secţiune, corp bitronconic, picior inelar.

Vasul a fost datat de autorii descoperirii la sf. sec.V a.Chr., fiind considerat o imitaţie locală după *oinochoai* greceşti, aşa cum sunt exemplarele din sec. IV a.Chr.[40] Modelul nu poate fi constituit de *choai* cu firnis negru attice de la sf. sec. V a.Chr. care au pansa arcuită şi nu au toartă supraînălţată[41]. Vasul este apropiat ca formă de *oinochoai* pictate greco-orientale considerate samiene sau rhodiene, inclusiv *niedrige Kleeblattkannen*, de la mijlocul sec. VI a.Chr.[42] şi de o *oinochoe* greco-orientală

[30] *Emporio*, p. 144, cat. 592–595.

[31] K. Viermeisel, H. Walter, AthenMitt 74, 1959, p. 19, 27, pl. 32/5, 39/3, 59/1–3.

[32] *Tocra* I, p. 67, cat. 852; *Tocra* II, cat. 2074.

[33] G. Jacopi, ClRh 3, 1929, p. 93, nr. 3, pl. 3.

[34] Skudnova, 1988, p. 117, cat. 178/2.

[35] V. Karageorgis, BCH 113, 1989, 2, p. 795–796, fig. 12.

[36] Skudnova, 1988, p. 58, cat. 60/5–6, p. 76, cat. 102/5.

[37] *Histria* IV, cat. 670; M. Lambrino, *op. cit.*, p. 168, nr. 19, fig. 116 a.

[38] *Emporio*, p. 144, 592–596.

[39] *Ibidem*, p. 102.

[40] Alexandrescu, Dacia N.S. 21, 1977, p. 126–127.

[41] Sparkes, Talcott, p. 61, cat. 118–122.

[42] E. Walter-Karydi, *Samos* VI, 1, Bonn, 1973, p. 5, 51, cat. 47, 100, 102, 535, pl. 4, 5, 10, 64, fig. 7.

din grupa Lambrino[43]. Un vas histrian analog, dar cu umărul mai puțin profilat și piciorul mai puternic evazat a fost găsit în necropola tumulară într-un context din al treilea sfert al sec. VI a.Chr.[44] Așadar această *oinochoe* se datează cel mai probabil în a doua jumătate a sec. VI a.Chr.

Celelalte materiale ceramice descoperite în necropolă nu oferă indicii pentru o datare precisă. Astfel, mormântul nr. 8 conținea fragmente de vase cenușii histriene lucrate la roată, fragmente de amfore protothasiene, datate la sfârșitul sec. VI – sec. V a.Chr.[45], și o cană cu cioc lucrată cu mâna. Aceasta din urmă a fost considerată de tradiție hallstattiană, ciocul fiind explicat prin influența exercitată de *oinochoai* grecești, însă se află departe de un posibil model grecesc. Analogiile invocate din ceramica indigenă sunt datate în sec. VI – IV a.Chr. [46]

Așadar M. 2, având ca inventar un vas–coroană (**4**) și o olpe (**6**), și M. 10, în care s-a găsit o olpe fragmentară (**3**), se datează în a doua jumătate a sec. VI a.Chr. Aceleiași perioade îi aparține și o *oinochoe* cenușie (**7**) găsită izolat în apropierea mormântului M. 1. Acesta avea ca inventar un *lekythos* (**1**), o *olpe* (**5**) și o cupă attică (**2**) care îl datează în ultimul sfert al sec. VI a.Chr.

Întrucât nu există alte elemente de datare, grupul celor zece morminte de înhumație de la Corbu de Jos poate fi plasat în a doua jumătate a sec. VI a.Chr.

II. La 1 km spre V de satul Nuntași, com. Istria, jud. Constanța, s-au descoperit întâmplător în 1958, într-o groapă, oase umane și animale împreună cu vase ceramice și o oglindă de bronz. Ulterior, în apropiere, a fost cercetat un mormânt de înhumație în groapă simplă cu scheletul așezat întins pe spate, fără inventar. Pe baza materialelor descoperite, s-a presupus existența în acest loc a unei necropole datate la sfârșitul sec. IV – sec. III a.Chr.[47]

1. *Lekythos* aryballic attic cu figuri roșii, MINAC, inv. nr. 17048, fig. 5/1.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 390, fig. 5.

Restaurat, fără toartă, buză și partea superioară a gâtului.

Dimensiuni: î. (restaurat): 9,6 cm; diam. max.: 5,4 cm; diam. picior: 4,4 cm; î./diam. max.: 1,78 cm.

Pastă galben-cărămizie; firnis negru cu nuanțe măslinii, neuniform; angobă roz-gălbuie.

Linie concavă continuă a profilului buzei, gâtului și umărului, picior inelar. Pe pansă, în partea opusă torții, palmetă mărginită de linie rezervată întreruptă de frunza centrală a palmetei.

Tip *Palmette Lecythi* cu palmetă de tip 2, mărginită de linie rezervată și străpunsă de petala centrală a palmetei[48].

[43] *Histria* IV, cat. 646.

[44] Alexandrescu, *op. cit.* (n. 37), p. 150, pl. 85; *Histria* IV, cat. 649; P. Dupont, în *Histria* V, București–Paris, 1979, cat. 282.

[45] Irimia 1975, p. 96, fig. 5/2–3, 7/2.

[46] MINAC, 20 601. Irimia, 1975, p. 96, 98, fig. 5/1, 7/1; E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 86–87, pl. 63/8.

[47] Rădulescu 1961, p. 387–393. Presupusa necropolă nu aparține așezărilor de la Nuntași I și II, situate în partea de est a satului și cercetate recent de către Catrinel Domăneanțu, Materiale, 14, 1980, p. 265–266; eadem, Dacia, N.S. 37, 1993, p. 59–78.

[48] D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XIII, 1950, p. 146–149, cat. 110, 111, 120, 121, 131, 132.

Acest tip de *lekythos* este datat la Olynthos în al doilea sfert al sec. IV a.Chr., datare confirmată de descoperirile de la Thasos[49].

2. *Bolsal* attic cu firnis negru, MINAC, inv. nr. 17045, fig. 5/2.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 388–389.

Restaurat, fără o toartă şi părţi din buză.

Dimensiuni: î.: 6,1 cm; diam. buză: 13,2 cm; diam. picior: 8,8 cm.

Picior inelar, partea inferioară a pansei concavă, torţi „triunghiulare", arcuindu-se în sus.

Firnis negru-castaniu cu luciu mat.

Acoperit cu firnis; interiorul piciorului rezervat, decorat cu punct central de firnis (punct central şi cerc concentric, incizate) şi bandă lată de firnis (cu trei cercuri concentrice incizate); cercuri incizate la intersecţia tulpinii piciorului cu vasca şi cu talpa.

Decor imprimat în interior: 4 palmete duble, cu volute la bază şi 11 petale, dispuse radial în cruce pe exteriorul unui cerc.

Ca formă bolsal-ul se apropie de două exemplare din Agora[50] de la începutul sec. IV a.Chr. Decorul simplu cu palmete dispuse în cruce pe cerc, lipsa cercurilor imprimate cu roata şi forma torţilor sunt caracteristice bolsal-urilor din această perioadă[51]. Forma palmetelor, identică în cazul celor două *bolsal*-uri, cu volute şi 11 petale, nu îşi găseşte analogii printre diferitele grupe de decor identificate până acum, grupe în care sunt ilustrate doar palmete cu volute şi nouă petale[52]. Palmete cu volute şi 11 petale sunt mai rar întâlnite în decorul interiorului *bolsal*-urilor din sec. IV a.Chr.[53]

3. *Bolsal* attic cu firnis negru, MINAC, inv. nr. 17046, fig. 5/3.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 388–389, fig. 4.

Restaurat, fără o parte dintr-o toartă; firnis corodat pe cealaltă toartă.

Dimensiuni: î.: 6,5 cm; diam. buză: 13,4 cm; diam. picior: 8,65 cm.

Picior inelar, partea inf. a pansei concavă, torţi „triunghiulare", uşor supraînălţate.

Pastă roşu-cărămizie; firnis negru cu luciu mat.

Acoperit cu firnis; interiorul piciorului rezervat, decorat cu punct central de firnis (cu două cercuri concentrice, incizate) şi bandă lată de firnis (cu trei cercuri concentrice incizate); cercuri incizate la intersecţia tulpinei piciorului cu vasca şi cu talpa.

Decor imprimat în interior: 4 palmete, cu 11 petale, dispuse radial în cruce pe exteriorul unui cerc, înconjurate de un cerc concentric în relief.

Datare: începutul sec. IV a.Chr. (vezi numărul precedent).

4. *Kantharos* attic cu firnis negru, MINAC, inv. nr. 17047, fig. 5/4.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 388, fig. 3.

Dimensiuni: î.: 6,8 cm; diam. max.: 9,7 cm; diam./î.: 1,43 cm.

Acoperit cu firnis negru-cenuşiu cu nuanţe măslinii.

Tip *moulded rim*[54], palete scurte, vască joasă; canelură pe picior; decor imprimat în interior: spirală din două cercuri în interiorul unui cerc concentric cu baghete mari.

[49] Fr. Blondé, BCH 109, 1985, 1, p. 283, 287, cat. 28–29.

[50] Sparkes, Talcott, cat. 556–557.

[51] *Ibidem*, p. 107–108; D. W. J Gill, în *Ancient Greek and Related Pottery*, Amsterdam, 1984, p. 104.

[52] P. E. Corbett, Hesperia 24, 1955, 3, p. 172–186, pl. 66–71; Gill, *op. cit.*, p. 102–106; Sparkes, Talcott, p. 108, pl. 53.

[53] De exemplu Blondé, *op. cit.*, cat. 113, 115; L. Jehasse, *Salamine de Chypre. VIII. La céramique à vernis noir du rempart méridional*, Paris, 1978, cat. 18.

[54] Sparkes, Talcott, cat 696.

După formă şi proporţii, vasul este unul dintre cele mai vechi exemplare ale seriei şi se datează 375–350 a.Chr.[55].

5. Amforă de Thasos, MINAC, inv. nr. 17044, fig. 2.
Lit.: Rădulescu, 1961, p. 383, fig. 2.

Fig. 2. Nuntaşi. Ştampila amforei de Thasos.

Dimensiuni: î.: 71 cm; diam. max.: 25,9 cm; diam. gură: 10,8 cm.
Pastă roşu cărămizie cu particule de mica.
Amforă tip *Bon I b*[56]; impresiune cu degetul la baza fiecărei torţi.
Ştampilă pe toartă: Θασίων [Πανφάης] ↑→ καντηαροσ ← Πυλάδης →

Fabricantul Πυλάδης cu simbol kantharos din atelierul de la Molos este asociat cu magistraţi din grupa F, inclusiv Πανφάης[57].
Datare: sfârşitul celui de-al doilea sfert al sec. IV a.Chr.

6. Oglindă de bronz, MINAC, inv. nr. 17042, fig. 3.
Lit.: Rădulescu, 1961, p. 387–388, fig. 1.
Dimensiuni: diam. disc: 13,8 cm; lung. mâner: 9,8 cm.
Oglindă dintr-o singură placă de bronz groasă de 1 mm la disc şi 2 mm la mâner terminat printr-un buton cu diametru de 3 cm.

Acest tip de oglindă de origine greacă, dintr-o singură placă de bronz cu mâner plat terminat printr-un buton, este frecvent întâlnit în necropolele oraşelor greceşti şi în tumulii scitici din nordul Mării Negre încă din sec. VI–V a.Chr., exemplarele timpurii având mânerul ornamentat[58]. Se consideră că exemplarele târzii au fost imitate în atelierele coloniale, inclusiv la Olbia, de unde au fost difuzate în zona nord-pontică[59]. O variantă a acestui tip târziu de oglindă, nedecorată şi cu disc fără margini, tipul V, specia II, varianta 3 după Kuzneţova[60], continuă să apară în com-

[55] *Ibidem*. Robinson, *op. cit.* cat. 512; S. Rotroff, în *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, Berlin, 1988, p. 174–176.

[56] A.-M. Bon, A. Bon, Études thasiennes 4, 1957, p. 17, 19, fig. 3/5.

[57] Al. Avram, în *Histria* VIII, Bucureşti–Paris, 1996, p. 28, cat. 54.

[58] Tip 4 – V. G. Petrenko, ArheologijaSSSR, D 1-4, Moscova, 1967, p. 35, pl. 24/1, 9, 12; Skudnova, 1988, p. 123, cat. 188/4.

[59] N. A. Onaiko, ArheologijaSSSR, D 1–27, Moscova, 1970, p. 51, 67.

[60] T. M. Kuzneţova, SovArh 1, 1987, p. 38, fig. 3.

plexe funerare din nordul Mării Negre care au fost datate în sec. IV–III a.Chr.[61] În realitate, această variantă se întâlneşte în zona menţionată în contexte cu cronologie sigură doar în sec. V a.Chr., la Adžigol – T. $_1$ R[62], Aksjutincy[63], Volkovcy – T. 4 M. 3[64], şi în sec. IV a.Chr., la Budki[65] şi Holodnyi Jar – T. 20[66].

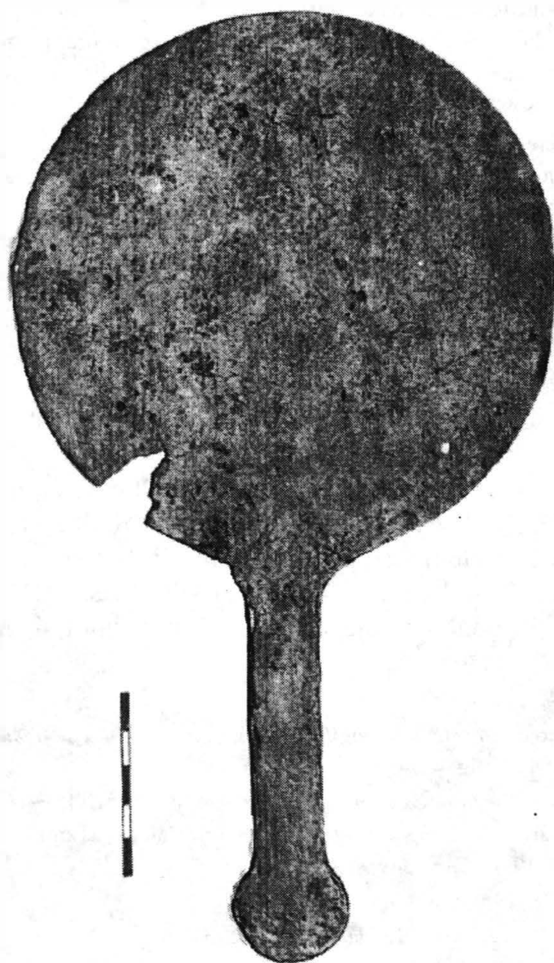

Fig. 3. Nuntaşi. Oglindă de bronz.

[61] *Ibidem*, p. 43; Petrenko, *op. cit.*, p. 35.

[62] M. Ebert, PZ 5, 1913, p. 17, fig. 20.

[63] V. A. Ilinskaia, *Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberež'a*, Kiev, 1968, p. 39, 153, pl. 25/10.

[64] *Ibidem*, p. 52, pl. 41/17.

[65] *Ibidem*, p. 42; Onaiko, *op. cit.*, cat. 824.

[66] E. F. Pokrovska, ArheologijaKiev 10, 1957, p. 67, 71, pl. 1/3, 13; Onaiko, *op. cit.*, cat. 822, 821.

Cele mai vestice descoperiri sunt semnalate la Nikolaevka în mormintele 15 şi 23[67], cu ceramică greacă de la aprox. 350 a.Chr.[68] şi probabil şi în M. 17 aproximativ contemporan[69], şi la Enisala (exemplar fragmentar)[70], în M. 6 B, m. 5, mormânt care se datează pe baza unui bol[71] tip *outturned rim* la aprox. 380 a.Chr.[72] La acestea se pot adăuga două oglinzi, probabil de acelaşi tip, provenind din contexte a căror datare nu este sigură: o oglindă întreagă dintr-un mormânt de înhumaţie de la Enisala[73], apoi un al doilea exemplar cu disc decorat pe margini cu două cercuri incizate şi mâner plat a cărei parte inferioară lipseşte, provenind dintr-o descoperire întâmplătoare din apropiere de Odessos[74].

Având în vedere forma dreaptă a mânerului şi lipsa ornamentului pe marginile discului, caracteristice oglinzilor târzii din contextele discutate, oglinda de la Nuntaşi se încadreză în sec. IV a.Chr. Indicii pentru datarea piesei în prima jumătate sau mijlocul sec. IV a.Chr. sunt date de cronologia descoperirilor celor mai apropiate din punct de vedere geografic şi de faptul că vasele de la Nuntaşi sunt din această perioadă. În zona dintre Prut şi Nistru sunt cunoscute două oglinzi de bronz asemănătoare, la Izmail[75] şi la Balaban – T. 6 M. 2[76], aceasta din urmă având disc cu margini, tip V, specia I, varianta 2 după Kuzneţova[77].

Materialele descoperite întâmplător la Nuntaşi sunt toate din prima jumătate a sec. IV a.Chr. În timp ce *bolsal*-urile **2** şi **3** sunt de la începutul sec. IV a.Chr., celelalte vase ceramice, respectiv *lekythos* aryballic **1**, *kantharos*-ul attic **4** şi amfora thasiană **5**, se datează relativ precis în al doilea sfert al secolului. Se poate presupune că aceste materiale au constituit inventarul unui singur complex funerar, închis la sfârşitul celui de-al doilea sfert al sec. IV a.Chr., sau că ele provin din cel puţin două complexe diferite, din primul şi, respectiv, al doilea sfert al secolului.

[67] A. I. Meliukova, *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*, Moscova, 1975, p. 78, 82, 177–178, fig. 49/4–5.

[68] Câte un *kantharos* attic cu firnis negru (*ibidem*, p. 78, 82, 159–160, fig. 41/8, 11, 43/4) tip *moulded rim*, care, având raportul î./diam. = 1/1 se datează la mijlocul sec. IV a.Chr. (S. Rotroff, Hesperia 53, 1984, 3, p. 349, fig. 3).

[69] *Ibidem*, p. 78–79, fig. 49/3.

[70] G. Simion, Peuce, 2, 1971, 118 – 119, fig. 31/e.

[71] *Ibidem*, p. 118–119, pl. 31/h.

[72] Sparkes, Talcott, cat. 802–803; Blondé, *op. cit.*, p. 294–295, cat. 66.

[73] G. Simion, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 151, 155, fig. 4/6.

[74] Al. Mincev, IzvestijaVarna 14, 1978, p. 104, nr. 3, 107, pl. 2/6. Autorul presupune că mânerul de bronz al oglinzii se continua printr-o parte de fier dispărută, însă este mai probabil ca acesta să fi fost iniţial cu buton la capăt şi să se fi rupt la mijloc.

[75] S. I. Andruh, *Nižnedunajskaja Skifija v VI – načale I v. do n. e. (Etno-političeskij aspekt)*, Zaporojie, 1995, p. 43, fig. 5/5.

[76] G. F. Cebotarenko, E. V. Iarovoi, N. P. Telnov, *Kurgany Budjžakskoj stepi*, Chişinău, 1989, p. 34, fig. 12/2.

[77] Kuzneţova, *op. cit.*, p. 38, fig. 3.

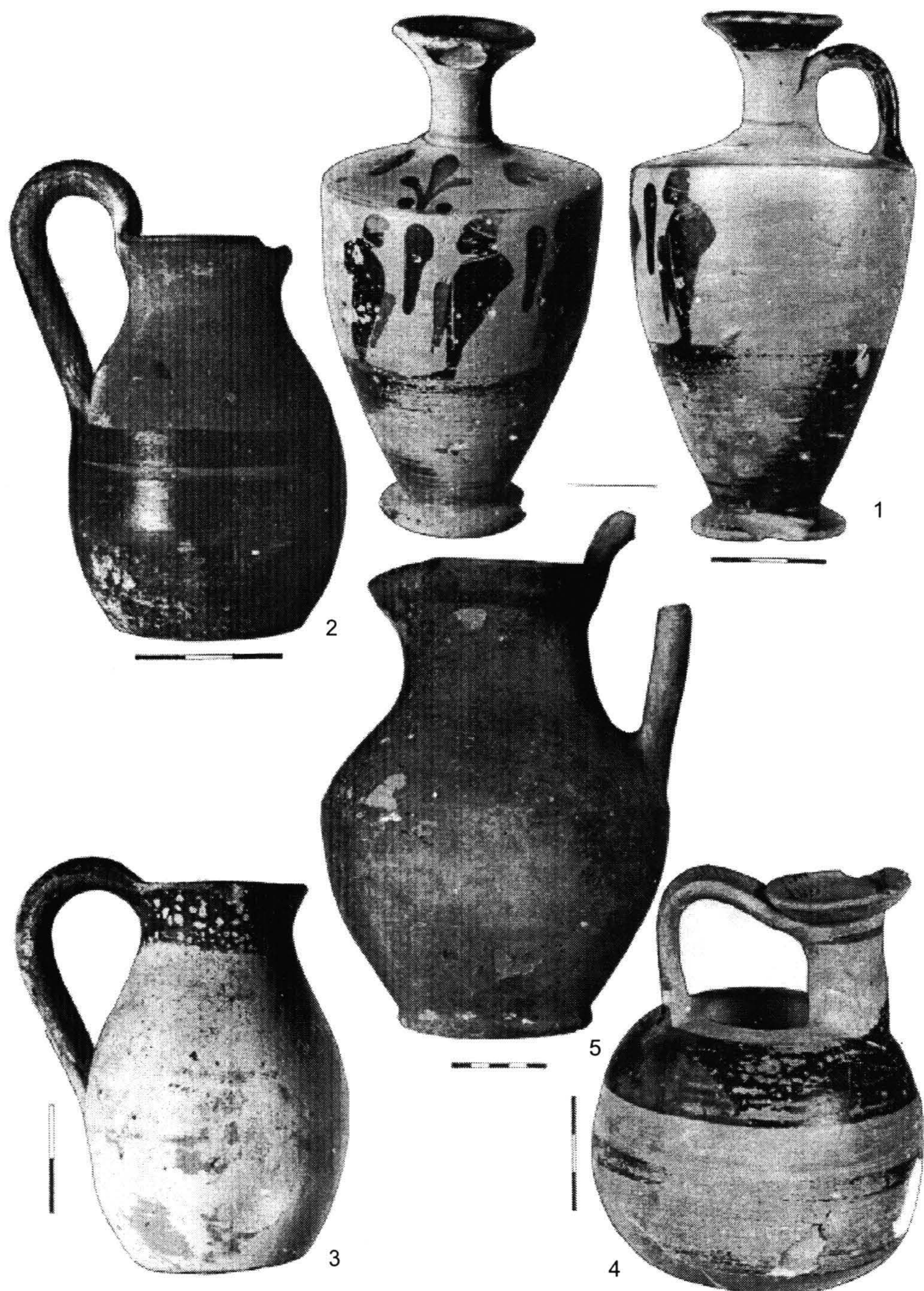

Fig. 4. Corbu. Ceramică din necropolă: 1 M. 1, *lekythos* attic cu figuri negre; 2 M. 1, *olpe*; 3 M. 2, *olpe;* 4 M. 2, vas–coroană; 5 *oinochoe* cenuşie.

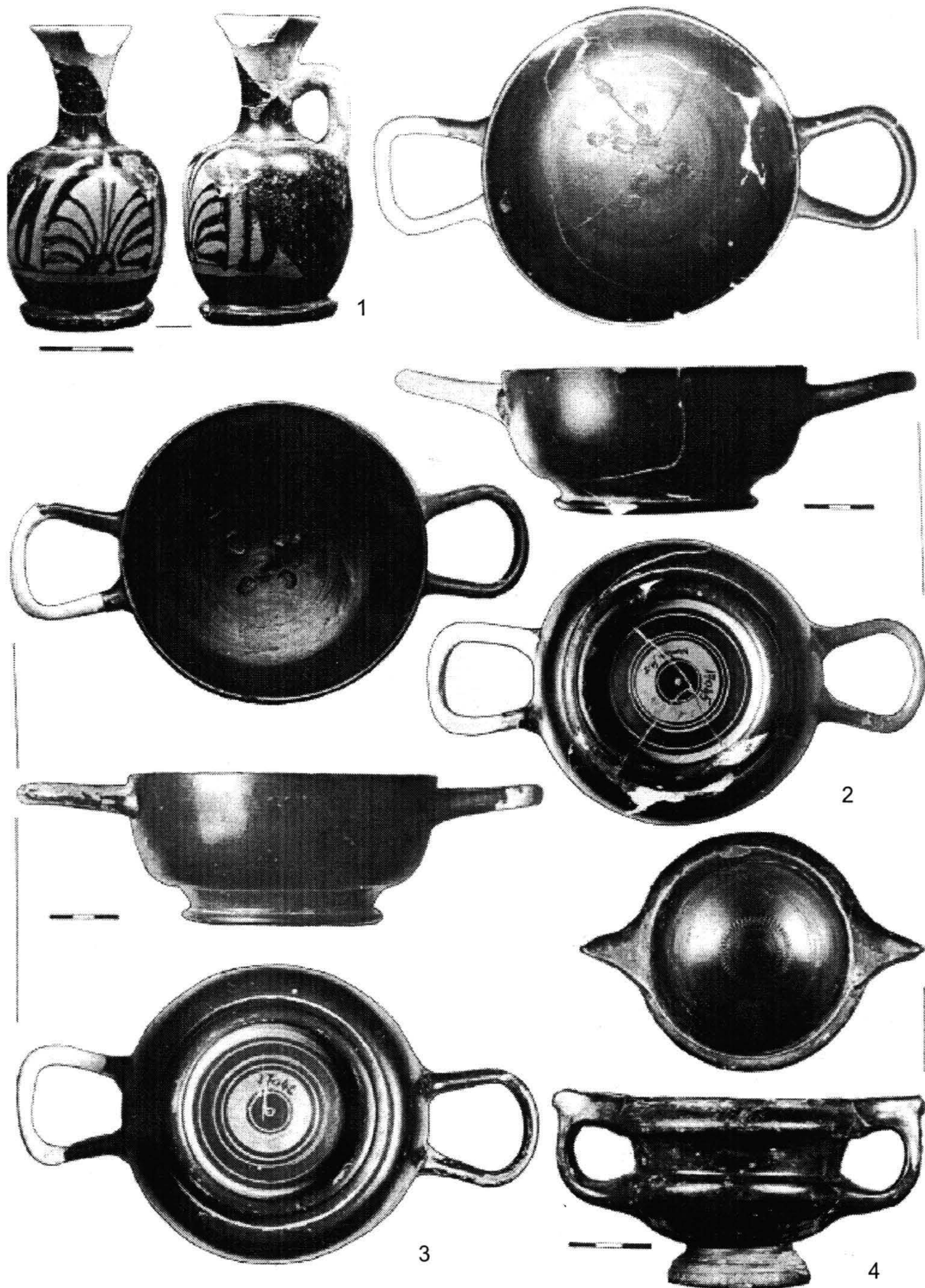

Fig. 5. Nuntaşi. Ceramică attică: 1 *lekythos* aryballic cu figuri roşii; 2–3 *bolsal*-uri cu firnis negru; 4 *kantharos* cu firnis negru.

ZUR CHRONOLOGIE DER GRABFUNDE VON CORBU UND NUNTAŞI

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser behandelt die Chronologie der zwei Grabfunde aus der *chora* Histrias (Corbu de Jos und Nuntaşi), indem er von der Analyse des gelieferten Materials ausgeht.

I. Die Körpergräbergruppe von Corbu de Jos wurde von den Ausgräbern in das letzte Viertel des 6. Jhs. und ins 5. Jh. datiert[2].

Grab 1 hatte als Inventar eine schwarzfigurige attische Lekythos (Abb. 4/1) *Group of Vatican G 52* [5-6], eine Olpe (Abb. 4/2), welche vermutlich ostgriechische Olpai nachahmt, und eine attische schwarzgefirnißte Schale (Abb. 1) vom Typ C[7], die das Grab in das letzte Viertel des 6. Jhs. v. Chr. datiert. Das ostgriechische Kronengefäß aus dem Grab 2 (Abb. 4/4) gehört in die Gruppe Skudnova III[17], wobei die Exemplare dieser Gattung in Fundzusammenhängen aus der zweiten Hälfte des 6. Jhs. anzutreffen sind[18-20]. Im Grab von Corbu ist dieses mit einer Olpe (Abb. 4/3) assoziiert, die chiotische Olpai aus dem 6. Jh. v. Chr. nachahmt. Aus dem Grab 10 kommt eine ostgriechische Olpe her, die in das 6. Jh. v. Chr., den Analogien von Tokra[9], Emporio[11], Histria[13], Olbia[15] nach, wahrscheinlich in die zweite Hälfte dieser Zeitspanne zu datieren ist. In dieselbe Periode gehört auch die isoliert neben dem Grab 1 entdeckte, scheibengedrehte graue Oinochoe (Abb. 4/5), soweit sie der Form nach den ostgriechischen Oinochoai von der Mitte des 6. Jhs. v. Chr. ähnelt[42].

Da das übrige, in der Nekropole entdeckte keramische Material keine Anhaltspunkte für eine genaue Datierung liefert, läßt sich die Gruppe der zehn in Corbu de Jos entdeckten Gräber in die zweite Hälfte des 6. Jhs. ansetzen.

II. A. Rădulescu hat auf Grund einiger an das Ende des 4. und in das 3. Jh. v. Chr. datierten Zuffalsfunde und eines beigabenlosen Körpergrabes das Bestehen einer Nekropole in Nuntaşi vermutet.

Das keramische Material besteht aus zwei attischen schwarzgefirnißten Schalenskyphoi (*bolsals*) mit gestempeltem Innendekor (Abb. 5/2–3) vom Anfang des 4. Jhs. v. Chr.[50-51], einer attischen Bauchlekythos mit Palmette vom Typ 2[48-49], einem attischen schwarzgefirnißten Kantharos (Abb. 5/4) vom Typ *moulded rim*[54-55] und einer gestempelten thasischen Amphora (Abb. 2) aus dem zweiten Viertel des 4. Jhs. v. Chr. Hierzu gehört auch ein Spiegel mit einer einzigen Bronzeplatte und plattem, knopfartig endendem Griff (Abb. 3). Dieser Spiegeltyp ist griechischer Herkunft und wurde in den kolonialen Werkstätten im Norden des Schwarzen Meeres nachgeahmt[59], wobei die in Nuntaşi auftretende Spätvariante (Typ V, Gattung II, Variante 3 laut Kuznecova[60],), in Fundzusammenhängen aus dem 5. Jh.[62-64] und 4. Jh. v. Chr.[65-67,69-70] anzutreffen ist.

Dabei läßt es sich vermuten, daß diese Funde das Inventar eines einzigen, am Ende des zweiten Viertels des 4. Jhs. v. Chr. geschlossenen Grabes gebildet haben oder daß sie aus wenigstens zwei Komplexen aus dem ersten bzw. aus dem zweiten Viertel des 4. Jhs. v. Chr. herkommen. Jedenfalls gehören alle in Nuntaşi zufällig entdekten Funde in die erste Hälfte des 4. Jhs. v. Chr.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Corbu, Grab 1. Attische schwarzgefirnißte C–Schale

Abb. 2. Nuntaşi. Thasischer Amphorenstempel.

Abb. 3. Nuntaşi. Spiegel aus Bronze.

Abb. 4. Corbu. Keramik aus der Nekropole: 1 Grab 1. Attische schwarzfigurige *Lekythos*; 2 Grab 1. *Olpe*; 3 Grab 2. *Olpe*; 4 Grab 2. Kronengefäß; 5 Graue *Oinochoe*.

Abb. 5. Nuntaşi. Attische Keramik: 1 Rotfigurige Bauchlekythos; 2–3 Schwarzgefirnißte Schalenskyphoi (*bolsals*); 4 Schwarzgefirnißter *Kantharos*.

METODA RAEPSAET-CHARLIER ŞI INSCRIPŢIILE DACIEI ROMANE

de CÉCILE POPESCU şi MIHAI POPESCU

Pornind de la metoda propusă de **M.-Th. Raepsaet-Charlier**, o anchetă realizată asupra inscripţiilor **Daciei romane** demonstrează că utilizarea anumitor formule epigrafice se supune unor mode şi modele depistabile şi în alte **provincii** ale **Imperiului roman**. Astfel, ***I.O.M. IVNONI REGINAE*** apare în **Dacia** sub **Hadrian**, ***DEO/DEAE*** şi ***GENIO LOCI*** sub **Antoninus Pius**, ***SANCTVS/ SANCTA, PRO SALVTE SVA, DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS*** sub Marcus Aurelius. Formularul sacru este fixat sub **Antonini** pentru cca 100–120 de ani. Perioada cea mai bine reprezentată este însă cea a **Severilor.** În difuzarea acestor formule un rol important l-au jucat **militarii, elitele locale** şi cele două mari centre urbane **Apulum** şi **Ulpia Traiana Sarmizegetusa**. Cercetarea se bazează în principal pe documentarea epigrafică strânsă în IDR (II şi III/1–4), *Cronica epigrafică a României* (anual, în revista SCIVA), CIL III, AnnEp şi alte publicaţii, precum şi pe fişierul propriu de inscripţii.

Cartea profesoarei de epigrafie latină, instituţii romane şi critică istorică aplicată Antichităţii, de la Universitatea Liberă din Bruxelles organizată, după propria ei mărturisire, după sacrosanctul tip cartezian în trei părţi, pune în evidenţă utilizarea unor formule epigrafice pe teritoriul Galliilor şi al Germaniilor. Axioma după care funcţionează lucrarea este următoarea: folosirea formulelor epigrafice răspunde unor mode sau nevoi delimitate în timp, în consecinţă aceste formule

[1] Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies*, Gallia Romana 1, Publications du Centre Albert Grenier, Paris, 1993, 95 p.

În introducere (p. 1–7) autoarea ne mărturiseşte interesul ei pentru epigrafie şi faptul că această lucrare a fost realizată la cererea profesorilor M. Le Glay şi Y. Burnand. În aceste prime pagini ne sunt dezvăluite obiectul cercetării, metoda şi formulele epigrafice folosite, teritoriul anchetei, obstacolele întâlnite şi o scurtă bibliografie.

Primul capitol (p. 9–48) tratează cronologia formulelor de jurământ şi de consacrare. În prima sa parte sunt analizate formulele generale: *In HDD* (p. 9–11), *Deo/Deae* (p. 12–17), asocierea dintre cele două formule (p. 18), *Augustus/Augusta* (p. 19–21), *Sanctus/Sancta* (p. 22–23), *Sacrum* (p. 24–25), *Pro salute* (p. 26–27). În cea de–a doua parte sunt analizate formulările specifice de nume de divinităţi: *I.O.M. (et) Iunoni* şi *I.O.M. (et) Iunoni Reginae* (p. 28–36), *Matres, Matronae* (p. 37), *Genio loci* (p. 38–39), *Genius* (p. 40), *Dis deabusque (immortalibus) omnibus* (p. 41–42), *Numini Augusti /Numinibus Augustorum* (p. 43–46).

Al doilea capitol prezintă utilizarea formulelor pe provincii şi regiuni (p. 49–70), iar cel de-al treilea (p. 71–80) înfăţişează, graţie a patru exemple, diverse probleme cronologice particulare (CIMRM, 1098 şi 1223 ce nu oferă criterii de datare precoce; CIL XIII, 7610 datat spre jumătatea celui de al treilea secol; AnnÉp, 1983, 723 datat spre 150 şi CIL XIII, 6722–6723 pe care autoarea le plasează în timpul domniei lui Marcus Aurelius).

Importanţa locului de descoperire, a rolului formulelor „civile" şi „militare", al celor publice şi private, individuale şi colective, al evoluţiei onomastice, al „străinilor" şi faptul că voga inscripţiilor sfârşeşte înspre anii 250 (ceea ce nu înseamnă că păgânismul este minat de criza secolului al III-lea), sunt consideraţii pe care le regăsim sub forma concluziilor (p. 81–84). Lucrarea se încheie cu o listă de indici onomastici, geografici şi epigrafici.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 45–53

pot oferi criterii cronologice pentru datarea altor inscripţii. Dorinţa autoarei este să realizeze un instrument de lucru capabil de a aduce un supliment de informaţie criteriilor de datare tradiţională şi astfel de a permite rezolvarea unor probleme de lectură şi de completare a unor produse epigrafice. Ancheta amănunţită a expresiilor a permis reţinerea a 303 inscripţii din Aquitania, 216 din Lugdunensis, 254 din Belgica, 756 din Germania Inferior şi 810 din Germania Superior. Dintre aceste dedicaţii, folosite atât de militari, cât şi de civili, au fost datate 22 din Aquitania, 19 din Lugdunensis, 18 din Belgica, 133 din Germania Inferior, respectiv 301 din Germania Superior. Metoda a fost deja propusă de către autoarea cărţii încă din 1975 şi a fost urmată pe această cale de Rosalba Mancini[2]. Totodată, acest tip de cercetare necesită o oarecare doză de circumspecţie din cel puţin două motive, puse în evidenţă şi de autoarea cărţii: produsele sale nu sunt scutite de efectele unor noi descoperiri, deci nu trebuie privite ca nişte rezultate definitive, imuabile şi, în acelaşi timp, ele au un caracter local, neputând fi aplicate mecanic întregului Imperiu. Înscriindu-ne în această linie metodologică şi ţinând cont de obstacolele prezentate, vom încerca să dăm seama de cunoştinţele privitoare la Dacia şi să le comparăm cu cele obţinute de M.-Th. Raepsaet-Charlier, fiind conştienţi de importanţa corelării informaţiilor de acest tip din mai multe zone.

IN H(onorem) D(omus) D(ivinae). Cele şase monumente, toate din Dacia Superior, din mediul civil, nu ne oferă pe de o parte informaţiile necesare capabile să precizeze unele criterii cronologice, iar pe de altă parte numărul redus de piese poate fi considerat insuficient pentru un asemenea tip de datare.

DEO/DEAE este o formulă utilizată foarte frecvent în asociere cu numele unei divinităţi. Am identificat 130 de manifestări pe teritoriul Daciei, dintre care 112 provin din Dacia Superioară, 15 din Dacia Porolissensis şi numai trei din Dacia Inferioară. Trebuie făcută însă diferenţierea între plasarea lui *deo/deae* înaintea sau după numele divinităţii. Acest ultim tip nu ne-a dezvăluit decât 13 exemplare, dintre care 12 din Dacia Superior şi un unic monument din Dacia Porolissensis. Stabilirea unor criterii cronologice este facilitată de numărul relativ ridicat de piese (40) ce oferă indicii de datare. Formula consistând din numele zeului precedat de *deo/deae* intră în uz încă din epoca lui Antoninus Pius, din anul 153 (CIL III, 1562). Acestei perioade i se poate atribui, probabil, şi inscripţia dedicată lui Jupiter Dolichenus de la Apulum (CIL III, 1128). Ultimele mărturii ale utilizării formulei în Dacia provin din timpul domniei lui Gallienus (CIL III, 1560 de la Băile Herculane şi CIL III, 875 de la Potaissa). Această ultimă piesă este datată prin anul 259/260. Observăm că perioada în care acest tip de formulare este utilizat acoperă, cu certitudine, o perioadă cuprinsă între anii 153–260. Notăm, totodată, că această schemă atinge apogeul în timpul Severilor. În ceea ce priveşte asocierea numelui unei divinităţi cu formula *deo/deae*, nu putem preciza decât momentul apariţiei sale, în timpul domniei lui Marcus Aurelius (CIL III, 1132).

[2] ANRW II, 3, 1975, p. 232–282; Tituli 2, 1980, p. 173–178.

Asocierea formulelor *IN H(onorem) D(omus) D(ivinae)* şi *DEO/DEAE* este inexistentă pe teritoriul Daciei, deci nu oferă nici un criteriu cronologic. Aceeaşi situaţie se constată în cazul asocierii *IN HDD – PRO SALVTE.*

AVGVSTVS/AVGVSTA. Formula *Augustus/Augusta,* ce tinde să asocieze familia imperială cultelor, se regăseşte în 84 de inscripţii din Dacia, respectiv 77 din Dacia Superior şi şapte din Dacia Porolissensis. Remarcăm absenţa utilizării ei în Dacia Inferioară. Numai 25 monumente ne oferă informaţii mai precise pentru a stabili criteriile cronologice de utilizare a formulei în Dacia. Această folosire este întâlnită de-a lungul întregii istorii a provinciei romane, deci stabilirea unor criterii cronologice este imposibilă. Prima utilizare datează din timpul organizării canabelor de la Apulum, probabil sub Traian sau la începutul domniei lui Hadrian, atunci când L. Silius Maximus, veteran din legiunea I Adiutrix şi prim magistrat al canabelor, dedica alături de familia sa Fortunei Augusta şi geniului canabelor (CIL III, 1008). Utilizarea cea mai tardivă provine tot de la Apulum (AnnEp, 1954, 258 = 1983, 815), pe un monument dedicat Eponei Augusta de către Aurelius Marcus, locţiitorul guvernatorului din timpul domniei comune a împăraţilor Trebonianus Gallus şi Volusianus.

SANCTVS/SANCTA. Această formulă este înregistrată în 27 de inscripţii, dintre care 20 provin din Dacia Superior, patru din Dacia Inferior şi numai trei din Dacia Porolissensis. Doar zece dintre acestea ne oferă informaţii precise în ceea ce priveşte datarea. Pe baza lor putem stabili că formula *sanctus/sancta* a fost utilizată în Dacia începând cu anii 173/175, cum rezultă din două inscripţii de la Apulum dedicate lui Silvanus (CIL III, 1153 şi M. Bărbulescu, Ephemeris Napocensis 3, 1993, p. 181–182, nr. 6). În preajma acestei datări se plasează şi inscripţiile de la Germisara, ridicate în onoarea nimfelor de către un fost quattuorvir al primului municipiu de la Apulum (I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, 1, p. 12, nr. 5), şi inscripţia de la Apulum (CIL III, 1100) închinată Cybelei de un veteran, decurion al Sarmizegetusei, al municipiului Napoca şi al canabelor legiunii de la Apulum, şi de către familia sa. La Băile Herculane găsim ultima atestare a formulei, graţie inscripţiei puse de Simonius Iulianus, guvernator al Daciilor spre sfârşitul domniei lui Gordian (CIL III, 1573). Deci, formula are o durată de viaţă de circa 70/100 de ani între 173/175 (sau anterior acestei date) şi 240/244, dacă nu a fost utilizată până la abandonarea provinciei.

SACRVM. Dintre cele 115 inscripţii repertoriate în Dacia, doar 20 ne dau referinţe cronologice. Din totalul monumentelor, circa 90% provin din Dacia Superior, în timp ce cele două inscripţii din Dacia Inferior nu pot fi considerate sigure. Cu toate acestea, utilizarea formulei nu reuneşte condiţiile necesare pentru stabilirea unor criterii cronologice, deoarece primele atestări sunt atribuite epocii lui Traian (CIL III, 1008 şi 7904), iar cele mai târzii domniei lui Gordian (CIL III, 6279) sau, eventual, perioadei lui Gallienus (CIL III, 1056). Observăm, deci, că formula este utilizată pe tot parcursul stăpânirii romane în Dacia, cu o lejeră preponderenţă, însă, în secolul al II-lea.

PRO SALVTE. PRO SALVTE SVA (ET SVORUM). PRO SALVTE IMPERATORIS/D.N./AVG. Formula epigrafică ce consistă în închinarea unui altar întru sănătatea/salvarea împăratului sau a unuia dintre membrii familiei sale nu ne oferă criterii cronologice precise, deoarece, cu toate că este vorba de un număr impresionant de astfel de dedicaţii (84, dintre care 64 din Dacia Superioară, 19 din Dacia Porolissensis şi doar una din Dacia Inferioară), ele se etalează de-a lungul întregii perioade de existenţă a provinciei, din anul 107 (inscripţia de la Vršac dedicată lui Marte, CIL III, 6273) şi până în anul 259/260 (CIL III, 875). Cu toate acestea, putem observa câteva detalii: a) formula consacrată stăpânilor *(pro salute D.N.)* apare în Dacia în anul 197/198 (CIL III, 14 215, 16) şi este utilizată până în anul 259/260 (CIL III, 875); b) formula *pro salute Aug.*, foarte rar întrebuinţată, doar în trei cazuri, ne sugerează limite cronologice cuprinse de-a lungul domniei comune a lui Septimius Severus şi a lui Caracalla (CIL III, 1393 în anii 200/203), eventual şi de-a lungul celui de-al treilea secol, fără a putea însă preciza aceste etape; c) ultima atestare a formulei *pro salute imp.* provine de la Ampelum (AnnEp, 1971, 381), din timpul domniei lui Gordian III, eventual de la începutul acesteia.

Situaţia se prezintă în mod diferit în ceea ce priveşte utilizarea formulei *pro salute* în cazul persoanelor private, nu din punct de vedere al numărului impresionant de piese (147), nici din cel al răspândirii descoperirilor arheologice (126 monumente provin din Dacia Superior, 16 din Dacia Porolissensis şi numai 5 din Dacia Inferior), ci din cel al posibilităţii stabilirii unor criterii cronologice. Această modă epigrafică este reperabilă în Dacia între anii 159/162 (AnnEp, 1971, 403) şi 251/253 (I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 247–248, nr. 16).

I.O.M. (ET) IVNONI. Cele patru inscripţii, trei din Dacia Superior şi una din Dacia Porolissensis, nu pot oferi criterii cronologice sigure, nici din punct de vedere cantitativ şi nici din punct de vedere al informaţiilor conţinute. Cu toate acestea, observăm că trei dintre ele se plasează în linii generale între anul 180 şi domnia lui Filip Arabul (CIL III, 1079; AnnEp, 1930, 7; IDR III/2, 246). Putem astfel lansa ipoteza că perioada de utilizare a formulei în Dacia ar fi fost prima jumătate a celui de al III-lea secol.

I.O.M. (ET) IVNONI REGINAE. Un lot de 20 de monumente ilustrează această formulă în Dacia, dintre care doar două au fost descoperite în Dacia Porolissensis, restul provenind din Dacia Superior. Reperele cronologice ne sunt oferite de opt inscripţii, în majoritate închinate triadei capitoline. Limita cronologică inferioară este constituită de textul pus de veteranii legiunii XIII Gemina la Apulum pe 13 decembrie 135 (CIL III, 1078), iar cea superioară de altarul ridicat de L. Lael(lius) Terentianus la Napoca în sănătatea împăratului Gordian şi a Sabiniei Tranquillina (CIL III, 858).

MATRES/MATRONAE. Unicul monument, provenind de la Potaissa, nu ne oferă nici un criteriu cronologic.

GENIVS. Cu toate că aproape jumătate dintre cele 45 de inscripţii ce menţionează Genii pot fi datate, utilizarea acestui termen nu reprezintă un criteriu

cronologic pentru Dacia, deoarece el este în folosinţă din epoca traiană (CIL III, 1008) până la domnia lui Gallienus (CIL III, 892).

GENIO LOCI. Invocarea geniului locului este o caracteristică aproape exclusivă a mediilor militare ce gravitau în jurul celor două centre legionare de la Apulum şi Potaissa. Dar, cele cinci mărturii, dintre care doar trei prezentând referinţe cronologice, nu oferă un eşantion suficient de vast pentru a putea trage anumite concluzii sigure. Totuşi, trebuie reţinut că prima în ordine cronologică provine de la Băile Herculane: altarul închinat de către Calpurnius Iulianus (CIL III, 1566), guvernatorul provinciei Dacia Superior între 153–156 (sau 164–168), în timp ce ultima este monumentul ridicat de Optatus, prefectul legiunii V Macedonica de la Potaissa (CIL III, 892), probabil pe timpul lui Gallienus.

DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS. Personaje provenite din rândul militarilor sunt prezente în majoritatea cazurilor în care această formulă este utilizată. Dintre cele 20 de piese, 14 au fost ridicate la Apulum, cinci în Dacia Porolissensis şi un unic exemplar la Sarmizegetusa. Prima atestare cronologică este datată din anii legaţiei lui L. Aemilius Carus, circa 173–175 (CIL III, 7771), iar cea din urmă din timpul domniei lui Filip Arabul (IDR, III/2, 246) sau a lui Gallienus (CIL III, 892).

NVMINI AVGVSTI/NVMINIBVS AVGVSTORVM. Slăvirea *numen*-ului împăratului, a stăpânului, a augustului, nu este o practică prea răspândită în Dacia, unde până acum au apărut doar şapte piese, dintre care doar cinci sunt sigure, şase provenind din Dacia Superior şi numai una din Dacia Porolissensis. Chiar dacă, din nou, numărul restrâns de mărturii, precum şi utilizarea sa anterioară în alte regiuni nu ne permit să stabilim cu certitudine anumite criterii cronologice, putem totuşi remarca faptul că toate monumentele din Dacia sunt posterioare anului 180 (CIL III, 862 şi IDR III/2, 217) şi că primele datări precise aparţin perioadei domniei comune a lui Septimius Severus şi a lui Caracalla (CIL III, 1127 şi IDR III/2, 328), iar ultima menţiune provine din timpul domniei lui Maximin Tracul (AnnEp, 1983, 803).

Partea finală a intervenţiei noastre va fi consacrată comparaţiei datelor din Dacia cu cele din Germania şi Gallia, în scopul sesizării punctelor ce apropie şi ce diferenţiază aceste regiuni, precum şi câtorva consideraţii cu caracter local extrase din analiza materialului din provincia dunăreană.

Diferenţele sunt notabile în ceea ce priveşte utilizarea unor formule de tipul *In h(onorem) D(omus) D(ivinae)* sau a asocierii acesteia cu *deo/deae* sau cu *pro salute imperatoris*. Aceasta este maniera cea mai frecventă de asociere a casei imperiale diverselor culte din Gallia şi mai ales Germania; de altfel formula este deseori asociată termenului introductiv *deo/deae*, mai ales în Belgica şi în Germanii pe la mijlocul secolului al III-lea, ba chiar şi redundantului *pro salute imperatoris*. Formula *In h.D.D.* are o utilizare limitată începând cu anul 135 în Gallia Lugdunensis (AnnEp, 1969–1970, 405 b–c), pentru ca ulterior să beneficieze de o frecvenţă de utilizare mare în timpul Antoninilor şi al Severilor, mai ales în Germania Superioară, unde regăsim ultima sa atestare în anul 325

(BerRGK 17, 1927, nr. 163). Un alt element de diferenţiere este atestarea masivă a formulei dedicatorii închinată *Matres/Matronae*, apărută încă din epoca republicană în sudul Galliei şi din perioada lui Domitian în Belgica şi pe Rin.

În mod surprinzător, punctele de apropiere sunt mult mai numeroase decât cele ce diferenţiază utilizarea unor formule în cele două părţi ale Imperiului. Vom prezenta aceste fapte, într-un mod succint. Formula *deo/deae* plasată înaintea numelui divinităţii este foarte frecventă începând cu mijlocul secolului al II-lea şi până pe la mijlocul celui de-al III-lea veac. Notăm că la Roma această combinaţie apare din anul 158 (CIL VI, 715). În ceea ce priveşte utilizarea formulei *Augustus/Augusta* observaţiile d-nei Raepsaet-Charlier sunt valabile şi pentru Dacia: ea nu oferă criterii cronologice, este utilizată în provinciile unde formula *In h.D.D.* este puţin răspândită şi este preferată în mediul civil (două treimi din inscripţiile din Dacia sunt dedicate de către civili). Problemele ridicate de analizarea termenului *sanctus/sancta* sunt aceleaşi: relativa insuficienţă a probelor şi apariţia formulei în Germania Inferior în timpul lui Marcus Aurelius (CIL XIII, 12 036) şi dispariţia ei, în Germania Superior, la sfârşitul epocii lui Filip Arabul (CIL XIII, 6552). De altfel mai multe formule oferă aceleaşi criterii cronologice pentru Dacia şi cele două Germanii: *pro salute sua* (între epoca lui Marcus Aurelius şi jumătatea veacului al III-lea), *genio loci* (începând cu domnia lui Antoninus Pius şi până pe la jumătatea secolului al III-lea; menţionăm totodată şi rolul militarilor în dezvoltarea acestui cult) şi *dis deabusque (immortalibus) omnibus* (de la Marcus Aurelius şi până la jumătatea veacului al III-lea, mai ales în mediul militar; trebuie totuşi menţionat faptul că una dintre inscripţiile Germaniei Superioare – CIL XIII, 6727 – datează din timpul lui Diocletian). Nici una dintre următoarele formule nu poate oferi un criteriu de datare în cele două zone supuse comparaţiei: *pro salute imperatoris*, *sacrum, I.O.M. Iunoni* şi *genius*. În primele două cazuri se confirmă aprecierile conform cărora *pro salute imperatoris* beneficiază de o utilizare mai pronunţată în timpul Severilor, iar *sacrum* de-a lungul secolului al II-lea.

Ultimele două formule supuse analizei noastre ne oferă atât puncte convergente, cât şi divergente între cele două regiuni: *I.O.M. Iunoni Reginae* este o formulă adoptată în majoritate de către militari (în Dacia este vorba de 50% dintre cazuri), în schimb, criteriile de datare nu sunt aceleaşi decât în condiţiile în care luăm în considerare numai evoluţia dedicaţiilor individuale şi private (între domnia comună a împăraţilor Marcus Aurelius şi Lucius Verus şi perioada împăraţilor Gordian şi Filip Arabul). *Numini Augusti / Numinibus Augustorum* este o formulă utilizată mai ales în mediul civil, dar lipsa documentelor nu face decât să amplifice dificultatea datării, deşi în mod subiectiv am fi tentaţi să plasăm utilizarea acestei formule din vremea domniei comune a împăraţilor Septimius Severus şi Caracalla şi până în epoca imediat posterioară Severilor.

Fără să intrăm în detalii, care ar necesita scurte articole separate pentru fiecare caz, şi deoarece dorim să rămânem mai ales în cadrul analizei cronologice, atragem aten ţia asupra câtorva elemente pe care ni le dezvăluie aceste informaţii pentru Dacia.

I. Din punct de vedere cronologic distingem mai multe etape în elaborarea formularului inscripţiilor.

a) În timpul domniei lui Hadrian apare formula *I.O.M. Iunoni Reginae* graţie veteranilor legiunii XIII Gemina de la Apulum, însă adevărata sa difuzare se va realiza sub cei doi succesori ai săi, atunci când încep să fie utilizate *deo/deae*, *genio loci* (acestea două sub Antoninus Pius, prima în mediul civil, iar cea de-a doua în cel militar, medii elitiste, cosmopolite ce frecventau staţiunea termală de la Băile Herculane) iar apoi *sanctus/sancta, pro salute sua* şi *dis deabusque (immortalibus) omnibus*. Aceste din urmă formule apar în vremea lui Marcus Aurelius, având drept centru de difuziune aglomeraţia urbană Apulum şi fiind pe de o parte opera elitei municipiului Aurelium, iar pe de altă parte a activităţii guvernatorului L. Aemil(ius) Carus, prezent în apropierea sediului legiunii în aceste momente de tensiune pe frontiera de nord. Remarcăm totodată că aceste formule apar în asociere cu divinitatea principală a statului (Jupiter), cu divinităţi ce sunt foarte frecvente în această regiune (Silvanus, Diana, nimfele) şi cu divinităţi orientale (Cybele şi interesantul sincretism propus de guvernatorul mai sus citat). Astfel, putem considera că sub Antonini se stabileşte şi se fixează pentru 100–120 de ani un nou formular al inscripţiilor sacre, în care sunt abordate problemele personale ale individului, dar şi modul de a capta bunăvoinţa divinităţilor locale, cu nume necunoscute, sau de a atrage atenţia tuturor zeităţilor protectoare asupra individului ce descoperă o nouă lume, nesigură, în efervescenţă, îndepărtată de sursa puterii şi, probabil, încă incomplet romanizată.

b) Cea mai bogată epocă în ce priveşte producţia epigrafică este cea a Severilor, ca o confirmare a avântului economic de care beneficiază şi Dacia. Regăsim formulele mai sus citate într-o mare cantitate, dar în mod paradoxal nu avem de-a face cu o reînnoire, ci mai degrabă cu o maximă utilizare a unor şabloane create cu 20–50 de ani în urmă. Această exploatare a canoanelor inscripţiilor într-o anume direcţie până la uzura însăşi a sensului voit este vizibilă în utilizarea fără limite a asocierii împăratului şi familiei sale diverselor culte *(Augustus/Augusta; pro salute imperatoris* şi probabil *In H(onorem) D(omus) D(ivinae)*. Această derivă propagandistică şi de manifestare a loialităţii va goli de sens foarte repede formula *numini Augusti* şi variantele sale, pentru a permite afirmarea modelului standardizat, dar lipsit de conţinut religios, *devoti numini maiestatique eius*[3].

c) Notăm comportamentele relativ apropiate, reţinute de epigrafie, între Germanii şi Daciile Superior şi Porolissensis. Bineînţeles, din această analiză trebuie excluse manifestările religioase şi de afirmare a loialităţii specifice zonei renane: *Matres/Matronae* şi *In h.D.D.*

II. Analizarea datelor obţinute ne permite să tragem câteva concluzii generale privitoare la modul de difuzare a acestor formule.

a) Este scos în evidenţă rolul important al oraşelor, zonelor de vilegiatură şi al castrelor în acceptarea, promovarea şi redistribuirea acestor canoane înspre

[3] Formula apare la Roma în anul 209 (AnnÉp 1965. 338), iar în Dacia, în castrul de la Inlăceni din anul 212–213 (IDR, III/4, 265).

localităţile mai modeste. Remarcăm, în special, importanţa principalelor două oraşe ale Daciei Superioare: Apulum şi Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cea de a doua colonie citată se află în prim plan mai ales în cazul utilizării formulelor relative la asocierea familiei imperiale unor culte, observaţie ce nu ne miră, ştiind că acest centru era principalul focar al cultului imperial în Dacia. Apulum este sediul guvernatorului, al legiunii XIII Gemina, iar aglomeraţia urbană va da naştere la două oraşe, un nucleu important de integrare demografică şi de romanizare, ceea ce explică faptul că aici s-a descoperit numărul cel mai mare de inscripţii ce utilizează formulele în chestiune.

b) Menţionăm rolul activ al militarilor, şi mai cu seamă al legionarilor, care beneficiază de unele cunoştinţe oferite de mobilitatea lor socială sporită, ce le permite să transgreseze frontierele provinciei. Tot aceştia, alături de elitele locale, sunt propagatorii modelelor şi ai „modelor" în teritoriu.

c) Observăm rolul minor al Daciei Inferioare în difuzarea acestor formule şi, în paralel, rolul esenţial al Daciei Superioare. Dacia Inferioară, în lumina analizei statisticilor, prezintă un număr mult mai redus de inscripţii la modă, atât din punct de vedere numeric, cât şi din punct de vedere al diversităţii lor, ceea ce pune problema schimburilor cultuale şi culturale între regiunile de la nord şi de la sud de Carpaţi, precum şi a originii influenţelor ce se manifestă în cele două zone. Desigur că pot fi invocate motive de tip economic, de prezenţă a materiei prime, legate de dezvoltarea urbană sau de staţionarea unei legiuni, dar, pentru moment, statisticile, ce pot fi contrazise de descoperiri ulterioare, înfăţişează realitatea sub această lumină.

LA MÉTHODE RAEPSAET-CHARLIER ET LES INSCRIPTIONS DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

Nous présentons ici l'ouvrage de M.-T. Raepsaet-Charlier *(Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies,* Paris, 1993) et tentons d'appliquer sa méthode aux Dacies. Ces dernières nous offrent en effet des formules identiques: *IN H(onorem) D(omus) D(ivinae)* sur 6 monuments en provenance du milieu civil et ne nous permettant aucune conclusion; *DEO/DEAE* sur 130 monuments, avec la mention de la divinité après la formule (d'Antonin Le Pieux à Gallien) et plus rarement avant (à partir de Marc Aurèle); *IN H D D* avec *DEO/DEAE* et *IN H D D* avec *PRO SALVTE* sont absents; *AVGVSTVS/AVGVSTA* sur 84 monuments (de Trajan/Hadrien à Trébonien Galle/Volusien) qui ne nous apportent aucun renseignement chronologique, la datation correspondant à celle de l'existence des provinces; *SANCTVS/SANCTA* sur 27 monuments (de Marc Aurèle à Gordien); *SACRVM* sur 115 monuments dont 20 nous donnent des indications insuffisantes pour établir une chronologie, la formule se rencontrant dc Trajan à Gordien malgré une légère prépondérance au IIe siècle; *PRO SALVTE* avec ou sans *SVA (ET SVORVM)* sur 147 monuments

ayant la faveur des particuliers (entre 159/162 et 251/253) et *PRO SALVTE IMPERATORIS* (de 107 à 240), *D(omini) N(ostri)* (de 197/198 à 259/260), *AVG(usti)* (avec certitude uniquement en 200/203) sur 84 monuments, datés donc de la période 107–259/260 et ne pouvant en conséquence nous être utiles; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) (et) IVNONI* sur quatre monuments ne nous offrant pas de critères sûrs (trois entre le règne de Marc Aurèle et celui de Philippe l'Arabe); *I. O. M. (et) IVNONI REGINAE* sur 20 monuments, dont huit nous fournissent des repères (135 – Gordien); *MATRES/MATRONAE* sur un seul monument (absence de critère chronologique); *GENIVS* sur 45 monuments, dont la moitié est datable de Trajan à Gallien; *GENIO LOCI* sur cinq monuments en provenance du milieu militaire (trois se situent dans la période 153/156 ou 164/168 – Gallien) mais constituant un échantillon trop restreint pour nous permettre une conclusion; *DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS* sur 20 monuments en majorité militaires (première attestation en 173/175 et dernière sous Philippe l'Arabe ou Gallien); *NVMINI AVGVSTI/NVMINIBVS AVGVSTORVM* sur sept monuments postérieurs à 180 (la plus ancienne mention sûre sous Septime Sévère–Caracalla entre 198 et 209 et la plus récente sous Maximin). Nous comparons ensuite nos résultats à ceux concernant les Gaules et les Germanies et reconstituons une chronologie: sous Hadrien apparaît la formule, courante sous ses successeurs, *I. O. M. IVNONI REGINAE,* sous Antonin le Pieux *DEO/DEAE* et *GENIO LOCI*, sous Marc Aurèle *SANCTVS/SANCTA, PRO SALVTE SVA, DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS;* c'est donc sous les Antonins que s'impose un nouveau type de formulaire sacré pour 100–120 ans, la période la plus productive étant celle des Sévères, durant laquelle on ne constate cependant aucun renouvellement (*NVMINI AVGVSTI* fait toutefois probablement son apparition en Dacie à cette époque). Nous soulignons enfin quelques phénomènes importants pour la diffusion des formules: le rôle fondamental des deux grands centres de la Dacie Supérieure (Apulum et Sarmizegetusa) par rapport aux deux autres provinces, des militaires et des élites locales.

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA CULTURII TUMULILOR CARPATICI. TUMULUL 1 DIN NECROPOLA DE LA BOROAIA (JUD. SUCEAVA)

de MIRCEA IGNAT

Articolul cuprinde rezultatele săpăturilor într-un singur **tumul** din necropola cu 11 tumuli de la **Boroaia, jud. Suceava**. Ritul funerar (**incineraţia**) şi inventarul (**ceramică**) încadrează descoperirea în **cultura tumulilor carpatici** şi o datează în **sec. IV p.Chr.**

La aproximativ 2 km de centrul satului Boroaia, jud. Suceava, se află dealul numit „Mălăişte" unde, încă din perioada interbelică, s-au semnalat vestigii arheologice[1], care, prin cercetări recente, au fost atribuite culturii Starčevo–Criş[2]. Tot în această zonă s-a găsit întâmplător o seceră de bronz[3]. Dar monumentele care au atras cel mai mult atenţia localnicilor au fost mai multe movile risipite pe pantele line de nord-est ale dealului amintit, în locul numit „Tolan". Aici, cu ani în urmă, localnicii au observat numeroase movile, dispărute cu timpul din pricina arăturilor adânci ce au început a fi practicate acum patru decenii. La data cercetărilor noastre (septembrie 1982) se mai distingeau încă 11 tumuli (fig. 1), dar este foarte probabil să fi fost mai mulţi, deoarece din loc în loc apar împrăştiate pietre arse, urme de arsură şi mici fragmente ceramice. Nici cei 11 tumuli nu s-au conservat mulţumitor, fiind mult aplatizaţi prin arătură. Spre marginea satului, la o distanţă de 350 m de grupul celor 11 tumuli, se mai păstra o movilă izolată (în dreptul gospodăriei lui Gheorghe Zăbavă), de dimensiuni mari (diametrul 24 m şi înălţimea de 1,10 m), despre care nu avem indicii că ar aparţine tot acestei necropole.

Din grupul de 11 tumuli s-a cercetat numai unul – T. 1 – cu diametrul de 10 m şi înălţimea de 0,6 m. Structura sa, cu toate deranjamentele sesizate (o adâncitură chiar în centru), este una obişnuită (fig. 2). Pe vechiul nivel de călcare (un sol galben-cafeniu, amestecat cu prundiş), s-a observat în mijlocul tumulului un strat de pământ negru, gros de aproximativ 20–25 cm, cu diametrul de cca 5 m; acesta a fost adus din altă parte, probabil de pe teritoriul aşezării Criş, astfel explicându-se găsirea în el a unor piese de silex neolitice. Deasupra acestui strat se aflau bucăţi de pământ ars, cărbune, cenuşă, pietre arse şi, ici-colo, fragmente ceramice, oase incinerate, ca şi câteva bucăţi mărunte de sticlă topită. Grosimea

[1] V. Ciurea, *Preistoria. Viaţa omului primitiv în vechiul ţinut al Sucevei (Baia de azi)*, Bucureşti, 1931, p. 31–32.
[2] N. Ursulescu, Suceava 10, 1983, p. 298.
[3] M. Ignat, Suceava 20, 1993, p. 375.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 55–66

acestei depuneri este neuniformă; acolo unde ea s-a distins are numai câțiva centimetri. Evident, avem de-a face cu resturile rugului funerar. Peste această depunere s-a adăugat un strat de pământ gălbui, amestecat cu pietre, provenit din solul dimprejurul movilei şi care constituie mantaua tumulului.

Pe suprafața acoperită de manta s-au distins două gropi cu materiale arheologice: una de mici dimensiuni, cu fragmente ceramice lucrate cu mâna (fig. 3/6, 7) sau la roată, din pastă fină (fig. 5/4) sau zgrunțuroasă (fig. 4/4), iar în centrul tumulului o altă groapă, de mari dimensiuni, cu contur neregulat, săracă în material arheologic. Aici s-au găsit câteva fragmente ceramice, dintre care numai unul a putut fi desenat (fig. 3/5), şi mult cărbune. Menționăm că în cele două gropi nu au fost sesizate oase arse.

Materialul ceramic cel mai numeros a fost găsit pe suprafața rugului, dar şi în afara lui, într-o depunere situată la nord-est de acesta. Aici s-au găsit fragmente ceramice, oase incinerate şi cenuşă, dar nici o urmă de ardere pe loc. Nu putem explica această depunere, observațiile noastre neavând finețea cerută.

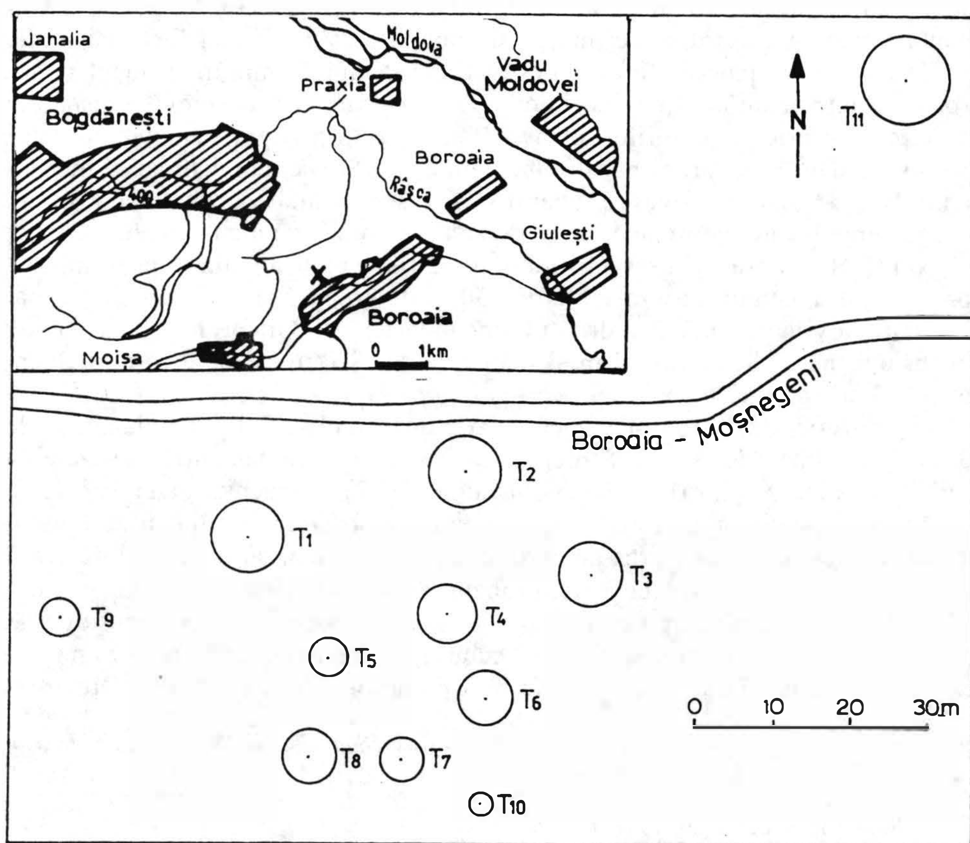

Fig. 1. Boroaia, jud. Suceava. Amplasarea şi planul necropolei tumulare.

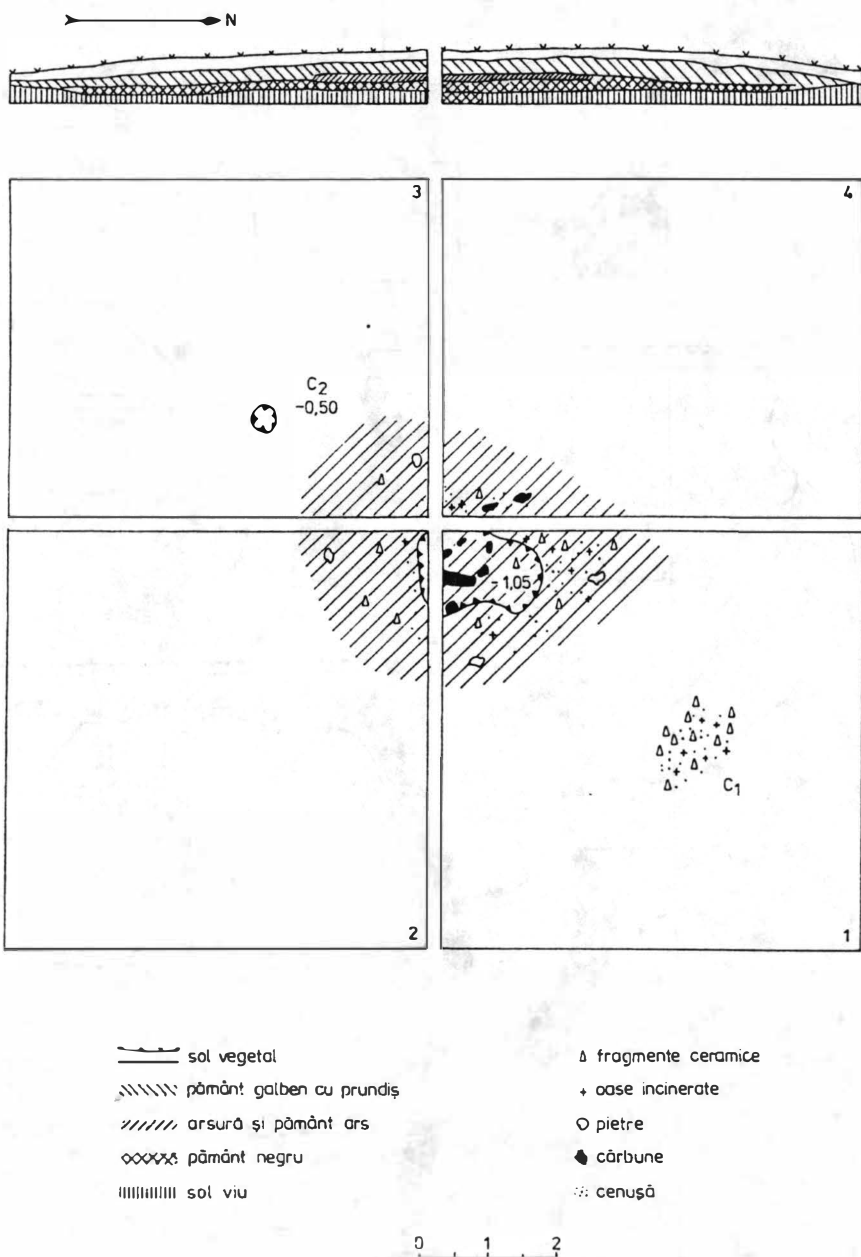

Fig. 2. Boroaia–„Tolan". T. 1. Plan şi profil.

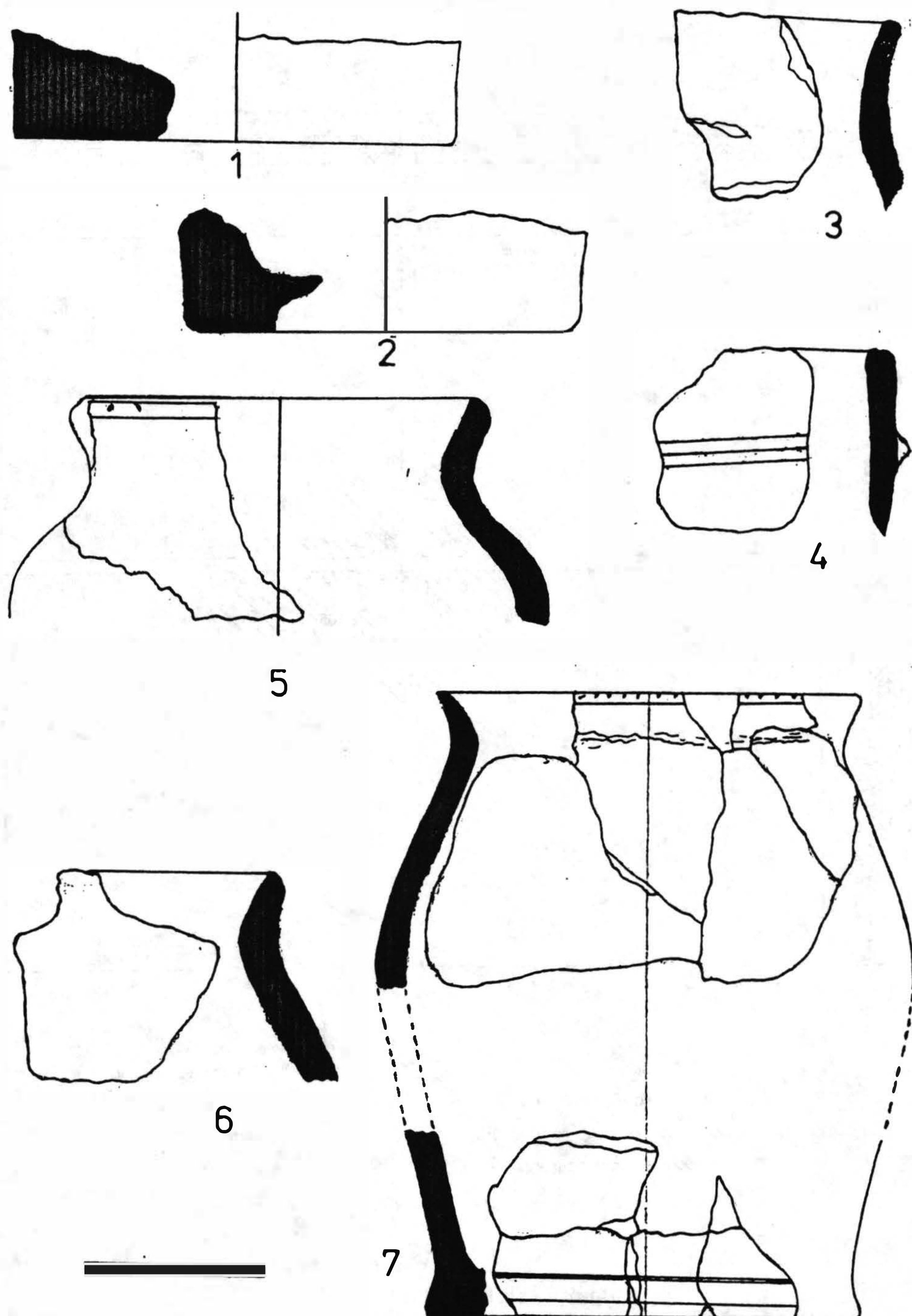

Fig. 3. Boroaia–„Tolan”. T. 1. Ceramică lucrată cu mâna.

Din aceste date sumare reiese limpede că ritul funerar practicat era cel al incinerației pe locul ridicării tumulului, caracteristică, între altele, culturii tumulilor carpatici.

Singurul material arheologic pe care ne putem baza pentru încadrarea culturală şi cronologică a necropolei este ceramica. După cum ştiu toți cei care au intrat în contact cu ceramica din acest fel de tumuli, studierea materialului întâmpină dificultăți deosebite din cauza fragmentării excesive, ca urmare a ritualurilor funerare – spargerea intenționată a vaselor (vizibilă pe unele fragmente) sau arderea rituală (sunt şi fragmente vitrificate) –, dar şi a friabilității pastei în cazul unor categorii ceramice. Cu toate acestea, am reuşit să determinăm în jur de 28 de forme de vase, dintre care numai câteva au putut fi reconstituite grafic.

După tehnica de modelare, se disting două categorii principale: ceramica lucrată cu mâna, redusă cantitativ (aproximativ 17%), şi ceramică lucrată cu roata, care, la rândul ei, este de două feluri: zgrunțuroasă (7%) şi fină, din diverse categorii de pastă, predominantă cantitativ (75%).

Ceramica lucrată cu mâna ar putea fi împărțită, după pastă, în două specii: una mai densă şi alta mai poroasă, ambele având ca degresant cioburi pisate şi microprundişuri. Arderea inegală, fie la confecționare, fie cea rituală, a determinat un aspect diferit al fragmentelor de vase, chiar şi al celor care se lipesc.

Din tot ce s-a conservat putem deduce că s-a folosit o singură formă de vas lucrat cu mâna şi anume *vasul borcan*. Tipologic se disting două tipuri: cel cu marginea dreaptă (un singur exemplar, fig. 3/4) şi cel cu marginea evazată, cu buza rotunjită (fig. 3/5, 6) sau cu buza dreaptă (fig. 3/3, 7). Ultimul tip, predominant cantitativ, cuprinde vase bitronconice mult rotunjite şi cu gâtul bine conturat, cu mai multe variante. Fundurile vaselor lucrate cu mâna sunt de forme diferite: drept, masiv, foarte gros (fig. 3/1), rotunjit, modelat îngrijit (fig. 3/2), ori cu baza lățită, scoasă în afară (fig. 3/7). Ca ornamente s-au putut observa: brâul continuu (fig. 3/4) sau mici alveole dispuse pe buza vaselor (fig. 3/7).

Ceramica zgrunțuroasă sau „ciment" este ilustrată la Boroaia prin fragmentele a două vase a căror pastă este diferită. Primul vas (fig. 4/4), modelat neglijent dintr-o pastă cu foarte multe microprundişuri care răzbat şi pe suprafața lui, are o culoare maronie spre cenuşiu, cu pete roşiatice sau negre de la arderea rituală. Cel de-al doilea vas (fig. 4/5) are degresantul bine pisat, o modelare îngrijită, suprafața de culoare maroniu-cenuşie spre cărămiziu. Ambele sunt vase borcan cu buza răsfrântă, corpul rotunjit şi fundul plat. La cel de-al doilea vas se distinge clar pe marginea interioară şănțuirea pentru capac.

Ceramica din pastă fină are o mare varietate de forme, compoziții ale pastei şi nuanțe coloristice, care, din cauza arderii secundare, sunt şi mai greu de precizat. Cantitativ predomină două specii: una reprezentată de vase din pastă cretoasă, de culoare roşie sau cenuşie, şi alta, aproximativ la fel de numeroasă, de vase din pastă densă, cu mult nisip în compoziție, cu suprafața mai aspră, de culoare cenuşie.

Precizarea formelor vaselor lucrate cu roata de la Boroaia întâmpină serioase dificultăți. Cu toate acestea s-au distins în mod cert şapte forme ceramice, dar, surprinzător, între acestea lipsesc străchinile, atât de frecvente în mai toate celelalte

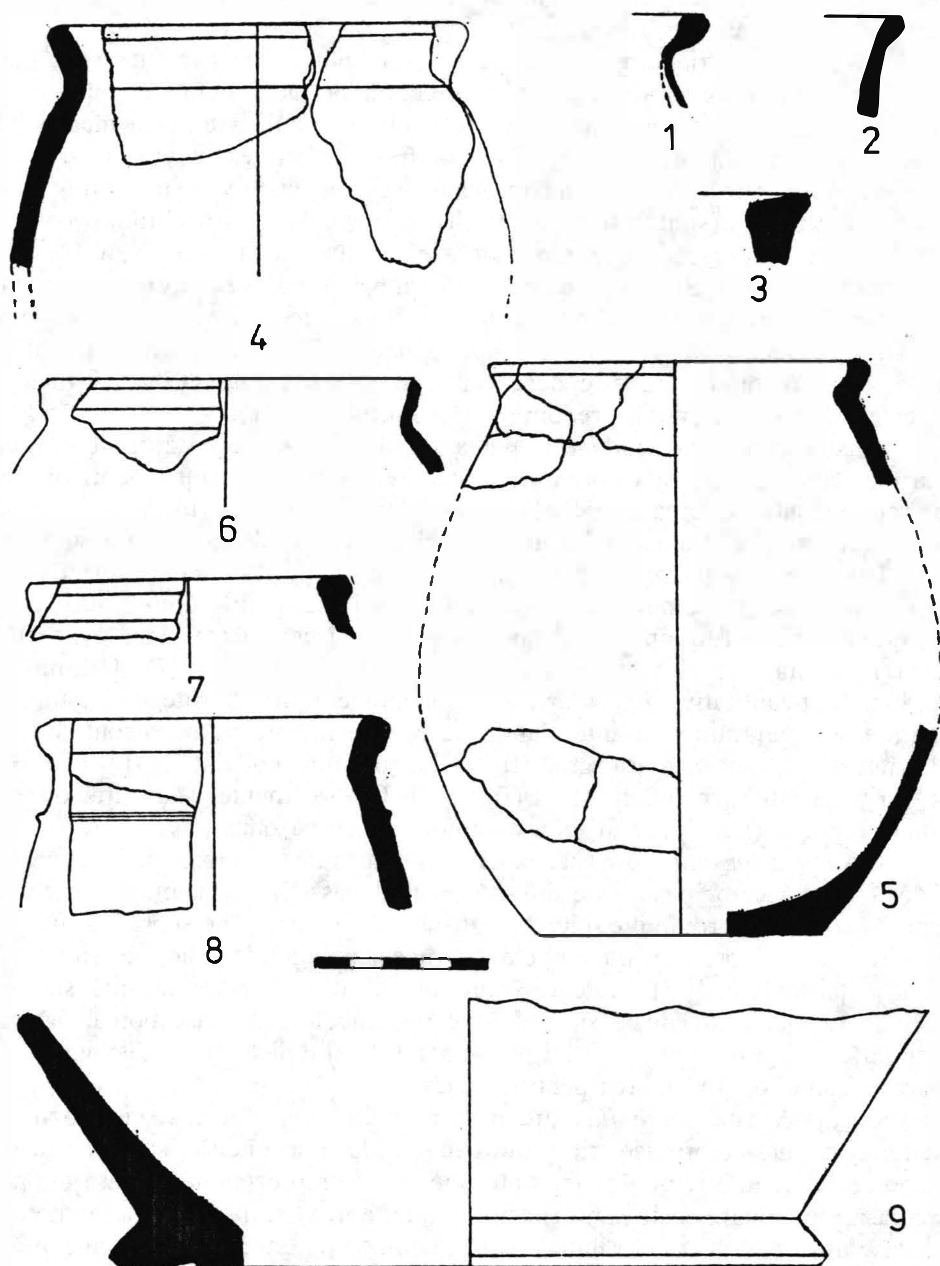

Fig. 4. Boroaia–„Tolan". T. 1. Ceramică lucrată cu roata din pastă zgrunţuroasă (4, 5), din pastă fină, densă, cenuşie (2, 7–9) şi din pastă cretoasă, roşie (1, 6) şi cenuşie (3).

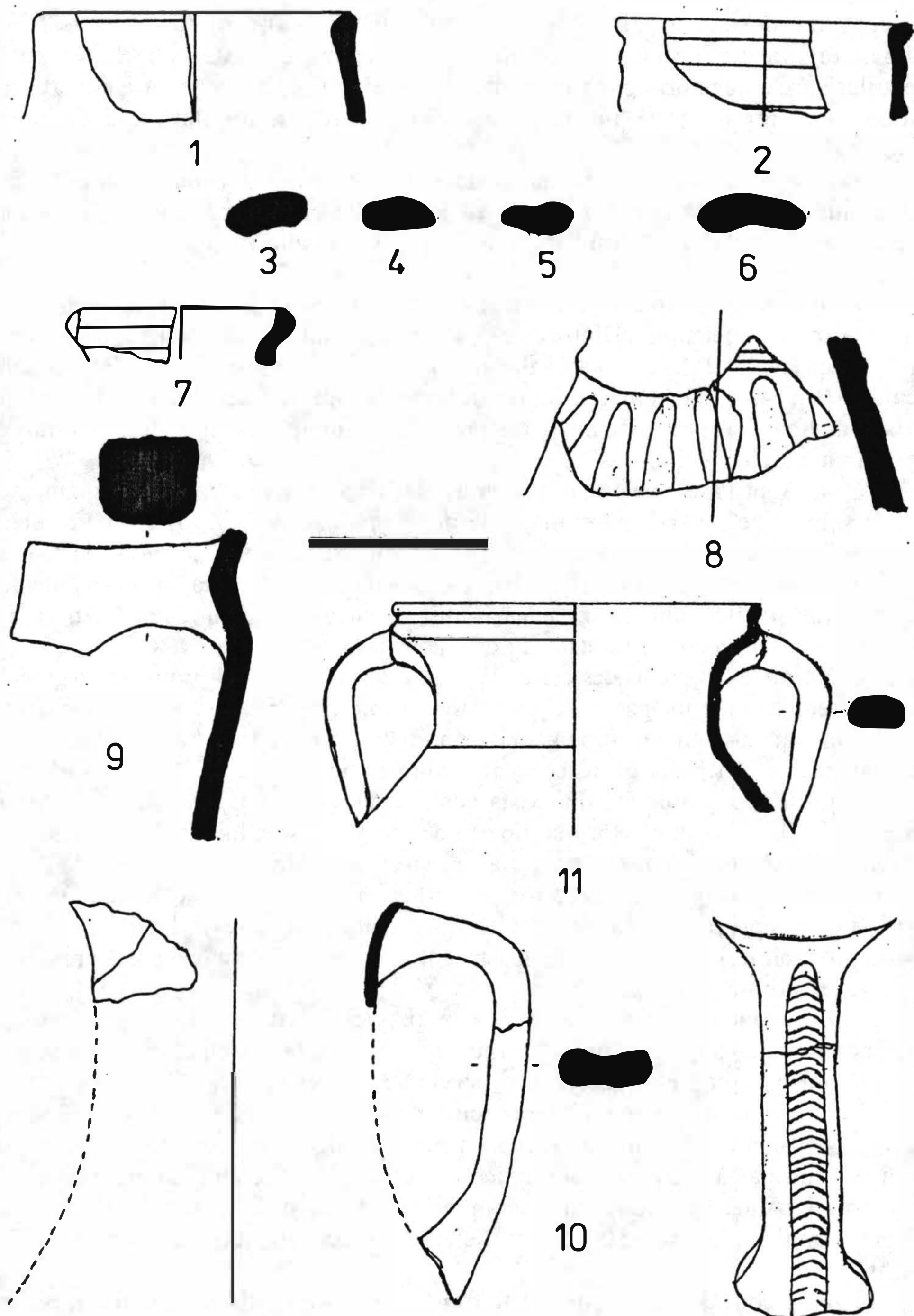

Fig. 5. Boroaia–„Tolan". T. 1. Ceramică lucrată cu roata din pastă densă, cenuşie (1, 3, 5, 7–9) şi din pastă cretoasă, cenuşie (11) şi cărămizie (2, 4, 6, 10).

descoperiri, deşi câteva fragmente ar putea indica şi prezenţa lor (fig. 7/7). În general, vasele lucrate la roată au funduri inelare, dar este vizibilă tendinţa de aplatizare a acestora, până la modelarea unei simple şănţuiri care sugerează numai o astfel de bază inelară. Câteva vase au fundul plat. Iată formele principale:

Vas de provizii – formă reprezentată de baza masivă a unui vas de mari dimensiuni, din pastă densă, cenuşie, cu miezul de culoare cărămizie (fig. 4/9). Profilul ar sugera această formă, deşi nu au fost găsite alte fragmente din corp sau margine.

Vase borcan. Forma este atestată de fragmentele a şase margini, indicând vase de mici dimensiuni. Dintre acestea, trei sunt din pastă cenuşie, densă, cu mult nisip (fig. 4/2, 7–8), şi trei din pastă cretoasă, cărămizic (fig. 4/1, 6) sau cenuşie (fig. 4/3). Se remarcă îngroşarea marginilor şi faţetarea buzelor, ca şi existenţa unui vas ars oxidant, care prezintă pe marginea interioară şănţuirea pentru capac (fig. 4/1).

Căni. Sunt vasele cele mai numeroase la Boroaia, reprezentate de fragmente de gât şi margine, ca şi de patru torţi diferite ca secţiune (fig. 5/3-6). Între profilele de gâturi asociate cu torţi se remarcă o cană din pastă cenuşic, densă, cu toarta masivă, frântă în unghi drept (fig. 5/10). De asemenea, sunt atestate prin fragmente de margini şi alte două căni: una cărămizie, cu gâtul ornamentat cu nervuri (fig. 5/2) şi alta cenuşie, cu gât cilindric (fig. 5/1).

Urcioare. Sunt sigur atestate două vase de acest tip, unul printr-un fragment de buză care indică un gât înalt, cu diametru mic (fig. 5/7), şi alt fragment din gâtul tronconic al unui vas, ornamentat prin faţetare cu ove (fig. 5/8). Ambele vase au fost lucrate din pastă cenuşie, dar cu compoziţie diferită.

Amforidion. Vasul este din pastă cenuşie, cretoasă, cu pete cărămizii de la arderea rituală. Una dintre torţi se lipeşte de marginea vasului, cealaltă, cu pastă, profil şi dimensiuni identice, arată clar că vasul avea două torţi (fig. 5/11).

Castron. Vasul, de tipul cclor cu marginea în formă de T, este de dimensiuni mari şi este reprezentat prin mai multe fragmente, între care şi două torţi. Avea foarte probabil trei torţi (fig. 6/12). Castronul a fost modelat dintr-o pastă cretoasă, cărămizie. Forma este tipică pentru sec. IV p.Chr.

Boluri. Două vase de dimensiuni mici, lucrate cu îngrijire, dintr-o pastă fină, acoperită cu slip, unul având corpul rotunjit (fig. 6/10), celălalt cu marginea dreaptă, cu o carenă pronunţată şi o nervură în relief (fig. 6/11).

Repertoriul ornamental al ceramicii lucrate cu roata este sărac, constând în nervuri şi caneluri, la care se adaugă urmele de decor lustruit pe fragmentele unui vas din pastă cretoasă, cărămizie (fig. 6/3, 5–7), exciziile triunghiulare de pe toarta în bandă lată a unei căni cărămizii (fig.5/10) şi, în fine, faţetarea în ove pe gâtul unul urcior (fig. 5/8), ultimul element fiind caracteristic pentru sec. IV p.Chr.

Ţinând cont de materialul arheologic limitat cantitativ şi unilateral, redus numai la ceramică, apreciem că necropola de la Boroaia poate fi atribuită culturii tumulilor carpatici şi se datează în sec. IV p.Chr. Totodată, fără a căuta

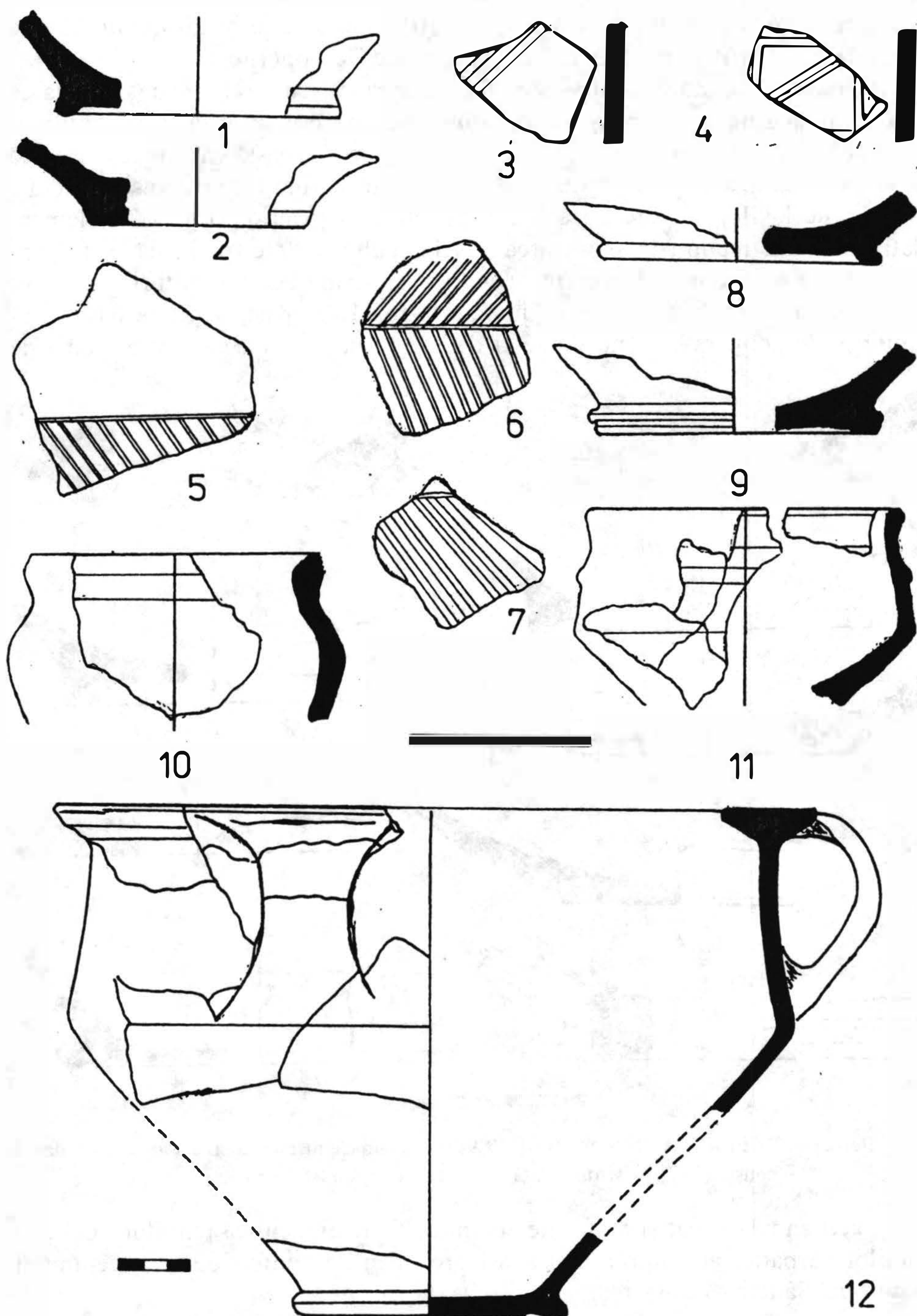

Fig. 6. Boroaia–„Tolan". T. 1. Ceramică lucrată cu roata din pastă fină, densă, cenuşie (4, 10–11) şi din pastă cretoasă cenuşie (1, 8) şi roşie (2–3, 5–7, 9, 12).

precizări în ceea ce priveşte etnicul culturii, este necesar să discutăm câteva aspecte privind categoriile şi formele ceramice descoperite aici.

Ceramica lucrată cu mâna este greu de încadrat cultural pe baza a ceea ce avem, şi în acest caz ne lipseşte certitudinea pe care o manifestă V. Mihailescu-Bîrliba când atribuie, în totalitate, culturii Przeworsk această categorie ceramică găsită în tumulii din zona Neamţului[4]. Este drept că unul dintre vasele lucrate cu mâna de la Boroaia are baza lăţită, profilată în exterior (fig. 3/7), element relativ frecvent întâlnit în modelarea vaselor culturii Przeworsk, dar este prea puţin pentru a atribui toată ceramica lucrată cu mâna acestei culturi.

În ceea ce priveşte ceramica lucrată la roată din pastă zgrunţuroasă, aşa-numita pastă „ciment", ea nu poate fi deosebită de cea din cultura Sântana de

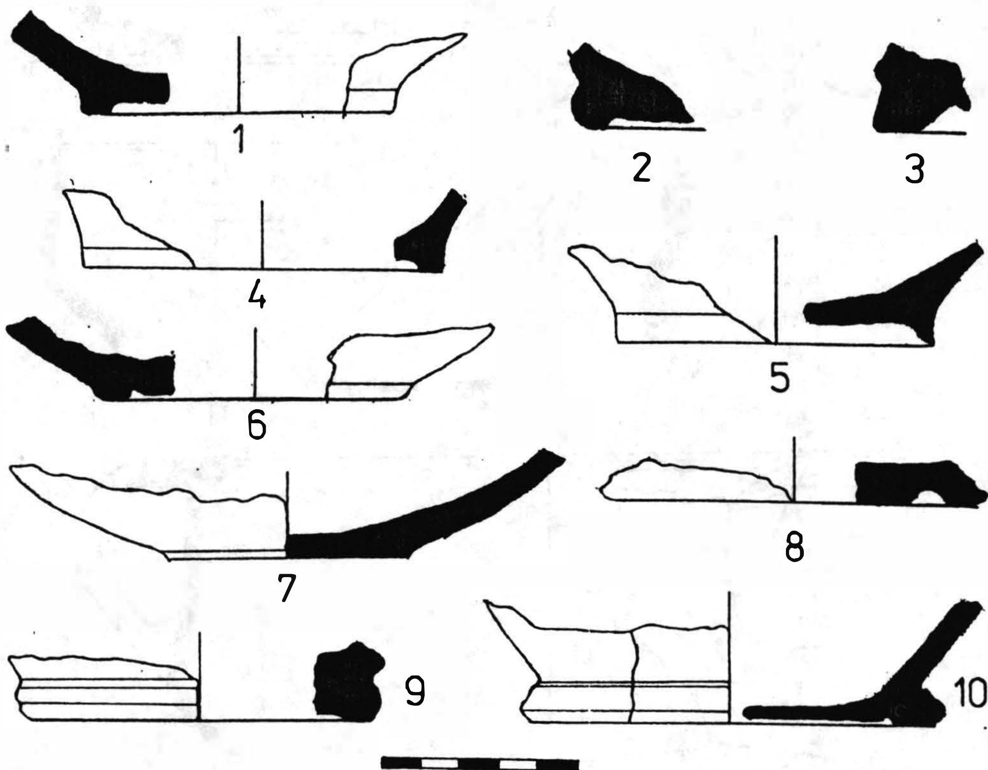

Fig. 7. Boroaia–„Tolan". T. 1 (1–6, 8–9) şi T. 9(7). Ceramică lucrată cu roata din pastă densă cenuşie (1–7, 9) şi din pastă cretoasă, cenuşie (10) şi roşie (8).

Mureş, atât ca pastă, cât şi ca forme ceramice. Este evident că purtătorii culturii tumulilor carpatici au împrumutat acest procedeu de confecţionare a ceramicii din cultura Sântana de Mureş.

[4] V. Mihailescu-Bîrliba, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 115; idem, în *Cronica cercetărilor arheologice 1983–1992*, Bucureşti, 1997, p. 60–61.

Vasele din pastă fină sunt, cum am specificat mai sus, lucrate din două categorii de pastă: una densă şi alta de factură cretoasă, ambele atestate în proporţii aproximativ egale. Din pastă cretoasă cenuşie sau roşie s-au realizat vase ale căror forme ne conduc către ceramica din secolele anterioare, cea a culturii carpice, ca dealtfel şi cantitatea apreciabilă de ceramică roşie. Ceramica densă, cu mult nisip în pastă, cuprinde forme care pot fi legate tipologic tot de cultura carpică, dar de cele mai multe ori de cultura Sântana de Mureş.

În situaţia dată de tumulul de la Boroaia nu avem ceramică romană de import, atât de evidentă în necropolele din zona Neamţului[5]. Sunt câteva profile de vase, între care şi un amforidion, care imită forme romane, dar acestea sunt prezente şi în cultura Sântana de Mureş, chiar şi în complexe mai vechi, cele ale culturii carpice[6].

Materialul arheologic limitat cantitativ nu ne îngăduie să ajungem la încheieri ferme, totuşi subliniem că ceramica din tumulul de la Boroaia atestă amestecul mai multor specii ceramice care se leagă tipologic de cultura carpică, iar altele care sunt sigur împrumutate din cultura Sântana de Mureş. În cazul de faţă nu sunt evidente preluări directe din lumea romană şi nici prezenţe indiscutabile ale culturii Przeworsk.

Cantitatea modestă a materialului nu ne îngăduie prea multe discuţii, dar investigaţiile de la Boroaia semnalează existenţa unei noi necropole a culturii tumulilor carpatici, situată mai la nord de cele trei din împrejurimile Neamţului, cercetate de V. Mihailescu-Bîrliba[7]. Aceasta dovedeşte că zona submontană din nordul Moldovei a fost cuprinsă în aria acestei culturi, fapt atestat dealtfel şi de tumulii de la Botoşana, unde cultura aceasta a fost semnalată pentru prima dată pe teritoriul României[8] şi, recent, de o altă necropolă identificată prin cercetări de teren la Valea Moldovei[9].

Având în vedere tocmai această arie de răspândire a culturii tumulilor carpatici în zona submontană, acum din ce în ce mai bine conturată, arie situată în contact nemijlocit cu spaţiul culturii Sântana de Mureş, credem că nu se poate înţelege nuanţat situaţia din sec. IV p.Chr. decât prin cercetarea, în paralel, a celor două culturi, între care au avut loc numeroase fenomene de aculturaţie. Cu toate acestea, cultura tumulilor carpatici şi-a păstrat individualitatea, prin ritul şi ritualul funerar – incineraţia pe locul ridicării tumulului –, dovedind astfel un conservatorism accentuat[10].

[5] *Ibidem*, p. 61.

[6] Unele forme ceramice de la Boroaia (vase borcan, căni, urcioare sau amforidionul) sunt apropiate tipologic de vasele din complexele carpice târzii, cum sunt cele de la Zvorâştea – material inedit.

[7] Alături de lucrările citate la n. 4, vezi şi Dacia, N. S. 24, 1980, p. 181–207.

[8] D. Gh. Teodor, *Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în sec. V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava*, Bucureşti, 1984, p. 18–19. Din 12 movile s-au cercetat numai trei – material inedit.

[9] Cercetări de suprafaţă ale autorului.

[10] A judeca atribuirea etnică a culturii numai după materialele ultimei faze din evoluţia ei, fără a lua în considerare cele timpurii şi a le ignora pe cele din aşezări prezintă carenţe metodologice. În acest sens, descoperirile din bazinul Tisei Superioare sunt de o mare importanţă (V. Kotigoroško, *Ţinuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène şi romană)*, Bucureşti, 1995, p. 122–132), la fel ca şi cele care le precedă, cum ar fi necropola tumulară de la Zemplin – cf. M. Ignat, în *Spaţiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iaşi, 1997, p. 38.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că ne aflăm în fața unui amestec de elemente culturale şi că departajarea lor este mai mult decât dificilă, situație caracteristică secolului al IV-lea p.Chr., când culturile arheologice sintetizează elemente de o mare diversitate. Din acest motiv atribuirile etno-culturale nu sunt sigure, impunându-se, cu prioritate, studierea aşezărilor şi a cronologiei interne a culturii tumulilor carpatici.

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA CULTURE DES TUMULI CARPATIQUES. LE TUMULUS N° 1 DE LA NÉCROPOLE DE BOROAIA (DÉP. DE SUCEAVA)

RÉSUMÉ

On présente les résultats des fouilles archéologiques portant sur un seul tumulus de la nécropole de Boroaia (dép. de Suceava), composée de 11 tumuli. Le rituel funéraire – l'incinération sur place – tout comme le mobilier céramique permettent d'attribuer cette découverte à la culture des tumuli carpatiques. Le tumulus fouillé date du IVe siècle ap. J.-C.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Boroaia, dép. de Suceava. Emplacement et plan de la nécropole tumulaire.

Fig. 2. Boroaia–„Tolan". T. 1. Plan et profil.

Fig. 3. Boroaia–„Tolan". T. 1.Céramique modelée à la main.

Fig. 4. Boroaia–„Tolan". T. 1. Céramique tournée à pâte ayant l'aspect du ciment (4, 5); à pâte fine, grise, dense (2, 7–9); à pâte rouge ayant l'aspect de la craie (1, 6) et grise (3).

Fig. 5. Boroaia–„Tolan". T. 1. Céramique tournée à pâte dense et grise (1, 3, 5, 7–9), à pâte ayant l'aspect de la craie, grise (11) et brique (2, 4, 6, 10).

Fig. 6. Boroaia–„Tolan". T. 1. Céramique tournée à pâte fine et dense et grise (4, 10–11); à pâte ayant l'aspect de la craie, grise (1, 8) et rouge (2–3, 5–7, 9, 12).

Fig. 7. Boroaia–„Tolan". T. 1 (1–6, 8–9); T. 9 (7). Céramique tournée à pâte dense, grise 1–7, 9) et à pâte ayant l'aspect de la craie, grise (10) et rouge (8).

CEL MAI VECHI DECRET DE PROXENIE DE LA HISTRIA

de ALEXANDRU AVRAM

Câteva litere păstrate pe un minuscul fragment de marmură descoperit la **Histria** în 1991, în zona **bazilicii** din centrul cetății, permit, pe baza unor analogii inspirate cu precădere de **formularele** unor **decrete** timpurii de la **Olbia**, reconstituirea textului unui **decret** prin care **Histria** acorda la sfârșitul sec. V sau la începutul sec. IV a.Chr. calitatea de **proxen** unui număr de cel puțin două persoane.

În decursul săpăturilor arheologice executate în campania din 1991 la marea bazilică creștină din secolul al VI-lea p. Chr. situată în centrul cetății s-a descoperit în caseta L 13, la adâncimea de –0,40 m, un minuscul fragment de marmură purtând doar câteva litere[1]. Evident, este vorba de un crâmpei dintr-o stelă mult mai veche rătăcită în dărâmătura târzie (fig. 1).

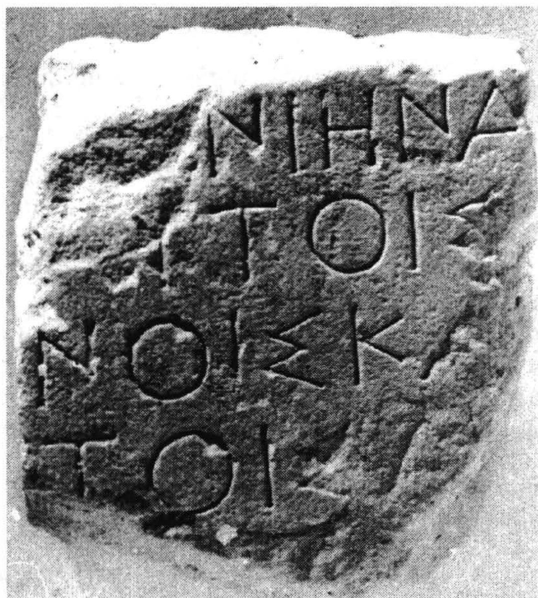

Fig. 1. Fragment de decret de proxenie de la Histria (sfârșitul sec. V sau începutul sec. IV a.Chr.).

[1] Inscripția mi-a fost oferită spre studiu cu liberalitate de conducătorul săpăturilor din acest sector, profesorul Alexandru Suceveanu, căruia țin să-i mulțumesc și pe această cale.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, București, ianuarie–iunie 1999, p. 67–70

Fragmentul (î. = 15 cm; lat. = 14 cm; gros. = 4,8 cm) este spart în toate părțile, mai puțin pe latura din stânga, parțial păstrată. Scrierea este foarte elegantă, cu litere adânc gravate, dispuse aproape στοιχηδόν. Deşi din puținele litere conservate (î. literelor = 2–2,2 cm) nu se detaşează forme foarte caracteristice, atrag totuşi atenția *sigma* cu extremitățile oblice, *ny* cu piciorul din dreapta vizibil mai scurt, *kappa* cu brațele oblice scurte, ba chiar şi *alpha* cu bara mediană orizontală şi *omikron* de aceleaşi dimensiuni cu restul literelor. Strict paleografic discutând, inscripția poate fi atribuită secolului al IV-lea a.Chr., cu preferință pentru prima sa jumătate.

Se pot distinge următoarele litere:

  ΝΙΗΝΑ
ΑΥΤΟΙΣ
ΝΟΙΣΚΑ
ΤΟΙΣΑ

R. 1: la început lipsesc două litere.– R. 2: *alpha* asigurat; deşi afectat de spărtură, ductul rămâne vizibil grație adâncimii gravurii, mai ales în partea inferioară a picioarelor şi la bara mediană.– R. 3: *alpha* de la sfârşit parțial vătămat, dar indubitabil.– R. 4: *sigma* şi *alpha* parțial afectate de ciobituri, dar sigure.

Scrierea elegantă a inscripției duce cu gândul la un document oficial, foarte probabil un decret. Mi-au atras atenția, pentru început, formele de dativ plural (de două ori τοῖς sau -τοῖς, apoi -νοις), ceea ce m-a făcut să încerc o combinație pornind de la ideea că documentul prevedea acordarea unor privilegii. Pe de altă parte, pentru a decupa literele din primul rând, cea mai comodă – dacă nu singura – soluție mi se pare -νίην, cu η ionic pentru α în acuzativul redat în *koiné* în -αν. Or, dacă admitem această particularitate fonetică ionică, inscripția nu poate fi mai târzie de mijlocul secolului al IV-lea a.Chr.; datarea cea mai probabilă mi se pare chiar începutul sec. IV, fără a exclude nici sfârşitul veacului al V-lea a.Chr.[2].

Pe de altă parte, astfel explicată, frântura de cuvânt din r. 1, -νιην, conduce uşor spre întregirea [προξε]νίην, astfel că textul începe să-şi dezvăluie caracterul, mai ales după unele analogii oferite de decrete timpurii de proxenie de la Olbia[3]. Propun următoarea interpretare:

[Ἀγαθῆι τύχηι·]
[Ἰστριανοὶ ἔδωκαν]
[τοῖς *nomen patris*]
[παισὶν *nomen* καὶ]

[2] Pentru particularitățile dialectale ale celor mai vechi inscripții de la Histria vezi D. M. Pippidi, în D. M. Pippidi, Em. Popescu (ed.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 9–24.

[3] IOSPE I², nr. 20–23; T. N. Knipovič, E. I. Levi, *Nadpisi Ol'vii (1917–1965)*, Leningrad, 1968, nr. 1–15. Pentru tipurile de formular vezi I. G. Vinogradov, VDI, 1981, 2, p. 74.

[*nomen, ethnicum* προ]-
[ξε]νίην ἀ[τελέην]
αὐτοῖς [καὶ ἐκγό]-
νοις κα[θάπερ καὶ]
τοῖς ἄ[λλοις προ]-
[ξένοις - - - - - - - - -]

Note critice:

Înainte de r. 1: titularii decretului trebuie să fi fost cel puțin în număr de doi (cf. αὐτοῖς din r. 2), dar nu este obligatoriu să fi fost frați. Formularul propus aici este inspirat de un decret de la Olbia datat în a doua jumătate a sec. IV, probabil cca 340–330 a.Chr.[4]:

Ἀγαθῆι τύχηι·
Ὀλβιοπολῖται ἔδωκαν
τοῖς Θεοπρόπου παισὶν
Θεοφάνει καὶ Ἀρίστι
Ἡρακλεώταις αὐτοῖς
καὶ ἐκγόνοις προξε-
νίαν, πολιτείαν,
ἀτέλειαν πάντων
χρημάτων κτλ.

Chiar admițând că am avea a face cu frați, παισίν ar putea fi înlocuit de υἱοῖς. Prezența etnicului este însă obligatorie.

Este foarte probabil ca, înainte de [προξε]νίην, să fi figurat și [πολιτείην]. Inscripțiile de la Olbia menționează privilegiul cetățeniei potențiale abia după calitatea de proxen. Există însă și un decret în care acest privilegiu nu figurează; or tocmai acest decret pare să fie de la sfârșitul sec. V a.Chr.[5]:

Ὀλβιοπολῖ[τ]αι [τῶι δεινὶ]
Πυρραλίω[νος Χερσο]-
νησίτηι ἔ[δωκαν προ]-
ξενίηγ κ[αὶ ἀτελέην]
[πά]ντων [χρημ]ά[των]
κτλ.

Evident, topica poate fi ușor schimbată, cu [ἔδωκαν] dispus după numele beneficiarilor privilegiilor.

[Ἰστριανοὶ τοῖς]
[*nomen patris* παισὶν]

[4] *Nadpisi Ol'vii*, nr. 6: L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva, 1996, p. 44–45, nr. 20.

[5] *Ibidem*, nr. 3, de completat cu nr. 12 și 107; cf. pentru noile interpretări și pentru datare Vinogradov, *Političeskaja istorija olvijskogo polisa, VII–I vv. do n. e.. Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 139–140 și n. 18: Dubois, *op. cit.*, datează decretul cca 400–375 a.Chr.

[*nomen* καὶ *nomen,*]
[*ethnicum* ἔδωκαν προ]-
[ξε]νίην ἀ[τελέην]
κτλ.

R. 1 şi 3: ἀ[τελέην] sau ἀ[τελείην] pentru ἀ[τέλειαν] şi [ἐκγό]νοις pentru [ἐγγό]νοις sunt, la această dată, obligatorii.

R. 3. Întrucât în r. 4 apare un nou dativ (τοῖς sau -τοῖς), nu cred că începutul de cuvânt κα- ar putea trimite la conjuncţia καί, care s-ar repeta astfel prea des. Sugerez mai degrabă κα[θάπερ], cu posibilităţi de continuare oferite de modele relativ frecvente, întâlnite între altele, în decretele de proxenie de la Delphi: καθάπερ καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις[6], "ca şi celorlalţi proxeni", "precum în cazul celorlalţi proxeni".

Remarc în final că soluţia pe care o propun prevede un număr constant de 13–14 semne de rând. Evident, în reconstituirea textului înainte de primul rând conservat distribuţia literelor pe rânduri este aleatorie: orice combinaţie este posibilă, mai ales că, după cum se ştie, la acea dată nu exista constrângerea despărţirii în silabe după regulile gramaticale.

Dată fiind dubla analogie (ionismul [προξε]νίην şi foarte probabila lipsă a acordării cetăţeniei potenţiale) cu unul din decretele olbiene deja amintite, nu este exclus ca fragmentul de decret prezentat aici să fie databil la sfârşitul veacului al V-lea a.Chr.; este vorba, în orice caz, de departe, de cel mai vechi decret de proxenie cunoscut până acum la Histria.

LE PLUS ANCIEN DÉCRET D'HISTRIA OCTROYANT LA PROXÉNIE

RÉSUMÉ

Un petit fragment de marbre trouvé en 1991 à Histria (Istros) dans le secteur de la grande basilique chrétienne située au centre de la ville conserve quelques lettres, à partir desquelles on est en droit de restituer un formulaire propre aux décrets octroyant la proxénie (mot-clé, l. 1: [προξε]νίην, avec η ionien pour α) à deux – ou plusieurs – étrangers qui étaient sans doute des frères. L'essai de restitution met à profit notamment les formulaires des décrets d'Olbia. Une double analogie avec le décret olbien *Nadpisi Ol'vii*, n°s 3+12+107 de la fin du Ve s. av. J.-C. (cf. n. 5) – orthographe προξενίην et non octroi de la *politéia* – est en état de suggérer pour le fragment de décret d'Histria une date située vers la fin du Ve ou vers le début du IVe s. av. J.-C. au plus tard. Il s'agit donc, quoi qu'il en soit, du plus ancien décret d'Histria octroyant la proxénie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Fragment de décret d'Histria octroyant la proxénie (fin du V^{c} ou début du IV^{c} s. av. J.-C.).

[6] Vezi de exemplu, Syll^{3}, nr. 195.

MONUMENT EPIGRAFIC INEDIT DE LA HISTRIA

de ALEXANDRU AVRAM şi MIHAELA MARCU

Un bloc de marmură descoperit în campania din 1994 în **zona sacră a Histriei** poartă două **inscripţii**. Monumentul fusese la origine o **bază onorifică** (poate de **statuie**) pentru un **binefăcător**, εὐεργέτης (faţa A, sfârşitul sec. II–începutul sec. I a.Chr.). Distrus între timp, blocul a fost reprelucrat în epoca lui **Hadrian**, când pe o altă latură (faţa B) a fost gravat un **catalog** al **preoţilor** lui **Dionysos *Karpophoros*** (cf. ISM I, 198, 203–206 şi 222), datat prin **eponimia divină** a lui **Zeus**. Doi din cei trei **preoţi** erau deja cunoscuţi din **inscripţiile** ISM I, 57 şi 193.

Săpăturile întreprinse în 1994 în zona sacră a Histriei, mai exact într-un cartier de locuinţe din epoca romano-bizantină, care suprapune ruinele vechiului *temenos* din perioada greacă[1], au condus, între altele, la identificarea unei *insula* compuse din câteva edificii şi delimitate pe cele patru laturi ale sale de străzi. Descoperirile acumulate de-a lungul campaniilor anterioare indică pentru această *insula* o dată situată în prima jumătate a sec. VI p.Chr. În structura zidurilor şi a străzilor au fost adesea descoperite blocuri prelucrate, ba chiar şi fragmente arhitectonice şi sculpturale provenind din monumente mai vechi şi reutilizate ca piatră de construcţie pentru amenajarea edificiilor târzii. Pavajul străzilor este compus cu precădere din dale de şist, dar şi din pietre de calcar sau de marmură, în mare parte reutilizate. Acesta este şi cazul unui bloc de marmură amplasat în pavajul străzii exact în dreptul colţului de SE al *insulei*. La nivelul pavajului, în momentul cercetării străzii, era vizibilă numai una din feţele sale, care se prezenta sub forma unei stele cu fronton şi acrotere purtând o inscripţie dispusă pe opt rânduri. Starea de conservare era atât de satisfăcătoare, iar poziţia de expunere a câmpului inscripţiei atât de favorabilă, încât am fost în măsură să citim textul chiar înainte de extragerea blocului din pavaj. Se părea că am fi avut a face cu o placă de mică grosime; abia după ce am fotografiat monumentul în poziţia sa *in situ* şi am încercat să-l degajăm am avut surpriza să constatăm că, în ciuda aparenţelor, era vorba de un bloc de mari dimensiuni. Mai mult decât atât, una din feţele sale, încă invizibilă în timpul săpăturii, purta, la rândul ei, o altă inscripţie.

La origine, monumentul respectiv fusese conceput ca o bază, probabil pentru o statuie. Din baza originară nu s-a păstrat decât jumătatea din dreapta, uşor vătămată sus şi jos (dimensiunile actuale: î. = 32 cm; lat. = 55 cm; gros. = 27 cm). Inscripţia gravată pe bază (în continuare, faţa A) est dispusă aproape στοιχηδόν pe trei rânduri. Restituirea parţială a textului lasă să se înţeleagă că rândurile, de o lungime din ce în ce mai mică de sus în jos, erau judicios

[1] Săpăturile din acest sector au fost executate începând cu anul 1990 de Alexandru Avram, Konrad Zimmermann, Monica Mărgineanu Cârstoiu şi Emilian Teleagă, asistaţi în ultimele campanii de studenţii (acum absolvenţi) Mihaela Marcu şi Iulian Bârzescu, şi vor face în curând obiectul unei publicaţii arheologice detaliate.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 71–77

centrate. Literele (î. = 1,5 cm), adânc săpate şi elegant gravate, par să indice o dată spre sfârşitul secolului al II-lea sau începutul secolului I a.Chr. (fig. 1 a). Citim:

[-]ΤΩΝ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
[τὸν δεῖνα] Θεογνήτου
[τὸν εὐερ]γέτην

Avem deci a face cu un nou monument onorific consacrat unui binefăcător. Până acum nu cunoaştem la Histria decât două inscripţii cu formular asemănător, databile în sec. III (ISM I, 70), respectiv II a.Chr. (ISM I, 71), numărul acestora trebuie să fi fost însă mult mai mare.

Numele Θεόγνητος, pe care îl poartă tatăl titularului, este foarte frecvent la Histria în epoca elenistică, ceea ce face ca orice anchetă prosopografică, condusă cu gândul de a identifica personajul cu vreunul din binefăcătorii poporului histrian în jurul anului 100 a.Chr., să se aventureze pe un teren nesigur. Cu toate acestea, decretul cvasicontemporan votat de νέοι în cinstea unui fiu al lui Θεόγνητος, gimnaziarh (ISM I, 59), care prevede, între altele, *expressis uerbis*, să i se ridice beneficiarului o statuie în gimnaziu[2], pare să sugereze că ar fi vorba de aceeaşi persoană. Chiar şi în aceste condiţii însă, noul monument nu ar fi unul şi acelaşi cu cel menţionat pentru statuia de bronz din decretul aici amintit, ci baza (unei alte statui?) amplasată în temeiul unui decret promulgat de Sfatul şi Poporul histrian[3].

În mod sigur abia după ce baza consacrată fiului lui Theognetos a fost distrusă şi redusă la cca jumătate din dimensiunile sale originare, partea conservată a fost reutilizată şi prelucrată în vederea gravării unei noi inscripţii. Putem afirma acest lucru întemeiaţi pe observaţia că amenajarea câmpului noii inscripţii foloseşte exclusiv partea posterioară (în continuare, faţa B) rămasă disponibilă după distrugerea blocului. În raport cu inscripţia iniţială, cele opt rânduri foarte scurte ale noului text sunt dispuse paralel cu înălţimea vechii baze. În locul unde baza se spărsese lapicidul a realizat un fronton cu acrotere mici, ceea ce a conferit acestei feţe aspectul unei „stele" a cărei impresionantă grosime reprezenta, de fapt, înălţimea iniţială a bazei (fig. 1 b). Caracterele paleografice datează noul text în epoca Antoninilor. Citim:

Ἀγαθῆι τύχηι·
Ἐπὶ ἱέρεω Διὸς

[2] R. 12 şi urm.: ἐπηνῆσθαι μὲν ἐπὶ [τούτοις - - - - - -] Θεογνήτου καὶ στεφανοῦ[σθαι αὐτὸν κατ᾽ ἐνια]υτὸν ἐπὶ τοῦ γλυκισμοῦ χρυσῶι σ[τεφάνωι ἐν τ]ῆι τῶν Ἑρμαίων ἡμέραι φιλοτιμίας καὶ εὐ[νοίας τῆς] εἰς ἑαυτούς· σταθῆναι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόν[α χαλ]κῆν ἐν τῶι γυμνασίωι κτλ.

[3] După cum se ştie, în cetatea greacă era o obişnuinţă ca decretele iniţiate de φυλαί, asociaţii cultuale, colegii, efebi, νέοι etc. să fie promulgate după ce titularul în cauză obţinuse deja onoruri din partea instanţelor politice (Sfat şi Adunare).

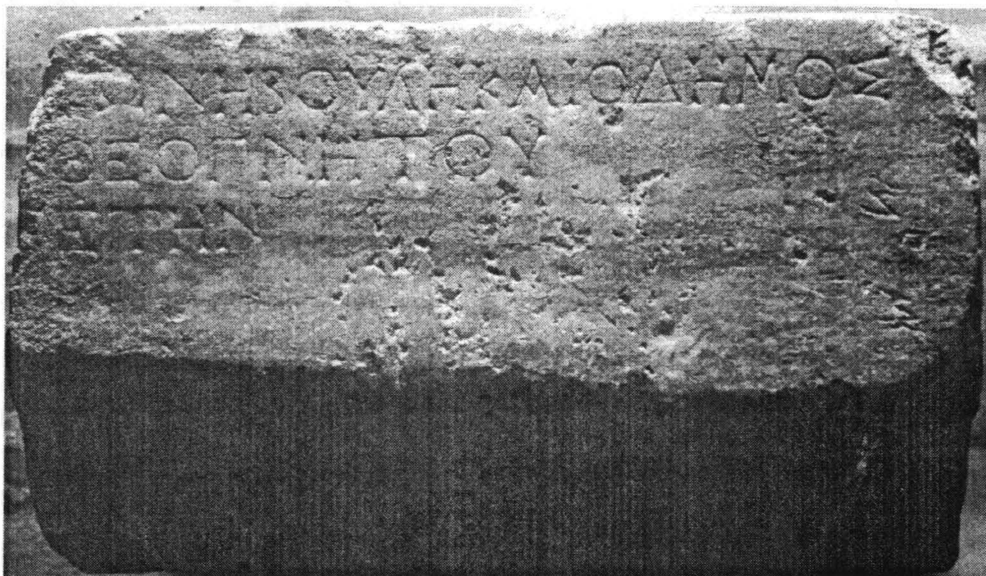

Fig. 1. Histria. Bloc de marmură descoperit în zona sacră în 1994. a Fața A: bază cu inscripție pentru un binefăcător (sfârșitul sec. II–începutul sec. I a.Chr.); b Fața B: catalog al preoților lui Dionysos *Karpophoros* (epoca lui Hadrian).

τὸ ε' Διονύσου Καρ-
ποφόρου ἱερεῖς
Ἑκαταῖος Εὐξενί-
δου, Ἑστιαῖος Δ[ί]-
ωνος, Κλειτοφῶ[ν]
Διονυσίου.

Traducere:

«Într-un ceas bun. În anul celui de al cincilea sacerdoțiu al lui Zeus, preoții lui Dionysos, Dătătorul-de-roadă: Hekataios, fiul lui Euxenides; Hestiaios, fiul lui Dion; Kleitophon, fiul lui Dionysios.»

Este vorba, evident, de un nou document referitor la preoții lui Dionysos *Karpophoros*, care se adaugă celor cinci deja cunoscute până acum: ISM I, 198, 203–206. Remarcăm însă că în celelalte cataloage de acest gen conservate într-un mod satisfăcător (ISM I, 198, 204) se menționează patru nume, în vreme ce noua inscripție nu cuprinde decât trei. Toate documentele sunt de epocă imperială; de altfel, pentru Dionysos nu există încă la Histria nici o mărturie explicită cu privire la cultul său în epoca preromană.

Deşi modest în sine, acest nou monument este în măsură să trezească un anumit interes, iar aceasta din cel puțin două motive. În primul rând, se cuvine a sublinia eponimia divină care datează documentul. Este vorba de Zeus, care deține eponimia pentru a cincia oară[4], situație pentru care inscripțiile de la Histria oferă paralele atât în epoca elenistică (ISM I, 63), cât şi în epoca imperială (sec. III p.Chr.): ISM I, 142 (ἱερωμένων Διοσκόρων τὸ δ') şi 222. În legătură cu această din urmă inscripție – gravată într-un medalion din care nu se mai păstrează decât partea superioară a câmpului inscripției delimitat de o ogivă în relief (fig. 2) – credem că dispunerea literelor şi amploarea lacunelor invită, pentru primele rânduri, mai degrabă la restituția

Ἀγαθῆι τύ[χηι]
ἐπὶ ἱέρεω Διὸς Π[ολιέως]
[τὸ ι]γ' οἱ ἱερεῖς θεοῦ μ[εγάλου - -]

decât la soluția reținută în *corpus*:

Ἀγαθῆι τύ[χηι]
ἐπὶ ἱέρεω Διὸς Π[ολιέως]
[οὗ]τοι ἱερεῖς θεοῦ·

[4] Despre eponimiile divine vezi în general L. Robert, Hellenica 2, 1946, p. 51–58; L. şi J. Robert, Journal des Savants, 1976, p. 234–235, n. 328–329; iidem, *Fouilles d'Amyzon en Carie I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*, Paris, 1983, p. 251.

Propunem această soluție, între altele, pentru că noul nostru document demonstrează că – atâta vreme cât eponimiile lui Zeus (Polieus) par să fi fost frecvente – se impunea specificarea ordinii. Din moment ce deja în epoca lui Hadrian Zeus deținea pentru cea de a cincia oară eponimia cetății, aşa cum o demonstrează inscripția noastră, nu este imposibil ca, la data unui document din epoca Severilor, precum ISM I, 222, acelaşi zeu să fi fost eponim pentru a treisprezecea oară (ιγ' = 13)[5]. Pe de altă parte, nu credem că preoții în cauză erau cei ai lui Zeus (am fi aşteptat atunci mai degrabă οἱ ἱερεῖς τοῦ θεοῦ, înțelegând deci θεός = Zeus), ci preoții „marelui zeu", în cazul nostru Dionysos[6], astfel că şi acest document se adaugă seriei de *catalogi* menționându-i pe preoții fiului Semelei.

Fig. 2. Histria. Inscripția ISM I, 222 (epoca Severilor).

[5] Vezi, de exemplu, la Odessos o inscripție din anul 221 p.Chr., unde un zeu ajunsese să dețină eponimatul pentru cea de a cincisprezecea oară: IGB I[2] 47 bis, r. 5: ἱερωμένου Θεοῦ Μεγάλου Δερζελα τὸ πεντεκαιδέκατον.

[6] La dreapta nu se mai vede decât un *apex* superior de la piciorul unei litere neidentificabile; nu este exclus – nici obligatoriu însă – un *my*. Cf., în acest caz, ca paralelă ISM I, 100, r. 4: [οἱ πε]ρὶ τὸν μέγαν θεὸν Διόνυσον. O altă chestiune – de o amploare cu totul incompatibilă însă cu caracterul notei de față – ar privi eventualul raport între „marele zeu Dionysos" atestat în epoca imperială şi încă enigmaticul Θεὸς Μέγας căruia un thasian îi consacră la Histria în sec. III a.Chr. un templu (ISM I, 145).

În altă ordine de idei, documentul ne dă posibilitatea de a progresa în cunoştinţele noastre de prosopografie histriană în epoca Antoninilor. Doi dintre cei trei preoţi menţionaţi sunt cunoscuţi graţie altor inscripţii. Hekataios, fiul lui Euxenides, este fără îndoială părintele Abei, beneficiara celebrului decret ISM I, 57[7], datat, la rândul său, după autorul propunerii (Οὔλπιος Δημήτριος), acelaşi cu M. Οὔλπιος Δημήτριος, υἱὸς Ἀρτεμᾶ, membru al gerusiei înainte de 138. Ginerele lui Hekataios al lui Euxenides şi soţul Abei – Herakon, fiul lui Aristomachos – este, la rându-i, atestat ca membru al colegiului de preoţi ai lui Dionysos *Karpophoros* de inscripţia ISM I, 198.

Pe de altă parte, Hestiaios, fiul lui Dion, figurează printre fruntaşii gerusiei histriene din 138[8]. După cum se ştie, acest din urmă document cuprinde o listă de nume de persoane din mai multe generaţii; primele nume gravate desemnează persoane active într-o epocă mult mai timpurie decât afişarea efectivă a stelei în 138, în vreme ce ultimele nume au fost înscrise treptat după această dată. Un examen prosopografic recent a demonstrat că numele figurând pe coloana A (din stânga) de la r. 41 până la r. 100 au fost săpate în epoca lui Hadrian[9]. Hestiaios, fiul lui Dion, era deci membru al gerusiei în timpul domniei acestui împărat. Date fiind toate aceste conexiuni prosopografice însoţite de repere cronologice, noul nostru document poate fi datat în epoca lui Hadrian. El este deci anterior atât decretului în cinstea Abei, cât şi listei de preoţi ISM I, 198[10].

Singurul nemenţionat de alte documente din cei trei preoţi rămâne Kleitophon, fiul lui Dionysios. În schimb, binecunoscuta listă a binefăcătorilor din φυλὴ [Βορέω]ν (ISM I, 191) „după cea de a doua întemeiere a cetăţii" (εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς πόλεως), include un Διονύσιος Κλειτοφῶντος (r. II 8). Având în vedere atât regulile onomastice greceşti, conform cărora fiul cel mai vârstnic purta de obicei numele bunicului său, cât şi legăturile prosopografice stabilite cu diferite ocazii, mai ales de D. M. Pippidi, pe baza anumitor documente care persevereazǎ în a repeta numele membrilor unui număr relativ restrâns de familii de notabili, ni se pare foarte probabil ca Dionysios, fiul lui Kleitophon, să fi fost fie tatăl, fie străbunicul lui Kleitophon, fiul lui Dionysios, din inscripţia noastră. Aşa cum am arătat, *floruit* celorlalţi doi preoţi poate fi datat în epoca lui Hadrian, ceea ce asigură poziţia cronologică a inscripţiei noastre. Pe de altă parte, între lista binefăcătorilor din φυλὴ [Βορέω]ν, ISM I, 191, şi lista membrilor gerusiei din 138, ISM I, 193, există un decalaj cronologic de câteva generaţii. În aceste condiţii, am vedea în acel Dionysios, fiul lui Kleitophon, pe străbunicul lui Kleitophon, fiul lui Dionysios, din inscripţia

[7] R. 4 şi urm.: ἐπειδὴ Ἄβα Ἑκαταίου τοῦ Εὐξενίδου θυγάτηρ γυνὴ δὲ Ἡράκοντος Ἀριστομάχου κτλ.

[8] ISM I, 193, r. A 47.

[9] M. Musielak, în L. Mrozewicz, K. Ilski (ed.), *Prosopographica*, Poznań, 1993, p. 97–108 (mai ales p. 101–103).

[10] În privinţa acestei din urmă inscripţii, D. M. Pippidi ajunsese deja la o datare posterioară listei fruntaşilor gerusiei din 138 întemeiat pe observaţia că unul din preoţii lui Dionysos *Karpophoros* (Herakon, fiul lui Aristomachos – soţul Abei a lui Hekataios) era fiul lui Aristomachos al lui Herakon, membru al gerusiei în timpul lui Hadrian (ISM I, 193, r. A 45).

noastră, ceea ce ar sugera că lista binefăcătorilor „după cea de a doua întemeicre a cetății", ISM I, 191, va fi fost redactată pe la sfârşitul domniei lui Augustus sau prin primii ani ai domniei lui Tiberiu[11].

Ţinând cont de data sa relativ timpurie, inscripția de pe fața B a noului monument epigrafic pe care l-am prezentat este cel mai vechi document atestând cultul lui Dionysos *Karpophoros* la Histria.

MONUMENT ÉPIGRAPHIQUE INÉDIT D'HISTRIA

RÉSUMÉ

Un bloc de marbre découvert en 1994 dans le pavé d'une rue datable de la première moitié du VIe siècle ap. J.-C. pendant les fouilles poursuivies dans le quartier d'époque tardive qui recouvre l'ancien *téménos* d'Histria porte deux inscriptions.

Le monument a été à l'origine une base (de statue?) honorifique érigée vers la fin du IIe ou au début du Ier s. av. J.-C. pour un évergète local, fils d'un Théognètos (inscription face A, fig. 1/a). Il est bien possible qu'il s'agisse de la même personne que le titulaire du décret des *néoi*, ISM I, 59.

Après sa destruction, l'ancienne base – réduite à peu près à sa moitié – a été réutilisée: une de ses faces a été transformée en une stèle à fronton et acrotères (face B, fig. 1/b) sur laquelle on a gravé un catalogue des prêtres de Dionysos *Karpophoros* (cf. ISM I, 198, 203–206 et 222). Datée de l'éponymie divine de Zeus pour la cinquième fois (cf. ISM I, 222, ˘ lecture corrigée: fig. 2), l'inscription mentionne trois prêtres, dont Ἑκαταῖος Εὐχενίδου est le père d'Aba (ISM I, 57), Ἑστιαῖος Δ[ί]ωνος est membre de la gérousie à l'époque d'Hadrien (ISM I, 193, l. A 47), alors que Κλειτοφῶ[ν] Διονυσίου pourrait être l'arrière-petit-fils d'un Διονύσιος Κλειτοφῶντος mentionné par ISM I, 191, l. II 8. Les connexions prosopographiques établies avec plusieurs inscriptions datent ce catalogue de l'époque d'Hadrien: il s'agit de la plus ancienne attestation du culte de Dionysos *Karpophoros* à Histria.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Histria. Bloc de marbre découvert dans la zone sacrée en 1994. a Face A: base à inscription pour un évergète (fin du IIe–début du Ier s. av. J.-C.); b Face B: catalogue des prêtres de Dionysos *Karpophoros* (époque d'Hadrien).

Fig. 2. Histria. Inscription ISM I, 222 (époque des Sévères).

[11] Alexandru Avram va reveni în curând asupra datei şi a altor probleme legate de această importantă inscripție.

PIESE DE PORT DESCOPERITE ÎN AŞEZAREA GETO-DACĂ DE LA DOBREŞTI, JUD. DOLJ

de PETRE GHERGHE

Se publică o placă de **pafta** din fier, descoperită în asociere cu două **fibule** într-un bordei din **aşezarea geto-dacă** de la **Dobreşti, jud. Dolj**. Asocierea de obiecte aduce noi argumente pentru datarea paftalelor respective în **sec. I a.Chr.**, eventual chiar în prima jumătate a acestui secol.

În toamna anului 1985 pe teritoriul comunei Dobreşti (jud. Dolj), în punctul numit de localnici „Gura Izvoarelor”, situat pe valea Sărtăluiului, au fost efectuate cercetări arheologice sistematice[1]. În cursul săpăturilor au fost sesizate mai multe niveluri de locuire, cel mai vechi aparţinând culturii Boian V, iar cel mai nou epocii geto-dace clasice. Materialul neolitic descoperit este deosebit de important prin aceea că, pentru întâia oară, este semnalată o aşezare de tip Boian V pe cursul Jiului. Totodată, această descoperire pune în discuţie, din nou, problema sfârşitului culturilor neolitice din Oltenia, a contribuţiei lor la geneza culturilor Sălcuţa şi Gumelniţa, precum şi a raporturilor cronologice dintre acestea[2].

În rândurile de faţă dorim să semnalăm unele materiale deosebite, aparţinând locuirii geto-dace din situl de la Dobreşti. Nivelul respectiv, ultimul în succesiunea stratigrafică, avea grosimi cuprinse între 0,10 şi 0,40 m. De acest nivel se leagă unele locuinţe de suprafaţă sau de tip „semibordei” şi mai multe gropi menajere (iniţial pentru provizii), de formă cilindrică sau conică, de dimensiuni mari. Materialul arheologic recoltat din strat sau din complexele amintite constă în principal din fragmente ceramice, cărora li se adaugă câteva piese de metal, în principal accesorii vestimentare, care merită a fi prezentate şi analizate separat. Este vorba de o pafta, două fibule, un ac, o lamă de cuţit şi o bobiţă de bronz topit – descoperite într-o locuinţă adâncită incendiată.

Paftalele de felul aceleia de la Dobreşti (fig. 1/1) se compun din două părţi principale: placa cu laturile lungi arcuite, terminată la un cap printr-un cârlig, şi piesa de fixare la curea prin nituire. Cele două piese erau unite (articulate) printr-un sistem de balama cu ax[3].Din paftaua de la Dobreşti s-a

[1] Săpăturile au fost efectuate de autor. Situl ne-a fost semnalat de profesorul V. Ciucă.

[2] Cf. P. Gherghe, M. Nica, V. Ciucă, Oltenia. Studii şi comunicări 5–6, 1984–1986 (1987), p. 7–17.

[3] M. Babeş, SCIVA 34, 1983, 3, p. 196–221. Acest studiu rămâne singurul în care se face o analiză detaliată, pertinentă, a paftalelor de epocă Latène târzie din Dacia şi în general din spaţiul sud-est-european şi, de aceea, în continuare ne vom întemeia pe observaţiile şi concluziile sale. Cf. şi A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.Chr. – sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere şi produse de bronz*, Bibliotheca thracologica XV, Bucureşti, 1996, p.120–121 şi fig. 78–85, care reproduce, în esenţă, rezultatele cercetării întreprinse de M. Babeş.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 79–82

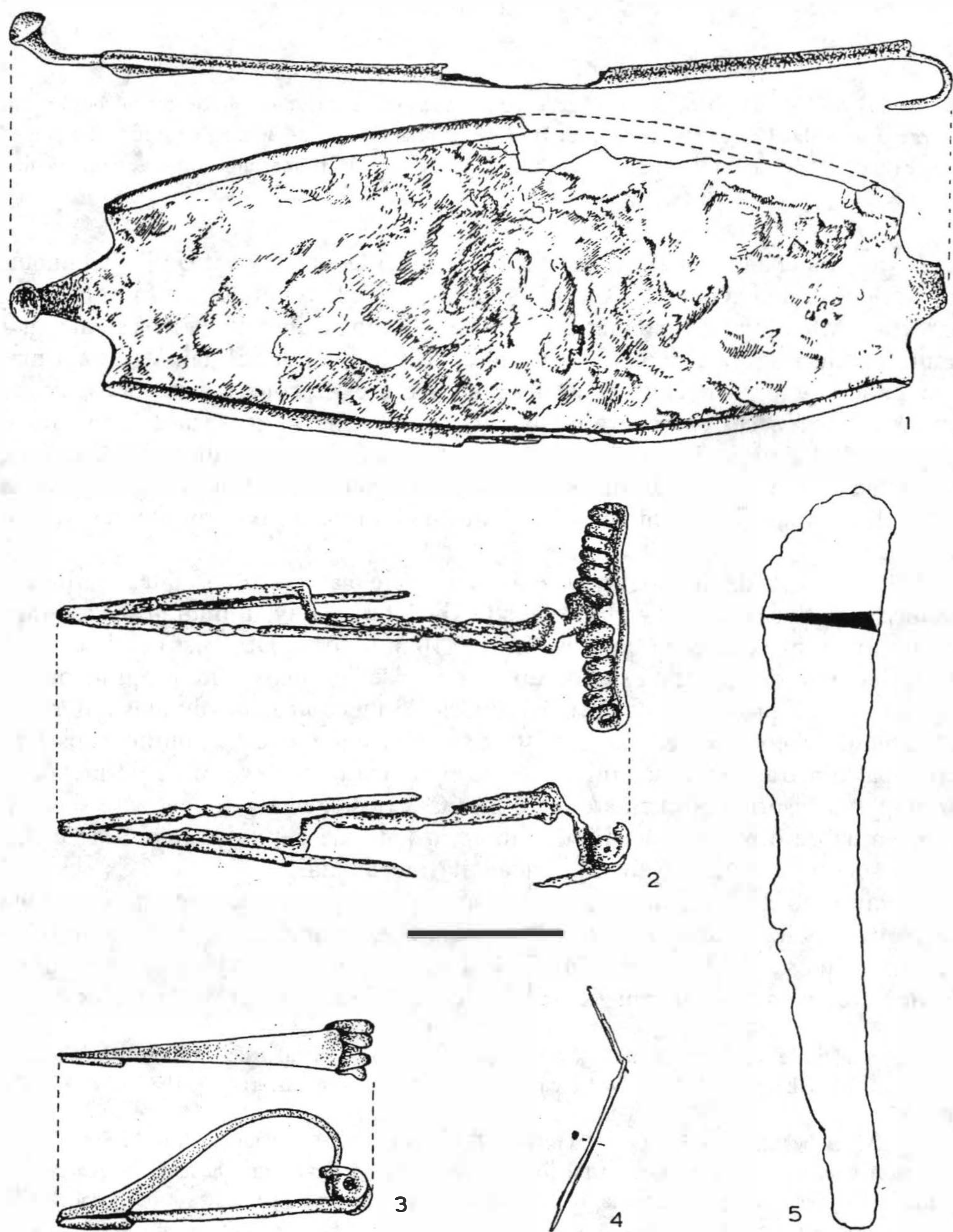

Fig. 1. Dobreşti, jud. Dolj. Piese de port şi ustensile dintr-o locuinţă adâncită (1 fier şi bronz; 2–3, 5 fier; 4 bronz).

păstrat (ca şi în majoritatea descoperirilor de acest fel) numai placa. Aceasta era din fier şi a fost iniţial acoperită cu o tablă subţire de bronz, decorată în tehnica *au repoussée*. Judecând după urmele păstrate, decorul consta probabil din cercuri; în fapt, la majoritatea paftalelor cunoscute ornamentul cuprindea cu predilecţie cercuri sau/şi semicercuri, în combinaţie cu alte motive. Fixarea foii de bronz se făcea prin rabatarea marginilor lungi ale plăcii de fier. Sistemul de realizare a balamalei era alcătuit din trei urechi tubulare: una centrală, care făcea corp comun cu placa, şi două laterale, realizate pe piesa de fixare la curea. Cele două părţi componente ale paftalei se asamblau cu ajutorul unui ax (ştift) de fier. Această construcţie este caracteristică tipului I după M. Babeş[4].

Placa de pafta de la Dobreşti măsoară în lung. 18,3 cm şi are lat. max. de 6,4 cm. Prin dimensiunile sale ea se apropie de piesele descoperite la Sighişoara şi la Popeşti[5]. În Oltenia, descoperirea de la Dobreşti atestă pentru întâia oară răspândirea paftalelor de tip I. Piesele mai demult cunoscute de la Orlea (jud. Olt) şi Ostrovul Şimian (jud. Mehedinţi) aparţin tipului II după Babeş, iar piesa de la Ocniţa (jud. Vâlcea) nu poate fi încadrată tipologic, datorită stării fragmentare[6].

Alături de placa de pafta, în acelaşi bordei incendiat de la Dobreşti au fost descoperite două fibule de fier. Prima (fig. 1/2) este de schemă Latène mijlocie, cu picior lung, ornamentat la partea superioară a port-agrafei, şi cu resort de asemenea lung, format din 12 spire (lung. fibulă 11 cm; lung. resort 4,5 cm). Cea de-a doua fibulă (fig. 1/3) este de schemă Latène târzie; ea are arcul aplatizat, de formă triunghiulară, şi resortul scurt (patru spire), cu coardă inferioară, trecută pe sub capul arcului (lung. 6,1 cm).

În acelaşi complex au mai fost descoperite o lamă de cuţit din fier (lung. 14,4 cm; fig. 1/5), un ac de bronz, îndoit (fig. 1/4) şi un rest de bronz topit, de mărimea unui bob de mazăre, provenind probabil dintr-un obiect de podoabă trecut prin foc.

Aproape fără excepţie, paftalele de genul celei de la Dobreşti, atât de tipul I, cât şi de tipul II, au apărut în situri, respectiv depuneri din sec. I a.Chr.[7]. Descoperirea de la Dobreşti este deosebit de importantă prin aceea că ea întăreşte şi chiar precizează această datare a paftalelor Latène târzii din Dacia. Cele două

[4] Babeş, *op. cit.*, p. 199 urm.

[5] *Ibidem*, p. 200 şi fig. 1; 2/1.

[6] *Ibidem*, p. 215 (catalog) şi fig. 3/1, 3; 4/8.

[7] *Ibidem*, p.196–199; Rustoiu, *op. cit.*, p. 121. Singura excepţie invocată pentru a data o astfel de piesă mult mai târziu, chiar la începutul sec. II p.Chr., este descoperirea de la Căpâlna (I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, Bucureşti, 1989, p. 109 şi fig. 92/15). Ar trebui însă să se ţină seama de faptul că în contextul respectiv de descoperire, definit de autori drept „loc de depozitare a deşeurilor”, puteau apare obiecte mult mai vechi decât momentul desfiinţării intrării secundare în cetate şi al transformării acesteia în loc de depunere a deşeurilor.

fibule asociate cu paftaua pot fi datate, în principal, în prima jumătate a sec. I a.Chr. Dacă această datare este valabilă doar pentru paftalele de tip I, cum este cea de la Dobreşti, sau funcționează, în general, pentru toate paftalele din Dacia rămâne încă de văzut. Descoperiri viitoare, în contexte bine conturate, vor putea aduce acest plus de preciziune.

TRACHTGEGENSTÄNDE AUS DER GETISCH-DAKISCHEN SIEDLUNG VON DOBREŞTI, JUD. DOLJ

ZUSAMMENFASSUNG

Im Herbst 1985 wurde in Dobreşti, Jud. Dolj, die Fundstelle „Gura Izvoarelor" durch systematische Ausgrabungen untersucht[2]. Eine neolitische Schicht der Boian V-Kultur ist hier von einer spätlatènezeitlichen Ablagerung der getisch-dakischen Kultur, mit ebenerdigen und eingetieften Wohnungen, überlagert. In einer ausgebranten Wohngrube wurde die eiserne Platte eines Scharniergürtelhakens (Abb.1/1), zusammen mit zwei eisernen Fibeln vom Mittel- bzw. Spätlatèneschema (Abb. 1/2–3), einem eisernen Messer (Abb. 1/5), einer bronzenen Nadel (Abb.1/4) und einem geschmolzenen Bronzekugelchen gefunden. Die Plattengürtelhaken mit *au repoussée* verzierter Bronzeblechauflage[3] sind im Großen und Ganzen im 1. Jh. v.Chr. datiert[7]. Aufgrund der Vergesellschaftung mit den Fibeln, kann das Fundstück aus Dobreşti etwas enger, in der ersten Hälfte des letzten vorchristlichen Jahrhunderts datiert werden.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Dobreşti, Jud. Dolj. Trachtteile und Geräte aus einer Wohngrube (1 Eisen und Bronze; 2–3, 5 Eisen; 4 Bronze).

UN POANSON DIN OS DE LA DUROSTORUM

de CRIŞAN MUŞEŢEANU

Autorul publică un **ac de os** fragmentar, descoperit ia **Durostorum,** folosit probabil şi la decorarea ceramicii şi datat în prima jumătate a sec. I! p.Chr.

Alături de existenţa unui lot numeros de cuptoare şi a unor piese ceramice din pastă locală, seria cunoştinţelor noastre privind atelierele ceramice de la Durostorum se întregeşte prin identificarea unor unelte folosite de meşterii locali.

Una dintre acestea este un *ac din os*, fragmentar, format dintr-o tijă rotundă în secţiune, căreia i se ataşează un cap format din trei trunchiuri de con, care, pe faţa superioară, are traforată o rozetă cu cinci petale (fig. 1). Obiectul a fost descoperit în 1997 în S. II C, 3 b, la –1,23 m, în groapa 33 şi se păstrează la Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi, inv. nr. 38726.

Dimensiuni: lung. tijă 55 mm; lung. cap 12 mm; diam. 10 mm.

Piesa are, fără îndoială, forma unui ac de păr, asemenea celor descoperite în mai toate aşezările romane[1] . Morfologic, exemplarul nostru are analogii între piesele de os descoperite în castrul Aislingen în Germania, la Gorsium în Pannonia sau la Ulpia Traiana în Dacia[2] , sunt catalogate ca ace de păr.

Decorul traforat este izbitor de asemănător cu rozetele ce apar pe multe vase ceramice, de tip *terra sigillata*, fie pe exemplarele ornamentate prin tehnica ştampilării[3] . Este deci posibilă o dublă utilizare a piesei, ca ac de păr şi în acelaşi timp *sigillum* pentru imprimarea decorului.

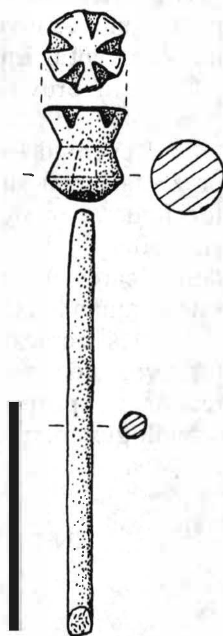

Fig. 1. Durostorum. Poanson de os.

Compunerea piesei din două părţi, tijă şi cap detaşabil, a fost concepută de meşter în vederea unui scop care, după cunoştinţele noastre, nu a fost explicat până acum. Avansăm ipoteza folosirii pe

[1] I. C. Béal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine de Lyon*, Lyon, 1983; N. Crummy, Britania 10, 1979 p. 151–165; S. Petrović, *Rimske predmeti od kosti i roga na teritorije Gornje Mezije*, Belgrad, 1995; N. Gudea, I. Bajusz, ActaMP 14–15, 1990–1991, p. 81–126; Daniela Ciugudeanu, *Obiecte din os, corn şi fildeş de la Apulum*, Alba Iulia, 1997.

[2] M. T. Biró, Alba Regia 23, 1987, p. 36; D. Alicu, E. Nemeş, ActaMN 19, 1982, p. 347, nr. 18, 20, 21, tipul II; G. Ulbert, *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*, Limesforschungen 1, 1959, pl. 26/31.

[3] G. B. Rogers, *Poteries sigillées de la Gaule*, Paris, 1974, p. 56; Gh. Popilian *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, pl. 31/307; 79/71–84; A. Cătinaş, Potaissa 3, 1982, p. 45, pl.4/59–65.

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 83–84

aceeaşi tijă a mai multor capete, şi, dacă admitem că piesa prezentată era folosită şi drept poanson, putem sugera chiar existenţa mai multor capete cu motive decorative diferite. Această ipoteză trebuie, însă, verificată prin noi descoperiri.

Existenţa unor poansoane din lut ars este demult cunoscută în atelierele ceramice din zona Dunării de Jos. Amintim aici pe cele descoperite în atelierele nicopolitane sau în cele de la Romula şi Micăsasa[4]. Mai puţin cunoscute sunt însă uneltele de os, dintre care poansoanele sunt cele mai interesante. Astfel de poansoane, cu diverse ornamente printre care şi rozeta, sunt semnalate în ateliere din occidentul Europei, în primul rând în Gallia, şi sunt datate în sec. I şi II p.Chr.[5] În provinciile mai apropiate de noi, sunt semnalate unelte de os la Porolissum şi Micăsasa, în Dacia, şi la Pavlikeni, la sud de Dunăre[6].

Revenind la ceramica de la Durostorum, rozeta, fără a fi identică cu cea prezentată mai sus, este cunoscută atât ca decor pe vase reprezentând imitaţii locale de *terra sigillata,* cât şi pe alte feluri de ceramică ornamentată în tehnica ştampilării[7]. Este greu de spus, în stadiul actual al informaţiei, dacă unealta despre care am vorbit era folosită numai la una dintre cele două categorii ceramice sau la amândouă. Credem că a doua variantă e mai aproape de adevăr.

Deşi contextul în care a fost descoperită piesa nu este în întregime studiat (este vorba de groapa 33 aflată pe terasa Dunării)[8], la o primă evaluare a ceramicii recoltate şi prin identificarea unei monede de bronz de la Traian, putem încadra cronologic complexul şi, implicit, unealta prezentată în prima parte a veacului al II-lea.

UN POINÇON EN OS DÉCOUVERT À DUROSTORUM

RÉSUMÉ

On présente une pièce en os de Durostorum qui a la forme d'un épingle à cheveux à tête détachable, dont la partie supérieure est ornée d'une rosette incisée. On avance l'hypothèse que l'objet aurait aussi servi comme outil pour la décoration de la céramique. Le contexte archéologique permet la datation de la pièce de la première moitié du IIe siècle.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Durostorum. Poinçon en os.

[4] B. Sultov, *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia, 1976, p. 19, pl. 45–48; Popilian, *op. cit*., p. 59, pl. 23/261–261; I. Mitrofan, Dacia, N.S. 34, 1990, p. 137, fig. 33/1.

[5] H. Mikler, *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz. Instrumentum* I, 1997, p. 51, pl. 38/2.

[6] Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum, IInd–IVth centuries*, Sofia, 1985, p. 49, pl. 13/2; Veselina Natcheva, RCRFActa 25–26, 1987, p. 113; Mitrofan, Apulum 32, 1995, p. 186, pl. 5/3; N. Gudea, ActaMP 13, 1989, p. 829, nr. 4–5, pl. 257/4–5.

[7] C. Muşeţeanu, CAMNI 10, 1997, p. 351, pl. 3/22–24; idem, *Ceramica ştampilată de la Durostorum*, mss.

[8] Complexul este cercetat de D. Elefterescu (Muzeul Dunării de Jos, Călăraşi).

A. RUSTOIU, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*. Bibliotheca Thracologica, XXII, Bucureşti, 1997, 155 pagini text, 82 figuri.

În peisajul sărac în studii de sinteză al cercetărilor dedicate culturii geto-dacice clasice, lucrarea lui A. Rustoiu (în continuare A. R.) este mai mult decât binevenită şi constituie o dublă provocare. Pe de o parte temeritatea exemplului trebuie urmată deoarece ea ne îndeamnă să aprofundăm componentele specifice ale culturii din Dacia preromană, iar pe de altă parte, contribuţia autorului deschide în dezbaterea ştiinţifică un subiect încă neexplorat şi prea puţin documentat. Iată de ce am considerat necesară întâmpinarea demersului lui A. R., prin întocmirea recenziei de faţă.

Concepută iniţial ca un capitol al tezei de doctorat[1], lucrarea lui A. R. reprezintă cea dintâi repertoriere – pe cât posibil integrală – a tipurilor de fibule din secolele II a.Chr – I p.Chr., care pot fi atribuite culturii geto-dacice şi care au fost publicate până în prezent. Textul în limba română (p. 9–118) este urmat de un amplu rezumat în limba franceză (p. 119–155) şi de o ilustraţie cuprinzând 82 figuri (tabele cronologice, hărţi şi un mare număr de fibule). Monografia a fost organizată în patru secţiuni (I. *Introducere*, II. *Ateliere şi tehnologii*, III. *Tipologie şi cronologie*, IV. *Concluzii)*, urmate de repertorierea propriu-zisă a fibulelor, intitulată *Liste de fibule din Dacia preromană*.

În secţiunea introductivă au fost dezbătute atât problemele generale legate de terminologia şi cronologia fibulelor din Dacia perioadei clasice, cât şi un minuscul istoric al cercetării, care ni se înfăţişează sub forma enumerării unora dintre contribuţiile mai importante dedicate acestor piese, din literatura europeană şi românească. O dezbatere amplificată a istoricului cercetării într-un capitol anume rezervat (şi nu în introducerea lucrării) ar fi conferit monografiei consistenţă, precum şi o bază de pornire temeinică pentru demersul analitic ulterior. De altfel, în lucrare se resimte lipsa preocupării pentru prezentarea critică a stării informaţiei şi a surselor folosite, pentru evaluarea expresivităţii şi reprezentativităţii materialului studiat.

În secţiunea a doua, autorul trece în revistă complexele arheologice identificate ca ateliere de orfevrerie (implicit de confecţionare a fibulelor), ca şi contextele în care există indicii suficiente pentru atestarea funcţionării unor astfel de centre de producţie. Preocupat să descrie atelierele, autorul a trecut cu vederea faptul că, la o examinare critică, doar două dintre cele şase contexte prezentate pot fi omologate cert ca ateliere de orfevrerie (Poiana şi Craiva). În celelalte cazuri (Tăşad, Brad, Malaïa Kopania), chiar dacă activitatea unor ateliere de producere a fibulelor poate fi presupusă, nu au fost identificate tocmai acele unelte şi amenajări

[1] A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec II î.Chr. – sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere, produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica XV, 1996. Cu toate că titlul tezei de doctorat anunţa preocuparea exclusivă a autorului pentru obiectele de bronz din Dacia în secolele II a.Chr – I p.Chr., o bună parte din această lucrare a fost consacrată studierii obiectelor de fier, argint sau de aur, astfel încât problematica abordată s-a diversificat, dovedindu-se extrem de complexă şi, de ce nu, exagerat de vastă. Această împrejurare l-a determinat pe autor să-şi distribuie efortul analitic în mod inegal, pe direcţii de investigaţie divergente, nu întotdeauna suficient de aprofundate.

specifice unui atelier metalurgic[2]. Lăsând la o parte faptul că discuţia privind condiţiile în care erau produse fibulele ar fi permis evocarea activităţii unor meşteri ambulanţi, cum este cazul tezaurului de la Surcea[3], ar fi fost de remarcat stadiul modest (evident incomplet) al informaţiilor privind constituirea şi activitatea unor ateliere de confecţionat fibule în Dacia preromană. Pe de altă parte, cu excepţia atelierului de la Craiva, toate celelalte contexte care permit atestarea activităţii unor ateliere de fibule au fost identificate în aşezări situate în zone periferice ale ariei de răspândire a culturii geto-dacice.

Urmează o prezentare succintă a tehnologiilor de prelucrare a metalelor în vederea confecţionării fibulelor şi a tehnicilor de decorare a acestora, demers care nu a fost însă corelat cu analiza tipologică şi nici cu concluziile privind cronologia materialului analizat, izolându-se astfel de ansamblul lucrării. Tehnicile folosite pentru obţinerea fibulelor nu numai că diferă în funcţie de metalele folosite (metale rigide, cum este fierul, sau maleabile, cum sunt argintul sau aurul), dar au cunoscut şi o evoluţie şi o diversificare în timp, fenomen care constituia una dintre direcţiile importante de cercetare ale temei abordate. De exemplu, pentru realizarea şi decorarea fibulelor de argint din tezaurele dacice se recurgea în special la ciocănire la cald, repusaj, tăiere sau poansonare, în timp ce o serie de tipuri de fibule mai târzii, provenind din lumea romană, au fost confecţionate prin turnare. Prezenţa acestor din urmă tipuri de fibule la nord de Dunăre ar impune elucidarea distincţiei între simplul import de piese şi importul de tehnologii.

[2] De exemplu, la Tăşad, simpla prezenţă a pieselor de argint pe podeaua unui bordei nu implică confecţionarea lor pe loc, cu toate că în interiorul aceleiaşi locuinţe s-a identificat o groapă cu mangal. Din inventarul complexului respectiv lipsesc tocmai uneltele specifice prelucrării metalelor – nicovale, poansoane, ciocane sau forme de turnare etc.

[3] N. Fettich ArchÉrt 3, 1953, p. 134–136.

Secţiunea a treia din lucrare a fost rezervată descrierii tipurilor de fibule (în total 32), distingerii variantelor, studierii răspândirii şi provenienţei lor, ca şi încadrării cronologice a acestora.

În sfârşit, cea de-a patra secţiune a monografiei a fost dedicată concluziilor, ocazie cu care autorul propune o schemă cronologică ilustrând periodizarea repertoriului de tipuri studiat. Tot în această parte finală a lucrării, întâlnim un excurs referitor la portul fibulelor, precum şi o digresiune despre „fibule în contexte rituale şi magice". Observaţiile efectuate de autor cu acest prilej sunt extrem de preţioase mai ales în ceea ce priveşte studierea tezaurelor dacice, şi anume argumentarea identificării inventarelor acestora ca garnituri de port bazate pe frecvenţa mare a perechilor de fibule de acelaşi tip.

În continuarea discuţiei de faţă, mi-am propus să acord o mai mare atenţie osaturii analitice a monografiei lui A. R., şi anume modului de întocmire şi de organizare a bazei documentare, metodologiei studierii acestui fond de informaţie, ca şi unora din concluziile legate de cronologia tipurilor de fibule, aşa cum o propune autorul. Cu alte cuvinte, voi discuta acele direcţii de investigaţie care reprezintă contribuţiile cele mai semnificative aduse de autor în domeniul temei propuse.

Baza documentară. Secţiunea din lucrare destinată bazei documentare (p. 95–115) cuprinde 26 de liste, cuprinzând localităţile în care s-au descoperit exemplare ale unui anume tip de fibule, însoţite de trimiterile bibliografice. Cu riscul de a mă repeta, ţin să precizez încă o dată faptul că ne aflăm în faţa celei dintâi repertorieri a fibulelor aparţinând culturii geto-dacice clasice din literatura arheologică românească. Imperfecţiunile inerente unei astfel de întreprinderi nu umbresc însă meritul incontestabil al lui A. R.

Se poate considera că autorul a intitulat cu imprecizie secţiunea „Liste de fibule din Dacia preromană", deoarece acestea sunt liste de localităţi corespunzătoare fiecărui tip de fibule în parte, şi nu liste de piese, aşa cum ar fi fost de aşteptat. Din lucrare nu reiese care este numărul total al fibulelor din lotul analizat,

deoarece în listele de localităţi corespunzătoare diferitelor tipuri de fibule nu se precizează numărul de exemplare aparţinând aceluiaşi tip, descoperite într-un singur sit. De exemplu, faptul că în inventarul tezaurului de la Bistriţa se află două fibule cu noduri[4], nu reiese nici din lista de localităţi cu fibule cu noduri (p. 95) şi nici din ilustraţia lucrării (piesele respective nu sunt reproduse), ci doar din tabelul I (p. 81) al subcapitolului IV. 2, consacrat fibulelor provenind din ansambluri vestimentare. Dacă în discursul privind interpretarea ansamblurilor vestimentare din inventarele tezaurelor, autorul a acordat atenţie valorilor numerice, pentru materialele provenind din aşezări, autorul nu a manifestat acelaşi interes, probabil datorită neajunsurilor legate de starea informaţiei şi de aparenta inexpresivitate a contextelor. Prin urmare, informaţia cuprinsă în liste exprimă doar prezenţa unui anume tip de fibule într-o aşezare oarecare şi nu ponderea numerică a acestei prezenţe. În absenţa unei prezentări critice a stării informaţiei, revine recenzentului sarcina de a evalua relevanţa bazei documentare.

Pentru a determina numărul total de fibule din lotul analizat, nu ne rămâne decât să numărăm piesele ilustrate, cu precizarea că nu toate fibulele citate au fost reproduse în ilustraţie. În cele 82 de figuri din lucrare, A. R. ilustrează 439 de fibule, dintre care 436 numai prin desen, 2 numai prin fotografii (fig. 80/1–2, fibule de la Agârbiciu şi Goren Dăbnic) şi una prin desen şi fotografie (fig. 15/5 şi 80/3, o fibulă cu noduri din tezaurul de la Mediaş). Materialul provine din 153 de situri cunoscute, iar 22 de piese au locaţie necunoscută (în total 175), atât de pe teritoriul României, cât şi din Bulgaria, Ungaria, Serbia şi Slovacia.

Dintre cele 439 de piese ilustrate, numai 26 sunt inedite, restul de 413 fiind reproduse din literatura de specialitate. Din alte 7 situri provin câteva piese inedite al căror număr nu îl cunoaştem, deoarece nu au fost ilustrate. Dintre piesele inedite, ilustrate şi neilustrate (cca 33, sau mai multe?), cinci sunt oferite cercetării direct de autor[5], restul de piese fiindu-i încredinţate spre publicare de diferiţi cercetători, în special de F. Medeleţ şi de V. Crişan, cu câte 4 piese fiecare. Din cifrele prezentate reiese că efortul lui A. R. este preponderent livresc şi constă din repertorierea materialelor publicate până în prezent, fără să fie orientat către documentarea unor fibule sau a unor loturi de fibule inedite din Dacia preromană: doar 5, 92 % din totalul fibulelor reproduse sunt inedite şi sunt pentru prima dată ilustrate în această lucrare.

La cele 439 de fibule ilustrate, descoperite pe teritoriul României şi în ţările învecinate, databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr. , trebuie să adăugăm exemplare la care se face referire în text, fără a fi ilustrate şi al căror număr exact nu îl putem însă cunoaşte, astfel că numărul de piese cuprins în lotul folosit de autor se ridică la circa 500–550. Se cuvine să remarc faptul că această cifră, raportată la un total de 175 de situri cuprinse în liste[6], este totuşi modestă în comparaţie cu numărul de 376 de fibule provenind dintr-o singură aşezare – cea de la Poiana[7], a căror publicare a survenit însă abia după apariţia lucrării lui A. R. Prin urmare, lotul analizat de A. R. poate fi considerat destul de restrâns numeric, astfel că apariţia de noi variante şi eventual chiar de noi tipuri de fibule databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr. , este lesne de presupus. Trebuie să recunoaştem însă că autorul este tributar stadiul actual de cercetare a epocii geto-dacice clasice, atât de văduvită de publicarea integrală şi detaliată a loturilor de

[4] Ibidem, p. 152–153, fig. 20–21, pl. 23.

[5] Alături de aceste cinci piese ar trebui adăugată şi fibula cu noduri de la Gorni Dăbnik, a cărei primă ilustrare aparţine tot lui Rustoiu, *op. cit.*, fig. 113/2.

[6] Ceea ce reprezintă o medie de cca 3 fibule pe sit.

[7] S. Teodoru, S. Ţau, ArhMold 19, 1997, p. 57–105. Dintre cele 376 de fibule publicate, doar o mică parte (cca 30 de piese, mai puţin de 10%) se datează în Latène-ul timpuriu şi mijlociu, în timp ce restul (marea majoritate a exemplarelor), se datează în secolele I a.Chr. – I p.Chr.

materiale provenind din săpături sistematice, uneori extrem de îndelungate. Tocmai din acest motiv ar fi fost binevenită o analiză critică a stadiului cercetării şi a fondului documentar utilizat.

Având în vedere că numărul de tipuri identificate pe teritoriul Daciei şi databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr. este de 32, reiese că pentru 6 dintre tipuri, nu s-au întocmit listele corespunzătoare: tipul 13 (fibule de tip Nauheim), tipul 14 (fibule cu resort protejat – *Schüsselfibel*), tipul 18 (fibule cu arcul aplatizat), tipul 25 (fibule cu „mască"), tipul 27 („cu coadă de păun") şi tipul 32 (fibulele de tip omega). Absenţa listelor corespunzătoare acestor tipuri se poate justifica prin faptul că autorul a considerat prea mic numărul de exemplare aparţinând fiecărui tip: tipurile 25, 27 şi 32 sunt reprezentate prin câte un singur exemplar descoperit pe teritoriul României şi publicat până în prezent, iar tipurile 14 şi 18 prin câte două exemplare. În ceea ce priveşte însă fibulele de tip Nauheim, autorul menţionează în text (p. 46) trei situri din care provin asemenea piese (Zemplin, Divici şi Căpâlna), dar în figura 47 sunt ilustrate 8 exemplare, 6 din siturile deja menţionate şi încă 2 provenind de la Căciulăteşti şi Răcătău. După cum voi arăta mai jos, exemplarele autentice de tip Nauheim sunt numai cele de la Zemplin, fapt precizat cu ambiguitate de către A. R. Probabil că din acest motiv nu a mai fost efectuată nici lista corespunzătoare.

Indicarea tipului de descoperire din care provin fibulele (aşezare, tezaur, mormânt, descoperire izolată sau întâmplătoare etc.) nu s-a realizat decât în cazul tipurilor de fibule reprezentate în inventarele tezaurelor de piese de argint, (tipul 1 – fibule cu noduri, tipul 7 – fibule de schemă Latène D cu coardă exterioară, tipul 11 – fibule cu scut rombic şi tipul 16 – fibule linguriţă), precum şi în cazul fibulelor cu placă emailată (tipul 5). Autorul a considerat probabil inutilă precizarea contextului de descoperire în cazul celorlalte tipuri, datorită faptului că marea majoritate a exemplarelor provin din aşezări. Deşi autorul nu justifică precizarea contextelor numai în 5 din cele 26 de liste de tipuri, putem bănui că s-a intenţionat departajarea pieselor provenind din tezaure de cele descoperite în aşezări. Demersul acuză însă o anume inconsecvenţă: de exemplu în lista corespunzând tipului 10, una din listele lipsite de menţionarea tipului de descoperire (p. 105), la poziţia nr. 14, trebuie să ghicim că fibula citată aparţine inventarului tezaurului de la Remetea Mare şi nu provine din aşezare. În cazul fibulelor cu placă emailată (tipul 5), autorul a urmărit separarea exemplarelor descoperite în „complexe dacice" de cele descoperite în „contexte romane sau post-romane", preluând interpretarea lui C. Beldiman[8]. Cel puţin de această dată ar fi fost binevenită o reexaminare critică a contextelor şi mai ales a modului de documentare a complexelor din care provin fibulele respective. O astfel de întreprindere nu s-a realizat însă, deşi în întocmirea unui catalog (*corpus*) de obiecte, descrierea şi prezentarea critică a contextelor de descoperire are o deosebită importanţă. Precizarea sau descrierea succintă a contextelor în care s-au descoperit fibulele ar fi presupus efectuarea unei dezbateri critice a modului de documentare practicat în cercetarea epocii geto-dacice clasice. De asemenea, autorul a fost complet dezinteresat de indicarea dimensiunilor şi a greutăţii pieselor, astfel că documentaţia conţinută în listele de tipuri este lipsită de consistenţă şi nu se concretizează într-un instrument util al cercetării.

În cazul a numai 6 dintre cele 26 de liste tipologice (listele 1, 2, 7, 10, 11 şi 14), autorul a considerat necesară indicarea metalului din care au fost confecţionate exemplarele, rămânând ca pentru celelalte tipuri să fie necesară consultarea descrierii fiecărui tip în parte. De exemplu, în descrierea tipului de fibule filiforme cu coarda interioară – tipul 8 (p. 41), aflăm că acestea sunt realizate din bronz, iar uneori sunt aurite. În schimb, din lista corespunzând tipului 8 (p. 102–103) nu reiese de unde provin, câte şi care sunt exemplarele aurite, dar aflăm că de la Greaca (sit nenumerotat!) provine un exemplar de fier. În ceea ce priveşte fibulele plate şi în formă de disc (tipul 31), nici din lista 26

[8] C. Beldiman, Apulum 27–30, 1993, p. 181–188.

(p. 115) şi nici din descrierea tipului (p. 61–62) nu suntem lămuriţi (cu excepţia menţionării unei fibule de argint de la Ocniţa) care sunt metalele folosite pentru confecţionarea lor. Abia în legenda figurilor (în cazul tipului 31 – fig. 73) se oferă indicaţii privind materialul din care sunt realizate fibulele respective.

Pentru prescurtările folosite pentru denumirea diferitelor metale (p. 95, 97, 101, 105–108) ar fi fost preferabilă folosirea simbolurilor elementelor chimice stabilite de Dimitri Mendeleev (1834–1907) în tabelul periodic al elementelor chimice. Argintul (Ag – şi nu „O”!) nu trebuie confundat cu un gaz precum oxigenul (O), iar pentru fier este în uz prescurtarea Fe în loc de „X”. De asemenea, pentru bronz consider că prescurtarea „W” folosită de A. R. nu este cea mai potrivită, deoarece W simbolizează elementul Wolfram din tabelul amintit al lui Mendeleev.

În concluzie, lucrarea conţine un catalog incomplet de piese, autorul propunându-şi să întocmească simple enumerări ale siturilor din care provin fibule aparţinând diferitelor tipuri, însoţite de sursele bibliografice. Astfel întocmite, listele pot fi folosite numai pentru localizarea rapidă a fiecărui tip de fibule, pentru trimiteri bibliografice, precum şi ca punct de pornire pentru realizarea unui viitor corpus complet al fibulelor din Dacia preromană.

Metodologia analizei tipologice. În efortul de clasificare a fibulelor din Dacia preromană, A. R. porneşte de la premisa, judicios formulată, că studierea acestei categorii de obiecte vizează „în primul rând criteriul *tehnologic* şi în al doilea rând cel *morfologic*”, acesta din urmă fiind dependent de evoluţia modei (p. 13). Trebuie adăugat însă că şi tehnicile de confecţionare a fibulelor (ciocănire, turnare etc.) evoluează sau se schimbă în timp, situaţie ilustrată chiar de producţia de fibule din perioada analizată.

Cu toată justeţea lui, enunţul iniţial a rămas fără consecinţe pentru analiza tipologică, aşa cum reiese din următoarele două exemple. Autorul include la tipul 12, alături de fibulele cu mască umană executată *au repoussé* pe arcul cu aspect de scut cordiform (varianta 12b) şi falera de la Herăstrău (care ilustrează potrivit autorului varianta 12a), pe reversul căreia iniţial fusese sudată o fibulă filiformă. Elementele comune ale celor două „variante” sunt legate de decor: tehnica de realizare *au repoussé* a arcului, respectiv a falerei şi marea asemănare a reprezentărilor chipului uman. Trebuie atrasă atenţia că fibulele de la Coada Malului şi Bălăneşti, precum şi exemplarul provenind dintr-o localitate necunoscută din Transilvania, aparţin schemei Latène D de fibule, în timp ce fibula filiformă sudată iniţial pe reversul falerei de la Herăstrău are piciorul întors peste arc. De altfel, falera de la Mesembria, pe care A. R. o oferă ca analogie pentru piesa de la Herăstrău, prezintă pe revers tot o fibulă cu piciorul întors peste arc (schemă Latène timpurie) şi este datată în secolul III a.Chr[9]. Lăsând însă la o parte decalajul cronologic, de altfel recunoscut de autor[10], cele două „variante” ale tipului 12 sunt cu totul diferite din punct de vedere *tehnic*: fibulele cu mască umană pe arc sunt realizate dintr-o singură bucată de metal, în timp ce la Herăstrău, ca şi la Mesembria întâlnim falere montate prin sudare pe fibule, astfel încât ar fi fost mai întemeiată distingerea a două tipuri evident diferite.

În cazul fibulelor puternic profilate „de tip răsăritean” (tipul 21), autorul observă că, spre deosebire de marea parte a exemplarelor realizate

[9] I. Gălăbov, IzvestijaSofia 19, 1955, p. 144, fig. 7–8. Piesa se află la Muzeul din Burgas, cu nr. inv. 1343. Piesa este citată de Rustoiu ca *informaţie* I. Gălăbov, fără trimitere bibliografică.

[10] Rustoiu respinge la p. 45 încadrarea fibulelor cu mască umană în grupa târzie a tezaurelor dacice (25 a.Chr. – 25 p.Chr.), propusă de V. V. Zirra şi D. Spânu, SCIVA 43, 4, 1992, p. 35, dar la pagina următoare autorul însuşi acceptă pentru varianta 12 b (fibulele cu mască umană pe scut) o datare târzie a pieselor respective, în a doua jumătate a secolului I a.Chr. De fapt, A. Rustoiu repetă greşeala făcută de Zirra şi Spânu, care omologaseră şi ei falerele de la Herăstrău cu fibulele de la Coada Malului şi Bălăneşti (Zirra, Spânu *op. cit.*, p. 41, fig. 1, rândul 36, coloana 16).

dintr-o singură bucată de metal, unele din exemplarele atribuite acestui tip sunt confecţionate din două bucăţi de metal, acul cu resortul fiind independente de corpul fibulei, legătura lor realizându-se prin înfăşurarea resortului pe axul fixat într-un orificiu situat la capul arcului. Potrivit autorului această rezolvare constituie o inovaţie tehnologică de la sfârşitul secolului I p.Chr. , generalizată apoi în cursul veacului următor.

Se poate pune întrebarea dacă fibule cu o tehnică de alcătuire diferită (mai precis: cu un mecanism diferit de articulare a acului la restul corpului fibulei), pot fi încadrate aceluiaşi tip, chiar dacă aspectul lor este similar[11]. Ce caracteristici sunt precumpănitoare pentru determinarea unui tip, cele tehnologice sau cele morfologice? Această dilemă nu a fost tranşată nici în literatura occidentală, criteriile determinante pentru distingerea tipurilor fiind alese subiectiv, potrivit opţiunii individuale a fiecărui cercetător. Astfel, M. Feugère distinge de mai multe ori în cadrul aceluiaşi tip, variante cu mecanism de închidere diferit (cu resort bilateral sau cu şarnieră), dar având ca element comun aspectul similar al arcului[12]. În schimb, o tipologie fundamentată pe observaţii privind tehnica de construire a fibulelor a fost elaborată de E. Riha[13] pentru materialele de la Augst şi Kaiseraugst. Cercetătoarea distinge opt grupe de tipuri de fibule, fiecare corespunzând unui anumit mecanism de închidere. În cadrul fiecărei grupe „tehnologice” E. Riha a operat distincţii morfologice care au condus-o la identificarea şi individualizarea tipurilor de fibule. Consider că metoda de analiză propusă şi folosită de E. Riha este extrem de coerentă şi permite o separare judicioasă a caracteristicilor tehnice şi morfologice ale fibulelor.

În continuare, voi încerca să prezint demersul urmat de A. R. Chiar în introducerea lucrării, în scurtul capitol dedicat istoricului cercetării, autorul atrage atenţia asupra confuziilor terminologice care persistă în literatura de specialitate, datorită stadiului puţin avansat al cercetării şi mai ales al publicării fibulelor din Dacia preromană. Consecvent, autorul consacră următorul capitol al lucrării precizării denumirilor părţilor componente ale fibulei şi propune o tipologie aparte a resorturilor, precum şi o tipologie a portagrafelor fibulelor analizate. În distingerea tipurilor de resorturi autorul a operat cu trei criterii: *numărul de spire* (anvergura resortului), *poziţia corzii* şi *modul de protejare a resortului* (cu tub sau placă de protecţie). O astfel de tipologie a resorturilor, întocmită pe aspectul şi poziţia elementelor aparente (vizibile) ale construcţiei, nu a fost însă împinsă până la ultima consecinţă. Demersul ar fi oferit prilejul unei analize mai aprofundate a întregului mecanism de articulare prin resort a acului la corpul fibulei. S-ar fi putut preciza care sunt tipurile de fibule la care resortul este realizat separat de arc, ca de exemplu, în cazul fibulelor „linguriţă”, cu resortul sudat de capul arcului sau al fibulelor puternic profilate cu resortul independent, înfăşurat pe un ax fixat într-un orificiu situat la capul arcului.

În ceea ce priveşte tipologia portagrafelor, autorul a operat cu următoarele criterii pe care însă nu le-a precizat suficient: *aspect* (portagrafă-cadru, portagrafă plină), *formă* (triunghiulară, rectangulară etc), *dimensiuni* (portagrafă alungită sau de dimensiuni reduse) şi *decor* (ajurare, perforare, prezenţa unui buton etc.). Se constată însă o anumită inconsecvenţă descriptivă în caracterizarea tipurilor de

[11] Pentru elucidarea modului de alcătuire a resorturilor fibulelor pontice puternic profilate, ar fi necesară o investigaţie aparte, care ar presupune verificarea exemplarelor în original şi redocumentarea lor. O analiză bazată pe desenele uneori inexacte şi neconcludente existente în publicaţii ar fi extrem de riscantă.

[12] M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquęte à la fin du Ve s. ap. J. C.* , RANarb. Suppl. 12, 1985, p. 180–182. De exemplu, fibulele încadrate de Feugère variantelor **a–c** ale tipului 4 prezintă un resort bilateral, în timp ce varianta 4d este caracterizată de mecanismul de închidere cu şarnieră. La fel, în cazul tipurilor 3, 10, 11, 14 ş. a., cercetătorul francez a distins în cadrul aceluiaşi tip variante cu resort bilateral şi variante cu şarnieră.

[13] E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979, p. 11–12.

portagrafe 1, 6 şi 10, pentru care s-a omis precizarea formelor specifice; se menționează doar că portagrafele de tipul 1 sunt specifice fibulelor de schemă Latène mijlociu, cele de tipul 6 „sunt caracteristice unor fibule de tip roman" (fără a se preciza care anume), iar tipul 10 „caracterizează în special exemplarele variantei orientale a fibulelor puternic profilate" (exemplare despre care aflăm ulterior că formează de fapt un tip aparte şi nu doar o variantă).

Ar fi fost de aşteptat ca întocmirea clasificării resorturilor şî portagrafelor să se constituie într-un instrument ajutător pentru distingerea şi descrierea tipurilor de fibule şi chiar decisiv pentru distingerea grupelor tipologice. Mai ales o analiză temeinică a mecanismului de închidere a fibulelor, după modelul tipologiei Riha, ar fi fost extrem de utilă în acest sens. De asemenea, autorul nu a argumentat suficient datarea fiecărui tip de resort sau de portagrafă, cu atât mai mult cu cât datarea tipurilor de fibule s-a efectuat ulterior, abia în secţiunea a III-a din lucrare. Bănuim că tipologia resorturilor şi portagrafelor a fost rezultatul şi nu premisa analizei generale a tipurilor de fibule.

Caracterizarea fiecăreia dintre cele şase grupe tipologice distinse, nu se întemeiază pe criterii tehnice şi morfologice, ci pe o serie de precizări de ordin cronologic şi cultural, binevenite în concluziile unei analize tipologice, dar nu la începutul acesteia. Aprofundarea noţiunilor de *tehnologie* şi *morfologie* ar fi contribuit la identificarea şi definirea acelor caracteristici legate de tehnicile de realizare şi de morfologie, comune tipurilor fiecărei grupe în parte. Astfel, din textul lucrării (p. 13) aflăm că specifică pentru fibulele de schemă Latène mijlocie este utilizarea lor în Latène-ul târziu şi că tehnologia de realizare a acestora, ca şi aspectul lor amintesc de „fibulele din etapa anterioară" (subînţelegându-se prin aceasta perioada Latène mijlocie). Nicăieri în lucrare nu se precizează că principala caracteristică morfologică a schemei de fibule Latène mijlocii o constituie *piciorul întors peste arc şi fixat de acesta*. De asemenea, schema fibulelor din Latène-ul mijlociu nu numai că „aminteşte" dar este specifică fibulelor din Latène-ul mijlociu, continuând să fie folosită şi în Latène-ul târziu[14]. Tocmai această confuzie între *morfologie* şi *cronologie*, între schemele fibulelor Latène şi periodizarea acestei epoci, l-a determinat pe autor să includă în grupa fibulelor de schemă Latène mijlocie, fibulele de tip Orlea–Maglavit (tipul 4), care aparţin de fapt schemei Latène timpurie (Latène B), chiar dacă prezintă o datare mai târzie.

Nici pentru grupa fibulelor de schemă Latène D (grupa II) nu se precizează caracteristicile morfologice generale, respectiv arcul profilat şi piciorul drept. În schimb, aflăm că în această grupă au fost incluse tipurile de „fibule specifice Latène-ului târziu cât şi tipuri utilizate în Imperiul Roman, dar apărute sub influenţa artefactelor din lumea barbară...". Potrivit formulării autorului, în grupa II ar putea fi incluse de exemplu fibulele cu noduri, de schemă Latène mijlocie, folosind ca argument datarea lor tot în Latène-ul târziu! Intenţia autorului a fost aceea de a preciza că schema de fibule Latène D este specifică unor tipuri din Europa centrală şi occidentală (din spaţiul civilizaţiei celtice) datate înaintea cuceririi romane, dar o regăsim la tipuri care supravieţuiesc cuceririi romane, precum şi la tipuri care apar şi sunt folosite în lumea romană provincială. Aceste

[14] Trebuie reamintit faptul că analiza schemelor morfologice diferite ale fibulelor a determinat periodizarea epocii Latène şi nu invers. Întemeiându-se pe distingerea celor trei scheme de fibule specifice acestei epoci, O. Tischler a propus o periodizare tripartită a epocii Latène (I, II şi III). Această periodizare a fost îmbunătăţită de către P. Reinecke care i-a mai adăugat o a primă fază de început (Latène A), următoarele (Latène B, C şi D) sincronizându-le cu cele propuse de O. Tischler. În acest sens: R. Beltz, ZfE 42, 1911, p. 665. Cercetările ulterioare au atenuat rigiditatea unei periodizări întemeiate pe criterii strict morfologice a fibulelor Latène, dar în acelaşi timp au confirmat valabilitatea distingerii celor trei scheme de fibule Latène, nuanţând încadrarea lor cronologică. Vezi M. Babeş, *Latène*, EAIVR II, 1996, p. 299–300.

considerații nu își găsesc justificarea, atâta timp cât caracteristicile morfologice generale ale fibulelor de schemă Latène D nu au fost încă precizate.

În grupa III, autorul include fibulele „de tip roman" cu resort bilateral importate din Imperiu sau imitate după model roman în mediul barbar, în timp ce grupa IV (fibule „de tip roman" cu balama) și grupa V (fibule plate și în formă de disc) cuprind fibulele realizate exclusiv în lumea romană. Trecând peste faptul că în ansamblul fibulelor „de tip roman" autorul distinge mai multe tipuri (nouă în cadrul grupei III și respectiv trei în cadrul grupei IV), trebuie precizat că prin noțiunea de ***tip*** (tip de piesă) se face în genere referire *la caracteristicile morfologice ale obiectelor* și nu *la proveniența lor.* Prin urmare, formularea „tip roman", folosită pentru două grupe de tipuri de fibule, diferite din punct de vedere tehnic (primele cu resort, celelalte cu șarnieră), este improprie, chiar dacă tipurile respective își au originea în lumea romană provincială.

În ceea ce privește grupa VI, în care sunt incluse fibulele „neîncadrabile în grupele deja menționate", abia în partea a III-a a lucrării aflăm că aceasta cuprinde de fapt un singur tip, tot de origine romană, și anume cel al fibulelor „omega", reprezentat în Dacia preromană printr-un singur exemplar, descoperit la Sprâncenata.

Determinarea caracteristicilor tehnice și morfologice generale ale fiecărei grupe de tipuri în parte, ar fi trebuit să constituie o primă etapă a analizei tipologice. Aceasta a fost și intenția autorului, dar în locul unui demers descriptiv s-a efectuat o prezentare schematică și insuficient argumentată a provenienței și cronologiei grupelor de tipuri, fără ca acestea să fi fost în prealabil definite morfologic sau tehnologic. Identificarea și definirea caracteristicilor tehnice și morfologice specifice grupelor tipologice ar fi condus la o ierarhizare a descriptorilor, de la cei generali (care determină gruparea mai multor tipuri), la cei particulari (care permit distingerea tipurilor sau variantelor) și ar fi facilitat descrierea fiecărui tip în parte, evitându-se repetările inutile.

Terminologia folosită pentru denumirea tipurilor de fibule. Într-un pasaj din introducerea lucrării (p. 13), autorul precizează că denumirea tipurilor de fibule „a fost stabilită în general, în funcție de caracteristicile morfologice (în special la exemplarele dacice), multe dintre acestea existând în literatura de specialitate de multă vreme"[15]. Se mai adaugă că, pentru importuri și imitații, s-a încercat „traducerea termenilor din literatura de specialitate europeană". Din păcate, în textul lucrării nu se lămurește care sunt (și care nu sunt) „exemplarele dacice" și ce înțelege autorul prin această formulare. Soluția ar fi constat într-o scurtă analiză a difuziunii tipurilor, unele locale, specifice doar arealului cultural dacic, iar altele supraregionale. Un asemenea demers ar fi condus la creionarea unui fenomen cultural cu implicații multiple, acela al penetrației tipurilor și modelelor romane de fibule în Dacia.

Cu toate ambiguitățile unei formulări conținând noțiuni rămase neprecizate, din cele două propoziții citate mai sus, transpare esența demersului al lui A. R. Pe baza clasificărilor existente în literatura arheologică românească și europeană, s-a urmărit identificarea și descrierea tuturor tipurilor de fibule provenind din descoperirile care sunt atribuite culturii geto-dacice din secolele II a.Chr. – I p.Chr. Pentru denumirea tipurilor, autorul nu și-a propus elaborarea unui sistem terminologic unitar și original, ci mai degrabă a preluat denumirile curente în literatura de specialitate. Autorul ar fi avut posibilitatea să propună o terminologie bazată pe criterii exclusiv formale, evitând formulări ambigue precum „tip oriental", „exemplare dacice" etc. Sistematizarea temeinică a taxonomiei, prin definirea atentă a noțiunilor folosite nu ar constitui nici pe departe o tentativă inutilă, ci ar contribui în

[15] În propoziția citată, cuvintele „...multe dintre acestea..." se referă la „exemplarele dacice", incorect incluse între paranteze, și nu la „caracteristicile morfologice". Altfel propoziția nu ar avea sens.

mod decisiv la sporirea acuităţii discursului arheologic[16].

În această ordine de idei, aş dori să atrag atenţia asupra unei imprecizii de formulare în denumirea tipurilor, care mă face să revin încă o dată asupra importanţei definirii şi folosirii judicioase a noţiunii de *tip*. Tipurile 19 şi 20, diferite atât din punct de vedere morfologic, precum şi chorologic, prezintă ca element comun profilarea puternică a arcului. În cazul denumirii tipului 20, „fibule puternic profilate de tip răsăritean", prin noţiunea de tip se face referire la acele particularităţi morfologice regionale specifice doar fibulelor puternic profilate (cu arcul puternic profilat) din zona de nord a Mării Negre şi absente la fibulele tipului 19. În schimb, fibulele aparţinând tipului 19 au fost denumite „fibule de tip puternic profilat", dar trebuie precizat că nu *tipul* este puternic profilat, ci arcul acestor fibule este puternic profilat. Într-o asemenea situaţie, ideal ar fi ca asemănările (profilarea puternică) dar şi diferenţele (numărul de noduri de pe arc, anvergura resortului) dintre cele două tipuri de fibule să reiasă din însăşi denumirea lor, ceea ce s-ar dovedi extrem de dificil. Cu toate acestea, în cele două exemple amintite, folosirea cu ambiguitate a noţiunii de tip nu este de natură să exprime nici diferenţele şi nici asemănările dintre cele două tipuri.

Remarci privind modul de caracterizare a tipurilor. Secţiunea a III-a, consacrată caracterizării tipurilor şi discutării cronologiei lor, constituie practic nucleul întregii lucrări şi contribuţia cea mai importantă adusă de autor. Descrierea tipurilor şi a variantelor lor este temeinică şi coerentă şi este urmată de fiecare dată, de câte o scurtă prezentare a istoricului cercetării tipurilor, precum şi de o analiză a răspândirii şi a cronologiei fibulelor respective.

Se constată preferinţa autorului pentru presupunerea unei evoluţii morfologice ipotetice, de la forme simple la forme complexe, ale cărei valenţe cronologice nu sunt întotdeauna suficient argumentate, de exemplu în cazul genezei fibulelor cu mască umană din fibulele cu scut, care la rândul lor ar deriva din fibulele de tip Orlea–Maglavit.

Fibulele variantei 16d – fibulele linguriţă cu decor în relief – sunt considerate mai târzii decât celelalte variante, deoarece pentru autor acest fapt „este clar (...), din punct de vedere al evoluţiei tipologice". De asemenea, autorul presupune că decorul acestor fibule a fost inspirat de decorul fibulelor puternic profilate, cu ornamente zoomorfe pe arc (tipul 21), fapt care ar pleda pentru o datare târzie a variantei amintite, până în al treilea sfert al secolului I p.Chr. Ar trebui însă precizat că motivele decorative pe baza cărora autorul şi-a întemeiat analogia care ar sugera sincronizarea cronologică a variantei 16d cu tipul 21, nu sunt întotdeauna identice. Numai două din cele şapte exemplare ilustrate ale variantei 16d prezintă pe arc protome de câine sau lup, similare în ceiace priveşte aspectul cât şi poziţia pe arc, cu cele ale fibulelor de tip 21. Asemănarea este evidentă, dar ne putem pune întrebarea dacă aceasta se constituie într-un argument decisiv pentru sincronizarea fibulelor linguriţă cu fibulele de tip norico-pannonic. Trebuie avut în vedere că circulaţia motivelor decorative este un fenomen mult mai complex şi mai dificil de sesizat pentru cercetătorul modern, decât însăşi circulaţia obiectelor şi implică o prudenţă sporită şi consecvenţă în afirmaţii.

În cazul tipului 6, departajarea în variantele a şi b în funcţie de poziţia coardei – peste sau pe sub arc, nu este foarte concludentă, deoarece varianta b este ilustrată prin numai două piese: o fibulă de la Vlădiceasca şi o fibulă de la Racoş. Cea dintâi are în mod evident resortul deranjat şi este posibil ca iniţial coarda să se fi aflat deasupra arcului. Fibula de la Racoş prezintă pe arc două nodozităţi, pentru care decorul exemplarelor „hibride" din tezaurul de la Remetea Mare prezintă analogii apropiate. Pe

[16] O astfel de întreprindere este chiar stringentă, datorită repetatelor confuzii din literatura arheologică, cum este de exemplu aceea a folosirii aceluiaşi termen german (*Knottenfibel*) pentru o fibulă „de tip roman de epocă timpurie" din tumulul I de la Poiana de către A. Vulpe Thraco-Dacica 1, 1976, p. 208, termen pe care K. Horedt, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 131 îl întrebuinţase pentru denumirea fibulelor cu noduri de schemă Latène mijlocie.

de altă parte, autorul introduce nejustificat la varianta 6a exemplare cu resortul distrus, poziţia coardei faţă de arc rămânând necunoscută. Se poate pune întrebarea dacă poziţia coardei faţă de arc este un element relevant pentru distingerea variantelor unora dintre tipurile de fibule de schemă Latène D, deoareçe resortul putea fi modificat: o fibulă cu coarda peste arc putea fi transformată într-una cu coarda pe sub arc nu de la început, ci ulterior, pentru sporirea elasticităţii resortului. Tot în acest sens amintim fibula de la Tilişca, ilustrată în fig. 28/9, căreia îi lipseşte portagrafa, astfel că atribuirea acestui exemplar tipului 6 este îndoielnică.

Tratarea tipului Nauheim de fibule constituie un alt exemplu care reflectă importanţa majoră a surprinderii şi definirii criteriilor tipologice. Caracteristicile fibulelor de tip Nauheim, aşa cum au fost determinate de Joachim Werner, constau din arcul aplatizat, slab profilat şi de formă lenticulară, resort cu patru spire, coardă interioară şi portagrafă ajurată, de formă ascuţită sau rectangulară[17]. Dintre fibulele ilustrate şi atribuite de A. R. tipului Nauheim, numai două exemplare de la Zemplin corespund criteriilor menţionate (p. 203, fig. 47/2, 3). Celelalte exemplare prezintă însă o arcuire mai pronunţată a arcului, iar portagrafele sunt pline (fig. 47/6, 7, 8) sau lipsesc (fig. 47/1, 4, 5). Aceste deosebiri au fost intuite de autor, care afirmă, pe bună dreptate că „singurele piese clasice” provin de la Zemplin, celelalte reprezentând „variante locale”, dar criteriile morfologice pe care se bazează această departajare nu au fost însă precizate. Profilarea mai accentuată a arcului şi portagrafa plină, împreună cu lărgirea arcului către resort şi coarda interioară ar sugera mai degrabă includerea fibulelor respective (fig. 47/1, 4–8) la tipul 8b din tipologia lui A. R., sau mai precis la tipul 4, varianta a2 după Feugère (fibule de schemă Latène D cu arc aplatizat, portagrafă plină şi coardă interioară). Având în vedere că apartenenţa pieselor amintite la tipul Nauheim este îndoielnică, prezenţa fibulelor Nauheim în contexte Latène târzii de pe teritoriul României trebuie şi ea pusă sub semnul întrebării.

Includerea fibulelor din fig. 54/1, 2, 3, 6 şi 55/11 (p. 210) la varianta 16c (fibule linguriţă cu portagrafa plină) este şi de această dată îndoielnică, deoarece aceste exemplare au portagrafa lipsă, iar departajarea variantelor s-a efectuat tocmai pe baza aspectului portagrafei (plină, ajurată etc). Incadrarea tipologică strictă la aceeaşi variantă 16c a exemplarelor reproduse la fig. 53/8, 55/1, 3, 4 care au „linguriţa” lipsă, păstrându-li-se numai resortul şi acul este la rândul ei ipotetică.

Observaţii legate de cronologia propusă de A. Rustoiu. Nu aş putea încheia demersul de faţă fără să adaug câteva observaţii legate de tabloul cronologic al tipurilor de fibule propus de A. R. şi de argumentaţia sa. Într-unul din capitolele introductive (I. 4 *Probleme de tipologie şi cronologie*, p. 13–15), autorul şi-a propus să demonstreze că datarea fibulelor – implicit şi a altor categorii de piese, pe baza asocierii lor cu denari republicani ar fi întru totul sortită unui eşec, mai ales datorită imposibilităţii deosebirii imitaţiilor locale de originale. Autorul conchide că numai monedele de bronz cu o circulaţie mai restrânsă în timp, descoperite în aşezările din apropierea limesului, ar oferi o datare mai sigură.

Aceste opinii exprimate extrem de tranşant, trebuie acceptate însă cu rezerve, avându-se în vedere complexitatea fenomenelor de circulaţie monetară pentru argumentarea datării complexelor închise, cum sunt de exemplu tezaurele. În acest sens amintesc faptul că atât drahmele epirote cât şi denarii republicani au pătruns în Dacia în loturi deja constituite[18], cu frecvenţe asemănătoare ale emisiunilor, care au permis distingerea unor structuri tip de tezaure monetare[19]. Dacă printr-o analiză minuţioasă se poate efectua o raportare a lotului monetar la o structură tip, prezenţa unor imitaţii în acel lot

[17] J. Werner, *Die Nauheimer Fibel*, JahrbRGZM 2, 1955, 170–171, fig. I, 16. Aceleaşi caracteristici sunt reţinute şi de Feugère *op. cit.*, p. 180, tipul 5a–c.

[18] Babeş, Dacia, N.S. 19, 1975, p. 133; Conovici, BSNR 77–79, 1986, p. 80–81; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î. e. n. Economie şi monedă*, Iaşi 1990, p. 98.

[19] Conovici, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 59–74.

este îndoielnică. Faptul că „data ultimei monede dintr-un tezaur nu mai constituie o dovadă certă pentru stabilirea momentului ascunderii lui" nu implică eliminarea argumentelor numismatice în demersul de încadrare cronologică a diferitelor piese – în acest caz fibulele. Desigur, data ultimei monede indică termenul *post quem*, după care s-a îngropat tezaurul şi nu momentul îngropării lui, dar pentru datarea unui tip de piese (de fibule) este relevantă mulţimea cazurilor în care exemplarele care îi aparţin se asociază cu anumite tipuri monetare, cu emisiuni mai vechi sau mai noi. Adesea, datarea monedelor cu care se asociază unele exemplare ale unor tipuri de fibule oferă singurele indicii pentru încadrarea cronologică a tipului respectiv. În ciuda afirmaţiilor sale iniţiale, chiar şi autorul ia în considerare datarea timpurie a monedelor din tezaurele de piese de port conţinând fibule cu noduri în vederea încadrării cronologice a tipului respectiv (p. 33), acceptând astfel importanţa argumentului numismatic.

Tabloul cronologic general al repertoriului de tipuri de fibule din Dacia preromană întocmit prin preluarea, comentarea şi sintetizarea datărilor stabilite de cercetarea arheologică pentru un număr important de tipuri, a fost sistematizat de A. R. în trei „etape de evoluţie". Cu toate că infrastructura argumentelor acestei propuneri de periodizare nu a fost fundamentată suficient în realităţile arheologice ale culturii geto-dacice, lucrarea are meritul de a evidenţia un fenomen încă prea puţin demonstrat şi argumentat în cercetarea epocii preromane[20]. Odată cu organizarea stăpânirii romane la sud de Dunăre prin constituirea şi apoi extinderea provinciei Moesia în prima jumătate a secolului I p.Chr. , la nord de fluviu repertoriul de fibule se modifică în mod fundamental, modelele sau importurile romane eliminând (treptat sau cu rapiditate?) repertoriul local de fibule de tradiţie Latène.

După cum însuşi autorul recunoaşte în cuvântul introductiv al lucrării sale, concluziile exprimate nu sunt definitive şi ţin să îmi exprim asentimentul dar şi speranţa că „studiile (*sale*) viitoare vor aduce precizări noi...". Putem considera că monografia lui A. R. reprezintă un început şi nicidecum o piatră de hotar în cercetarea fibulelor din Dacia preromană.

Daniel Spânu

[20] Puţine sunt contribuţiile în care s-a ridicat problema tranziţiei de la tipurile de fibule Latène la cele romane, ca fenomen specific al culturii geto-dacice târzii. În acest sens, Babeş, *op. cit.*, p. 136–137, fig. 7; idem, ArhMold 17, 1994, p. 49–56. Din păcate A. R. nu a încercat să coreleze concluziile sale cu periodizările propuse deja în literatură.

JAN FILIP, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, III, *Addenda*, Praga, 1998, XII+388 p., cu numeroase figuri în text. Volum îngrijit şi editat de Jiři Hrala.

Continuarea *Manualului Enciclopedic* al profesorului Jan Filip[1], printr-un volum *Addenda*, părea compromisă prin dispariţia în 1981 a autorului. Dar iată că, printr-un efort susţinut, care a însemnat colaborarea mai multor specialişti din Cehia ca şi din alte ţări, Jiři Hrala, de la Institutul de Arheologie al Academiei de Ştiinţe din Praga, a reuşit să scoată de sub tipar şi cel de-al treilea volum, care încheie seria.

Cu o structură identică primelor două volume, cel de-al treilea, subintitulat *Addenda*, vine să completeze omisiunile primelor două, dar mai cu seamă să introducă date noi, ivite în intervalul 1969–1997. După cum afirmă de altfel şi editorul, un accent principal s-a pus pe tratarea unor zone mai puţin abordate în volumele precedente, în speţă ţările balcanice. Destinat în special pre- şi protoistoriei, volumul acordă o atenţie marcată şi arheologiei medievale timpurii, ţinându-se cont de progresele înregistrate în ultima vreme în acest domeniu. Cum era şi de aşteptat, majoritatea vocilor sunt prezentări de specialişti în pre- şi protoistorie – data naşterii, studiile, specialitatea, locul de muncă, săpături, bibliografia principală. Sunt menţionaţi pentru prima dată şi cercetători a căror consacrare profesională s-a produs în ultimele două decenii, totodată fiind aduse la zi şi unele voci bibliografice apărute deja în volumele precedente, Din România sunt trecuţi 45 de cercetători (arheologi, numismaţi, medievişti, antropologi etc.). O categorie importantă şi bine reprezentată este cea a siturilor arheologice (aşezări, cimitire, depozite etc.). Sunt menţionate datele de ordin administrativ, data şi caracterul cercetării, conţinutul principal al descoperirii, încadrarea cultural-cronologică şi cele mai importante referiri bibliografice aduse la zi. Unele situri, menţionate deja în celelalte două volume, sunt reluate cu completări, ca de pildă, pentru România, siturile de la Apahida, Cernica, Gumelniţa etc. În afara localităţilor cu descoperiri arheologice mai sunt introduse şi centre ştiinţifice de seamă, fiind menţionate principalele instititţii de specialitate, cu publicaţiile lor. Termenii de specialitate, în chip firesc mai puţin numeroşi în acest volum, completează lacunele volumelor precedente, cu trimiteri bibliografice recente. Se remarcă vocile *Postprocessual archaeology* (p. 276) şi *Processual archaeology* (p. 280–281), ambele redactate de A. Marcianiak, ce reprezintă demersuri recente ale cercetării arheologice moderne. Ultima categorie importantă este cea a publicaţiilor, periodicelor, nou apărute. Sunt menţionate cu titlul exact, locul şi anul apariţiei, acronimul, numerele apărute în fiecare an. Şi în acest caz se fac completări la vocile apărute în primele două volume. Ilustraţia, exclusiv desenată, cuprinde planuri de situri, morminte, reconstituiri, material arheologic. Deseori sunt ilustrate pentru prima oară descoperiri încă nepublicate *in extenso*, cum ar fi cazul, de pildă, al mormântului germanic din sec. IV p.Chr. de la Beroun-Závodi, din Cehia (p. 35–36) sau al celui colectiv, biritual, de la Slaný, lângă Praga, aparţinând unei grupe şnurceramice (p. 309).

Cea mai mare parte a textului este redactată în germană, fiind mai puţine vocile apărute în franceză sau engleză.

Numărul vocilor publicate în cel de-al treilea volum al *Manualului Enciclopedic de pre- şi protoistorie* a depins în foarte mare măsură de fişele alcătuite de diferiţi specialişti din întreaga Europă trimise colectivului condus

[1] Jan Filip (sub red.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* I (a–k), Praga, 1966; II (l–z), Praga, 1969.

de Jiři Hrala, care le-a colaţionat şi uniformizat. Ca atare orice omisiune privind persoane, localităţi, publicaţii, termeni de specialitate etc. cu greu poate fi imputată redactorilor cehi. Poate şi modul de redactare a fişelor să fie responsabil pentru citarea unor specialişti după prenume şi nu după numele de familie, cum este cazul, bunăoară, pentru Nica Marin (p. 218), sau Harhoiu Radu (p. 285).

Unei lucrări de dimensiunile celei în discuţie îi sunt inerente greşelile, volumul de date făcând imposibilă o redactare perfectă. Scăpările menţionate nu scad însă importanţa celui de-al treilea volum, care, împreună cu cele două publicate cu ani înainte, fac din *Manualul Enciclopedic* iniţiat de profesorul Jan Filip un instrument preţios de informare rapidă pentru arheologii europeni,

Monica Şandor-Chicideanu

SOFIJA S. BEREZANSKAJA, VICTOR I. KLOČKO, *Das Gräberfeld von Hordeevka,* Archäologie in Eurasien, 5, Rahden/Westf. 1998, VII+88 p., 1 tabel, 9 fig. în text, 83 planşe în afara textului.

Volumul, între cele dintâi dintr-o serie inaugurată de către Eurasien Abteilung a DAI, se ocupă de prezentarea monografică a unui cimitir tumular din epoca bronzului din Ucraina. Este vorba de necropola de la Hordeevka, cercetată în 1968 şi apoi în 1987–1988.

Cimitirul este situat pe malul stâng al Bugului de sud, din punct de vedere administrativ aparţinând raionului Trostianeţk, regiunea Vinniţa (*Lage des Gräberfeldes* p. 2). Au fost cercetaţi 40 de tumuli, dispuşi în şiruri (pl. 1), din care patru aparţin Bronzului timpuriu sau perioadei sarmate, restul de 36, cu 38 de morminte de înhumaţie, aparţin bronzului târziu. Cei mai mulţi tumuli au fost jefuiţi, astfel că o bună parte a informaţiei a rămas necunoscută. În al doilea capitol sunt descrise obiceiurile de înmormântare (*Bestattungssitten* p. 3–7), respectiv structura mormintelor, amenajările funerare (vetre), poziţia şi orientarea mormintelor. Urmează o discuţie pe larg asupra inventarelor funerare (*Beigaben* p. 8–17) pe categorii: unelte, arme, piese de harnaşament, piese de port, ceramică, varia. În cadrul discuţiei, succinte, asupra cronologiei necropolei (*Chronologie* p. 18–20), aceasta este împărţită în 4 faze –Hordeevka I–IV –, pe baza sincronismelor cu alte descoperiri din Ucraina, regiunea carpatică şi zona est-mediteraneană. Foarte importante sunt cele cinci date ^{14}C calibrate, una pentru faza I şi patru pentru faza IV, din păcate însă fără a se specifica identitatea probei (laborator şi număr) şi nici programul folosit pentru calibrare. După opinia autorilor, faza Hordeevka I, cu opt tumuli, este corelată cu etapele mai noi ale culturilor Komarow şi Trzciniec, cu faza „Protobelogrudovka”, cu fazele mai vechi ale culturilor Noua şi Sabatinovka, cu etapele Bz B–Bz D, având o durată de la circa 1500 la 1300 a.Chr. Faza Horodeevka II, cu 19 tumuli, este sincronizată cu fazele târzii Noua şi Sabatinovka, cu cultura Belogrudovka şi cu faza timpurie a culturii Vysocko, de pe malul drept al Niprului. Faza a doua este încadrată de autori în intervalul Bz D–Ha A1, în cronologie absolută între 1300–1200 a.Chr. Faza Hordeevka III, cu numai 4 tumuli, este pusă în legătură cu sfârşitul culturii Belogrudovka şi începutul culturilor Černoles şi Belozerka, ceea ce ar corespunde etapei central europene Ha A2, respectiv intervalului 1200–1100 a.Chr. Faza Hordeevka IV, cu cinci tumuli, este sincronizată cu sfârşitul culturii Belozerka, cu faza timpurie Černoles, corespunzând, în opinia autorilor, etapei Ha B. Pentru încadrarea culturală a cimitirului (*Kulturelle Zuordnung* p. 21–25) autorii menţionează substratul local anterior – aşa-numita cultură Mnogovalikovaja sau Mehrwulstkeramik-Kultur –, dar arată că în acelaşi timp, prin caracteristicile sale, cimitirul de la Hordeevka nu se poate încadra în nici una dintre grupele culturale cunoscute, fiind mai degrabă expresia unui grup nou, aparţinând aşa-numitei Hügelgräberkultur din Europa Centrală. După ce reiterează pe scurt principalele caracteristici ale necropolei (*Zusammen-fassung* p. 27–28), autorii consideră descoperirea de la Hordeevka

de Jiři Hrala, care le-a colaţionat şi uniformizat. Ca atare orice omisiune privind persoane, localităţi, publicaţii, termeni de specialitate etc. cu greu poate fi imputată redactorilor cehi. Poate şi modul de redactare a fişelor să fie responsabil pentru citarea unor specialişti după prenume şi nu după numele de familie, cum este cazul, bunăoară, pentru Nica Marin (p. 218), sau Harhoiu Radu (p. 285).

Unei lucrări de dimensiunile celei în discuţie îi sunt inerente greşelile, volumul de date făcând imposibilă o redactare perfectă. Scăpările menţionate nu scad însă importanţa celui de-al treilea volum, care, împreună cu cele două publicate cu ani înainte, fac din *Manualul Enciclopedic* iniţiat de profesorul Jan Filip un instrument preţios de informare rapidă pentru arheologii europeni,

Monica Şandor-Chicideanu

SOFIJA S. BEREZANSKAJA, VICTOR I. KLOČKO, *Das Gräberfeld von Hordeevka,* Archäologie in Eurasien, 5, Rahden/Westf. 1998, VII+88 p., 1 tabel, 9 fig. în text, 83 planşe în afara textului.

Volumul, între cele dintâi dintr-o serie inaugurată de către Eurasien Abteilung a DAI, se ocupă de prezentarea monografică a unui cimitir tumular din epoca bronzului din Ucraina. Este vorba de necropola de la Hordeevka, cercetată în 1968 şi apoi în 1987–1988.

Cimitirul este situat pe malul stâng al Bugului de sud, din punct de vedere administrativ aparţinând raionului Trostianeţk, regiunea Vinniţa (*Lage des Gräberfeldes* p. 2). Au fost cercetaţi 40 de tumuli, dispuşi în şiruri (pl. 1), din care patru aparţin Bronzului timpuriu sau perioadei sarmate, restul de 36, cu 38 de morminte de înhumaţie, aparţin bronzului târziu. Cei mai mulţi tumuli au fost jefuiţi, astfel că o bună parte a informaţiei a rămas necunoscută. În al doilea capitol sunt descrise obiceiurile de înmormântare (*Bestattungssitten* p. 3–7), respectiv structura mormintelor, amenajările funerare (vetre), poziţia şi orientarea mormintelor. Urmează o discuţie pe larg asupra inventarelor funerare (*Beigaben* p. 8–17) pe categorii: unelte, arme, piese de harnaşament, piese de port, ceramică, varia. În cadrul discuţiei, succinte, asupra cronologiei necropolei (*Chronologie* p. 18–20), aceasta este împărţită în 4 faze –Hordeevka I–IV –, pe baza sincronismelor cu alte descoperiri din Ucraina, regiunea carpatică şi zona est-mediteraneană. Foarte importante sunt cele cinci date ^{14}C calibrate, una pentru faza I şi patru pentru faza IV, din păcate însă fără a se specifica identitatea probei (laborator şi număr) şi nici programul folosit pentru calibrare. După opinia autorilor, faza Hordeevka I, cu opt tumuli, este corelată cu etapele mai noi ale culturilor Komarow şi Trzciniec, cu faza „Protobelogrudovka", cu fazele mai vechi ale culturilor Noua şi Sabatinovka, cu etapele Bz B–Bz D, având o durată de la circa 1500 la 1300 a.Chr. Faza Horodeevka II, cu 19 tumuli, este sincronizată cu fazele târzii Noua şi Sabatinovka, cu cultura Belogrudovka şi cu faza timpurie a culturii Vysocko, de pe malul drept al Niprului. Faza a doua este încadrată de autori în intervalul Bz D–Ha A1, în cronologie absolută între 1300–1200 a.Chr. Faza Hordeevka III, cu numai 4 tumuli, este pusă în legătură cu sfârşitul culturii Belogrudovka şi începutul culturilor Černoles şi Belozerka, ceea ce ar corespunde etapei central europene Ha A2, respectiv intervalului 1200–1100 a.Chr. Faza Hordeevka IV, cu cinci tumuli, este sincronizată cu sfârşitul culturii Belozerka, cu faza timpurie Černoles, corespunzând, în opinia autorilor, etapei Ha B. Pentru încadarea culturală a cimitirului (*Kulturelle Zuordnung* p. 21–25) autorii menţionează substratul local anterior – aşa-numita cultură Mnogovalikovaja sau Mehrwulstkeramik-Kultur –, dar arată că în acelaşi timp, prin caracteristicile sale, cimitirul de la Hordeevka nu se poate încadra în nici una dintre grupele culturale cunoscute, fiind mai degrabă expresia unui grup nou, aparţinând aşa-numitei Hügelgräberkultur din Europa Centrală. După ce reiterează pe scurt principalele caracteristici ale necropolei (*Zusammen-fassung* p. 27–28), autorii consideră descoperirea de la Hordeevka

ca fiind un cimitir al unei „elite”, asemănător celor din mediile Pre-Lausitz, din centrul Europei, sau celor, mai spre răsărit, de la Maevskij, Pokrovsk, Sejma, Turbino sau Sintašta. După rezumatele în rusă şi engleză (fiecare de câte o pagină) urmează descrierea amănunţită a descoperirilor (*Katalog* p. 33–44). Sunt descrise fiecare tumul, înmormântare şi inventarele lor, cu trimiteri la ilustraţia aproape completă. Lucrarea se încheie cu două contribuţii foarte importante, una a Tatianei Goško, *Tehnolgija izgotovlennija bronzovyh izdelij iz Gordievki* (p. 49–76, tabelul şi fig 1–9), care studiază metalografic piesele de port, armele şi uneltele din metal descoperite, şi cea a Liumilei V. Litvinova, *Paleo-antropologičeskie materialy iz Gordievskogo mogil'nika* (p. 77–87), în care se face analiza antropologică a materialului osteologic cu determinări pe grupe de sex şi vârstă.

Lucrarea celor doi autori este binevenită în primul rând prin introducerea în circuitul ştiinţific a unei noi şi importante descoperiri, publicată într-o limbă de largă circulaţie. Meritele lucrării sporesc prin catalogul amănunţit al cimitirului şi analiza, deşi succintă, a materialului de altfel bine ilustrat.

Trebuie însă să atrag atenţia asupra cronologiei interne a necropolei, aşa cum au propus-o cei doi autori. Deşi au dispus de 5 date ^{14}C, calibrate, au preferat datele „convenţionale”, deşi se ştie de multă vreme că acestea sunt total lipsite de sens[1]. Au evitat astfel o discuţie mai amplă asupra datărilor înalte, obţinute recent[2], pentru grupe ceramice, cum sunt Noua sau Sabatinovka, sau contemporane acestora, preferând o schemă rigidă şi discutabilă. Este de asemenea regretabil că cele două ultime contribuţii, deosebit de importante, nu au fost traduse în germană. De altfel cred că pentru o cronologie internă mai precisă ar fi fost foarte util un studiu statistico-combinatoriu, prin înserierea mormintelor pe grupe de sex şi vârstă, precum şi încercarea de a schiţa, tot pe acestă cale, o altă stratigrafie orizontală a cimitirului, lipsită de prezumţia evoluţiei lineare. Atribuirea culturală unui „grup nou al Hügelgräberkultur” este cel puţin pripită. În ceea ce priveşte ilustraţia atrag atenţia că pentru harta cu localizarea necropolei, ca şi pentru planul cimitirului (ambele la pl. 1) se foloseşte aceeaşi scară !!

Ion Motzoi-Chicideanu

[1] M. Aitken, *Science-based dating in archaeology*, Londra–NewYork, 1990, p. 92–93: S. Bowman, *Radiocarbon Dating*, Londra, 1990, p. 43–49: A. László, *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, Bucureşti, 1997, p. 128–230.

[2] De pildă pentru nivelul II.b, din cenuşarul 2, faza Noua II, de la Mahala, GrN-5135 3100±55 BP, calibrat 1s 1440–1310 BC, 2s 1520–1260 BC (Cf. László,CCDJ 10 1993, p. 23–41), sau pentru aşezarea Srubnaja de la Usovo Ozero, loc. 4, BLN- ? 3339±60 BP, calibrat 1s 1690–1520 BC, 2s 1630–1410 BC şi loc. 10, BLN-? 3170±60 BP, calibrat 1s 1520–1410 BC, 2s1610–1310 BC (Cf. S. S. Berezanskaia, *Usovo Ozero. Poselenie srubnoj kul'tury iz Severskom Donce*, Kiev, 1990, p. 103, unde sunt date, şi preferate, însă tot date „bc”)! Calibrările le-am făcut cu programul OxCal v2.17.

MARTIN BARTELHEIM, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, Bonn, 1998, Partea I (text): 328 p., 11 fig., 17 grafice, 23 diagrame; Partea a II-a (ilustraţie): 48 planşe, 177 hărţi, 6 tabele.

În volumul 46 al prestigioasei serii *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* este publicată disertaţia de doctorat a lui Martin Bartelheim, susţinută la Seminarul de Pre- şi Protoistorie al Universităţii Libere din Berlin, sub conducerea prof. dr. Bernhard Hänsel. Obiectul lucrării îl constituie cultura Aunjetitz, unul dintre cele mai importante şi mai îndelung cercetate fenomene arheologice ale epocii bronzului din Europa

ca fiind un cimitir al unei „elite", asemănător celor din mediile Pre-Lausitz, din centrul Europei, sau celor, mai spre răsărit, de la Maevskij, Pokrovsk, Sejma, Turbino sau Sintašta. După rezumatele în rusă şi engleză (fiecare de câte o pagină) urmează descrierea amănunţită a descoperirilor (*Katalog* p. 33–44). Sunt descrise fiecare tumul, înmormântare şi inventarele lor, cu trimiteri la ilustraţia aproape completă. Lucrarea se încheie cu două contribuţii foarte importante, una a Tatianei Goško, *Tehnolgija izgotovlennija bronzovyh izdelij iz Gordievki* (p. 49–76, tabelul şi fig 1–9), care studiază metalografic piesele de port, armele şi uneltele din metal descoperite, şi cea a Liumilei V. Litvinova, *Paleo-antropologičeskie materialy iz Gordievskogo mogil'nika* (p. 77–87), în care se face analiza antropologică a materialului osteologic cu determinări pe grupe de sex şi vârstă.

Lucrarea celor doi autori este binevenită în primul rând prin introducerea în circuitul ştiinţific a unei noi şi importante descoperiri, publicată într-o limbă de largă circulaţie. Meritele lucrării sporesc prin catalogul amănunţit al cimitirului şi analiza, deşi succintă, a materialului de altfel bine ilustrat.

Trebuie însă să atrag atenţia asupra cronologiei interne a necropolei, aşa cum au propus-o cei doi autori. Deşi au dispus de 5 date ^{14}C, calibrate, au preferat datele „convenţionale", deşi se ştie de multă vreme că acestea sunt total lipsite de sens[1]. Au evitat astfel o discuţie mai amplă asupra datărilor înalte, obţinute recent[2], pentru grupe ceramice, cum sunt Noua sau Sabatinovka, sau contemporane acestora, preferând o schemă rigidă şi discutabilă. Este de asemenea regretabil că cele două ultime contribuţii, deosebit de importante, nu au fost traduse în germană. De altfel cred că pentru o cronologie internă mai precisă ar fi fost foarte util un studiu statistico-combinatoriu, prin înserierea mormintelor pe grupe de sex şi vârstă, precum şi încercarea de a schiţa, tot pe acestă cale, o altă stratigrafie orizontală a cimitirului, lipsită de prezumţia evoluţiei lineare. Atribuirea culturală unui „grup nou al Hügelgräberkultur" este cel puţin pripită. În ceea ce priveşte ilustraţia atrag atenţia că pentru harta cu localizarea necropolei, ca şi pentru planul cimitirului (ambele la pl. 1) se foloseşte aceeaşi scară !!

Ion Motzoi-Chicideanu

[1] M. Aitken, *Science-based dating in archaeology*, Londra–NewYork, 1990, p. 92–93: S. Bowman, *Radiocarbon Dating*, Londra, 1990, p. 43–49: A. László, *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, Bucureşti, 1997, p. 128–230.

[2] De pildă pentru nivelul II.b, din cenuşarul 2, faza Noua II, de la Mahala, GrN-5135 3100±55 BP, calibrat 1s 1440–1310 BC, 2s 1520–1260 BC (Cf. László,CCDJ 10 1993, p. 23–41), sau pentru aşezarea Srubnaja de la Usovo Ozero, loc. 4, BLN- ? 3339±60 BP, calibrat 1s 1690–1520 BC, 2s 1630–1410 BC şi loc. 10, BLN-? 3170±60 BP, calibrat 1s 1520–1410 BC, 2s1610–1310 BC (Cf. S. S. Berezanskaia, *Usovo Ozero. Poselenie srubnoj kul'tury iz Severskom Donce*, Kiev, 1990, p. 103, unde sunt date, şi preferate, însă tot date „bc")! Calibrările le-am făcut cu programul OxCal v2.17.

MARTIN BARTELHEIM, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, Bonn, 1998, Partea I (text): 328 p., 11 fig., 17 grafice, 23 diagrame; Partea a II-a (ilustraţie): 48 planşe, 177 hărţi, 6 tabele.

În volumul 46 al prestigioasei serii *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* este publicată disertaţia de doctorat a lui Martin Bartelheim, susţinută la Seminarul de Pre- şi Protoistorie al Universităţii Libere din Berlin, sub conducerea prof. dr. Bernhard Hänsel. Obiectul lucrării îl constituie cultura Aunjetitz, unul dintre cele mai importante şi mai îndelung cercetate fenomene arheologice ale epocii bronzului din Europa

Centrală. Autorul s-a oprit doar asupra descoperirilor Aunjetitz din Boemia, o tratare amănunţită pe întreaga arie a culturii fiind practic imposibil de publicat, măcar din considerente de spaţiu. De altfel aria aleasă de M. Bartelheim reprezintă, din multe puncte de vedere, chiar miezul culturii Aunjetitz, documentarea bibliografică şi de teren în Cehoslovacia, în cadrul unei burse DAAD în 1987/1988, permiţându-i autorului cunoaşterea directă şi în detaliu a celei mai mari părţi a imensului materialului arheologic.

În prima parte, ce cuprinde textul propriu zis al lucrării, după un cuvânt înainte şi o introducere, este înfăţişat, succint, istoricul şi stadiul cercetării (p. 9–12). Întregul material arheologic este apoi minuţios studiat tipologic, pe categorii – ceramică, arme, instrumente, piese de port – şi după materialul din care a fost confecţionat – metal, piatră, os/corn, chihlimbar, faianţă etc. (p. 13–89). Rigurozitatea tipologiei îi permite apoi autorului să încerce, prin procedee statistice – analiză de corespondenţă şi înseriere –, stabilirea cronologiei interne a fenomenului Aunjetitz din Boemia (p. 90–156), fără a lăsa de-o parte relaţiile cu zonele imediat învecinate (Silezia, Moravia, Bavaria, Austria). Un loc aparte este acordat cimitirului de la Polepy, extrem de amănunţit analizat prin studiu planimetric şi înseriere. Studiul chorologic (p. 157–171), la fel de riguros întocmit şi susţinut de 177 de hărţi, ia în considerare atât materialul arheologic caracteristic, pe tipuri, cât şi modele funerare sau vestimentare, reuşind să stabilească, foarte convingător, diferenţele regionale. Concluziile lucrării (p. 181–183), sunt urmate de un rezumat în limba cehă , şi o bibliografie (p. 187–221), trimiterile fiind făcute în text. Urmează apoi catalogul descoperirilor (p. 222–285) care cuprinde 902 localităţi, pentru multe dintre acestea fiind consemnate uneori mai multe descoperiri. Pentru fiecare descoperire se dă locul, districtul administrativ, condiţiile de descoperire şi caracterul acesteia, trimiterea la prima publicare, caracterul succint al catalogului fiind impus, de numărul mare de descoperiri. Prima parte se încheie cu liste care, fie susţin diagramele şi graficele din text, fie cuprind materiale pe categorii, în corespondenţă cu hărţile de răspândire.

Partea a doua cuprinde exclusiv ilustraţia. Materialul arheologic este prezentat pe complexe, se adaugă apoi câteva planuri şi planşele tipologice. Partea principală o constituie numeroasele hărţi, foarte bine realizate, cu principalele cote de nivel, ilustrând răspândirea diferitelor categorii de material după condiţiile de descoperire. Tabelele combinatorii cu care se încheie lucrarea, sunt desigur foarte utile pentru înţelegerea cronologiei interne a culturii. Dar tocmai de aceea, având în vedere dimensiunile lor, ar fi fost necesară tipărirea lor sub formă de pliante, căci modul în care sunt prezentate, le face, din păcate, aproape ilizibile.

Lucrarea lui Martin Bartelheim este exemplară, fiind de pe acum una de referinţă pentru întreg bronzul central-european. Materialul arheologic pe baza căruia a fost scrisă cartea este impresionant şi efortul de a aduce la zi, la condiţiile de studiu modern, este mai mult decât lăudabil. Dar poate că ceea ce impresionează în primul rând este rigoarea metodologică a autorului. Mă refer atât la amănunţita şi bine închegata tipologie, cât şi la procedeele de înseriere şi studiu planimetric, deosebit de utile.

Fără îndoială autorul este primul ce trebuie felicitat, dar o bună parte din meritele lucrării se datorește şi coordonatorului, aşa cum condiţiile grafice, excelente, ale publicaţiei sunt o dovadă a grijii editorilor seriei UPA.

Pentru specialiştii epocii bronzului din România, cartea lui Martin Bartelheim este mai mult decât utilă, nu numai pentru legăturile existente la aceea vreme cu spaţiul central european, dar şi prin exemplul metodologic.

Ion Motzoi-Chicideanu

INGO MOTZENBÄCKER, *Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit*, Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 3, Berlin, 1996, 294 p., 55 figuri în text, 94 planşe.

Cartea reprezintă o nouă contribuţie la introducerea în circuitul ştiinţific a unei părţi din importanta colecţie de antichităţi caucaziene a Muzeului de pre- şi protoistorie din Berlin.

Cele 6 capitole ale lucrării se dezvoltă pe trei coordonate complementare: valorificarea ştiinţifică a colecţiei Kossnierska, cronologia epocii bronzului din zona centrală a Caucazului şi definirea unui cerc de forme restrâns dar bine conturat din punct de vedere geografic şi tipologic.

Prima problemă este tratată în trei capitole (*I. Einleitung*; *III. Typologisch-chronologische Diskusion des Fundstoffes aus der Sammlung Kossnierska*; *VI. Katalog*). Colecţia Kossnierska cuprinde aproximativ 2000 de piese achiziţionate în 1903 de Muzeul de Etnologie din Berlin de la colecţionara de antichităţi Adelaide Kossnierska. Din însemnările colecţionarei reiese că aceste piese provin din provincia nord-caucaziană Digora (Osetia de Nord), în special de la Faskau (lângă Galiat) şi Verchnjaja Rutcha (lângă Kumbulte). După o scurtă schiţă geografică a Caucazului, care cuprinde delimitarea principalelor unităţi geografice (Caucazul Mare, Transcaucazia, Caucazul Mic, Câmpia armeană) cu clima şi relieful specifice fiecăreia şi căile de comunicaţie dintre acestea, cartarea zonelor cu zăcăminte de minereu de cupru, este prezentată topografia staţiunilor de la Galiat şi Kumbulte (presupusele locuri de provenienţă ale pieselor din colecţia Kossnierska), aflate într-o zonă muntoasă la peste 1800 m altitudine, de o parte şi de alta a râului Uruch. La Galiat sunt documentate trei necropole dintre care cea mai cunoscută este necropola distrusă de la Faskau. Necropola de la Verchnjaja Rutcha de lângă Kumbulte, cercetată ulterior achiziționării colecţiei Kossnierska de Dolbežev şi E. I. Krupnov la care se adaugă şi săpăturile din anii '70 ale căror rezultate încă nu au fost integral publicate, oferă unele indicii asupra practicilor funerare din provincia Digora (morminte de înhumaţie în cistă care conţineau de la 2 la 7 schelete, cu inventar bogat în piese de bronz).

Centrul de greutate al lucrării îl formează tipologia pieselor din colecţie, grupate în trei categorii principale: 1. Arme: topoare (tipul Faskau, cu 4 variante), capete de măciucă din piatră sau bronz (cu protuberanţe sau în formă de spini), pumnale (cu placă la mâner, cu limbă la mâner, cu mâner plin, *Griffrahmendolche*, alte forme), vârfuri de lance; 2. Unelte (sule, seceri, fusaiole, piese de harnasament); 3. Podoabe şi piese de port: ace, fibule, piese de centură, pandantive în formă de arme miniaturale (topoare şi pumnale) şi pandantive zoomorfe, brăţări, inele de buclă. Descrierea fiecărui tip de piese cuprinde şi o prezentare a încercărilor anterioare de realizare a unei tipologii, definirea criteriilor formale pentru caracterizarea tipurilor şi variantelor tipologice, tehnologia de prelucrare, ipoteze privitoare la funcţia unor piese şi încadrarea cronologică a acestora. Provenienţa pieselor din colecţia Kossnierska din contexte arheologice nesigure impune autorului lărgirea ariei geografice la care sunt raportate pentru datare. Majoritatea tipurilor sunt raportate la piesele analoge de la Tli şi din alte descoperiri (necropole, depozite) din celelalte unităţi geografice caucaziene dar şi la piese din zone mai îndepărtate: sudul Rusiei (pentru topoarele de tip Faskau, pumnalele cu limbă la mâner), spaţiul egeic din perioada submiceniană (fibule), spaţiul de la nord de Dunăre (ace cu protuberanţe, inelele de buclă). Analiza metalografică a pieselor de bronz din colecţie indică un conţinut relativ ridicat de arsen pentru anumite categorii, însoţit de antimoniu, aceasta fiind o caracteristică a bronzurilor din Digoria.

În relaţie strânsă cu capitolul privind tipologia pieselor este catalogul colecţiei care cuprinde descrierea (numărul de inventar, dimensiunile, greutatea, descrierea propriu-zisă) a 1041 de piese din staţiunile de la Faskau,

Verchnjaja Ruchta, „Rachta". Cele 94 de planşe de la sfârşitul cărţii pe de o parte sprijină tipologia pieselor şi, pe de altă parte , întregesc catalogul colecţiei.

A doua problemă, cronologia epocii bronzului din centrul Caucazului este tratată în capitolul II (*Zur Chronologie der Bronzezeit in Zentralkaukasien*) prin critica izvoarelor şi a principalelor propuneri anterioare de stabilire a unui sistem cronologic (V. A. Schmidt, F. Hančar, A. A. Iessen, V. I. Markovin ş.a.). Lipsa complexelor închise din provincia Digora impune stabilirea unei cronologii prin raportarea la zonele învecinate, în primul rând Kabardino-Balkaria, şi prin intermediul acesteia, la Transcaucazia (pentru Bronzul mijlociu) şi prin analogiile unor piese (acul cu protuberanţe, *Randgriffdolche*, capetele de măciucă cu protuberanţe) căutate în inventarele funerare ale necropolei de la Tli[1] (pentru Bronzul târziu).

Piesele din colecţia Kossnierska acoperă un interval cronologic de peste un mileniu (2200–900 a.Chr.) fiind încadrate în Bronzul timpuriu (FB), Bronzul mijlociu (cu 2 etape: MB 1, MB 2) şi Bronzul târziu (cu 3 etape: SB 1–SB 3).

În capitolul IV *(Die Digorischen Bronzen - Versuch einer Einordnung*) autorul defineşte un cerc de forme răspândit pe ambele versante ale masivului central al Caucazului Mare, cu două concentrări de descoperiri în nord (provincia Digora, descoperirile de la Galiat, Kamunta si Kumbulte) şi sud, în Rača (descoperirile de la Brili şi Gebi) şi sudul Osetiei (Kvasatali). Majoritatea formelor aparţin Bronzului mijlociu (2000–1400/1300), topoarele de tip Faskau, unele tipuri de pumnale şi ace fiind fosilele directoare. Acul cu protuberanţe, spirala-ochelari, pandantivul în formă de cap de berbec (corespunzătoare etapei Tli A) sunt fosile directoare pentru Bronzul târziu. Alte piese din aceaşi etapă au analogii în celelalte faze (B–D) ale necropolei de la Tli. Tehnologia specifică (folosirea aliajului cupru-arsen şi prezenţa unui procentaj de antimoniu în compoziţia pieselor din Bronzul mijlociu), un anumit tip de port, cu tendinţe de schimbare la începutul Bronzului târziu prin apariţia unor elemente noi (fibula, centura), un tip de armament (toporul, pumnalul, arcul) sunt caracteristici ale acestui cerc de forme. Autorul discută în acest capitol şi alte probleme: existenţa unei elite războinice, combinaţia topor-pumnal având o poziţie importantă în setul de arme; interpretarea funcţiei unor artefacte (piese de prestigiu, însemne de rang, simboluri ale puterii sau piese de ceremonie), prezenţa miniaturilor de arme în mormintele de femei.

Cele trei coordonate ale demersului autorului nu reprezintă fiecare în parte puncte de sprijin pentru celelalte. Locul de provenienţă nesigur al pieselor din colecţie (adresa doamnei Kossnierska corespunde adresei unei firme de comerţ cu antichităţi) este în parte compensat de evidenţa altor date (analogiile cu piese descoperite ulterior în această regiune prin cercetări sistematice, analizele metalografice). Stabilirea unei cronologii a epocii bronzului din Caucaz este un demers dificil datorat atât caracterului descoperirilor (necropole distruse sau parţial cercetate şi publicate, cu inventar amestecat; raritatea aşezărilor din Bronzul mijlociu şi târziu; existenţa depozitelor doar în Bronzul târziu), cât şi caracterului cercetării (de la săpăturile efectuate de amatori încă din sec. XVIII, până la carenţele metodologice ale arheologiei sovietice).

Necropola de la Tli, baza periodizării culturii Koban[2] şi reperul pentru majoritatea descoperirilor din Bronzul târziu caucazian, cercetată parţial şi publicată fără planul general are de asemenea un grad de nesiguranţă, fapt care pune oarecum la îndoială periodizarea acesteia[3].

[1] B. V. Tcchov, *Tliskij mogil'nik*, Tbilisi, 1980; idem, *Tliskij mogil'nik 2*, Tbilisi, 1981; idem, *Tliskij mogil'nik 3*, Tbilisi, 1985.

[2] Vezi pentru cultura Koban lucrarea mai veche, dar încă de referinţă R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban*, Berlin, 1883 şi mai recent E. I. Krupnov, *Drevnjaja istorija Severnogo Kavkaza*, Moscova, 1960.

[3] G. Kossack, Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 5, 1983, 89-182.

Doar împreună cele trei direcţii dau coerenţă demersului metodologic. Soliditatea metodei, rigurozitatea descrierii pieselor, flexibilitatea tipologiei, valorificarea unei cantităţi apreciabile de material provenit din săpături vechi (până la apariţia acestei lucrări din colecţie au fost publicate doar topoarele de către E. Dullo[4]), încercarea de a ordona şi încadra cronologic acest material (efort ilustrat şi de bibliografia vastă folosită) sunt calităţile lucrării.

Interesul pentru arheologia română este sporit şi de prezenţa în acest cerc de forme a unor categorii de piese (inele de buclă, ace cu protuberanţe, măciuca din piatră cu protuberanţe) cu analogii în spaţiul de la nord de Dunăre, în mediile culturale Monteoru, Noua, Wulstkeramik.

Sorin Oanţă

[4] E. Dullo, PZ 27, 1936, p.66-127.

HORIA CIUGUDEAN, *Cercetări privind epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în Transilvania*, Bibliotheca Musei Apulensis VII, Alba Iulia ,1997, 230 p., 87 fig., plus 4 fig. şi 6 tabele în text.

Lucrarea colegului H. Ciugudean, structurată pe două părţi principale; *Epoca bronzului* (p. 7–134) şi *Prima vârstă a fierului* (p. 135–202), fiecare cu capitole aparte, se ocupă de câteva descoperiri mai noi şi importante din epoca bronzului şi din Halstattul mijlociu şi târziu situate în centrul Transilvaniei, cu care prilej rediscută câteva din problemele acestor perioade pentru întreaga provincie.

Primul capitol – *Începuturile epocii bronzului în vestul Transilvaniei: aşezarea şi cimitirul de la Livezile – „Baia"*(p. 7–44), la care se adaugă contribuţia *Analiza resturilor faunistice din aşezarea de la Livezile* (p. 45–64), semnată de Georgeta El Susi, prezintă staţiunea din bronzul timpuriu de la Livezile, jud. Alba. După un scurt istoric al cercetării este prezentat materialul ceramic, plastica, obiectele din piatră, os şi corn, cele din metal. Sunt prezentate apoi cercetările recente, din anii 1993 şi 1995, la cimitirul tumular din preajmă. Staţiunea, ca şi descoperirile funerare sunt încadrate în bronzul timpuriu, fiind atribuite unei etape târzii a culturii Coţofeni, în contextul unui „proces de sinteză cu elemente de origine sud-est transilvăneană, poate chiar sud-carpatică, generând primele forme de manifestare culturală aparţinând bronzului timpuriu din spaţiul vest-transilvănean". Deşi deocamdată singulară, este foarte importantă proba ^{14}C de la Livezile – Bln–4624, 4109±44 BP, care, după calibrare (p. 22 şi fig. 22/A), este pusă de autor în corelaţie cu alte date radiocarbon. Analiza faunistică, foarte în detaliu, cu tabele şi grafice, ia în discuţie 1816 fragmente osteologice descoperite în aşezare.

Capitolul următor – *Consideraţii privind sfârşitul culturii Wietenberg* (p. 65–81) – discută controversata problemă a etapelor finale Wietenberg pe baza săpăturilor recente din câteva staţiuni din centrul podişului transilvănean. Discuţia se sprijină pe un considerabil material arheologic, în cea mai mare parte inedit şi bine ilustrat. Autorul subliniază importanţa materialelor de tip Noua descoperite în medii ale fazei Wietenberg IV, pe care o plasează la „sfârşitul BzC, cel mult început de BD".

Ultimul capitol privind epoca bronzului este cel intitulat – *Depozitul de la Cugir şi raporturile sale cu manifestările culturale ale epocii bronzului târziu* – semnat împreună cu I. Al. Aldea (p. 99–121). Depozitul de la Cugir a mai fost publicat, dar parţial şi cu inexactităţi, iar unele piese din componenţa sa au mai fost discutate şi cu alte prilejuri. Pe bună dreptate autorii consideră necesară republicarea în totalitate a acestui important depozit constituit din 24 piese din aur (0,287 kg) şi 298 din bronz (6,202 kg), depuse în trei vase. După catalogul depozitului, autorii discută din nou descoperirea, pe care o încadrează în categoria, discutabilă după opinia mea, a „depozitelor de turnătorie", împreună cu alte mari depozite cum sunt cele binecunoscute de la Aiud, Bogdan Vodă,

Doar împreună cele trei direcţii dau coerenţă demersului metodologic. Soliditatea metodei, rigurozitatea descrierii pieselor, flexibilitatea tipologiei, valorificarea unei cantităţi apreciabile de material provenit din săpături vechi (până la apariţia acestei lucrări din colecţie au fost publicate doar topoarele de către E. Dullo[4]), încercarea de a ordona şi încadra cronologic acest material (efort ilustrat şi de bibliografia vastă folosită) sunt calităţile lucrării.

Interesul pentru arheologia română este sporit şi de prezenţa în acest cerc de forme a unor categorii de piese (inele de buclă, ace cu protuberanţe, măciuca din piatră cu protuberanţe) cu analogii în spaţiul de la nord de Dunăre, în mediile culturale Monteoru, Noua, Wulstkeramik.

[4] E. Dullo, PZ 27, 1936, p.66-127.

Sorin Oanţă

HORIA CIUGUDEAN, *Cercetări privind epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în Transilvania*, Bibliotheca Musei Apulensis VII, Alba Iulia ,1997, 230 p., 87 fig., plus 4 fig. şi 6 tabele în text.

Lucrarea colegului H. Ciugudean, structurată pe două părţi principale; *Epoca bronzului* (p. 7–134) şi *Prima vârstă a fierului* (p. 135–202), fiecare cu capitole aparte, se ocupă de câteva descoperiri mai noi şi importante din epoca bronzului şi din Halstattul mijlociu şi târziu situate în centrul Transilvaniei, cu care prilej rediscută câteva din problemele acestor perioade pentru întreaga provincie.

Primul capitol – *Începuturile epocii bronzului în vestul Transilvaniei: aşezarea şi cimitirul de la Livezile – „Baia"*(p. 7–44), la care se adaugă contribuţia *Analiza resturilor faunistice din aşezarea de la Livezile* (p. 45–64), semnată de Georgeta El Susi, prezintă staţiunea din bronzul timpuriu de la Livezile, jud. Alba. După un scurt istoric al cercetării este prezentat materialul ceramic, plastica, obiectele din piatră, os şi corn, cele din metal. Sunt prezentate apoi cercetările recente, din anii 1993 şi 1995, la cimitirul tumular din preajmă. Staţiunea, ca şi descoperirile funerare sunt încadrate în bronzul timpuriu, fiind atribuite unei etape târzii a culturii Coţofeni, în contextul unui „proces de sinteză cu elemente de origine sud-est transilvăneană, poate chiar sud-carpatică, generând primele forme de manifestare culturală aparţinând bronzului timpuriu din spaţiul vest-transilvănean". Deşi deocamdată singulară, este foarte importantă proba ^{14}C de la Livezile – Bln–4624, 4109±44 BP, care, după calibrare (p. 22 şi fig. 22/A), este pusă de autor în corelaţie cu alte date radiocarbon. Analiza faunistică, foarte în detaliu, cu tabele şi grafice, ia în discuţie 1816 fragmente osteologice descoperite în aşezare.

Capitolul următor – *Consideraţii privind sfârşitul culturii Wietenberg* (p. 65–81) – discută controversata problemă a etapelor finale Wietenberg pe baza săpăturilor recente din câteva staţiuni din centrul podişului transilvănean. Discuţia se sprijină pe un considerabil material arheologic, în cea mai mare parte inedit şi bine ilustrat. Autorul subliniază importanţa materialelor de tip Noua descoperite în medii ale fazei Wietenberg IV, pe care o plasează la „sfârşitul BzC, cel mult început de BD".

Ultimul capitol privind epoca bronzului este cel intitulat – *Depozitul de la Cugir şi raporturile sale cu manifestările culturale ale epocii bronzului târziu* – semnat împreună cu I. Al. Aldea (p. 99–121). Depozitul de la Cugir a mai fost publicat, dar parţial şi cu inexactităţi, iar unele piese din componenţa sa au mai fost discutate şi cu alte prilejuri. Pe bună dreptate autorii consideră necesară republicarea în totalitate a acestui important depozit constituit din 24 piese din aur (0,287 kg) şi 298 din bronz (6,202 kg), depuse în trei vase. După catalogul depozitului, autorii discută din nou descoperirea, pe care o încadrează în categoria, discutabilă după opinia mea, a „depozitelor de turnătorie", împreună cu alte mari depozite cum sunt cele binecunoscute de la Aiud, Bogdan Vodă,

Gusteriţa, Şpălnaca, Uioara de Sus. În privinţa încadrării cronologice autorii optează pentru seria Cincu–Suseni (= Ha A), aşa cum propusese, la prima publicare, M. Petrescu-Dîmboviţa. Din punct de vedere cultural depozitul este atribuit „grupului Cugir–Band" caracteristic, după opinia celor doi autori, manifestărilor „pre-Gáva" (nu *Gavá*, cum este dat în text).

Partea destinată primei epoci a fierului începe cu un substanţial capitol intitulat – *Cultura Basarabi pe teritoriul Transilvaniei* (p. 135–161). Este de fapt un micro studiu al acestei grupe ceramice, având la bază un catalog constituit din 60 de localităţi transilvănene, în special din bazinul mijlociu al Mureşului. Multe dintre acestea au mai fost publicate, autorul menţionând acest lucru şi făcând corecturi, acolo unde este cazul. Sunt discutate succint principalele probleme – aria, habitatul, practicile funerare, ceramica, originea, periodizarea şi cronologia descoperirilor de tip Basarabi din Transilvania –, optându-se pentru o încadrare a acestora între mijlocul sec. VIII a.Chr şi sfârşitul sec. VII a.Chr.

Ultimul capitol al cărţii – *Descoperiri din perioada hallstattiană târzie de la Sântimbru şi Uioara de Jos* (p. 162–166) –, prezintă două descoperiri recente, pe care autorul, considerându-le ca diferite de „grupul scitic", le plasează într-un „orizont post-Basarabi".

Ilustraţia, foarte bogată – profile, planuri şi profile de tumuli, planuri de complexe, hărţi, material –, este bine redactată şi organizată pe planşe. Cred că ar fi fost binevenit un plan al aşezării şi săpăturilor din aşezarea de la Livezile. Aş mai face observaţia că autorul foloseşte des periodizarea Reinecke, deşi, demult, s-a dovedit inconsistenţa acesteia pentru spaţiul de la nord de Dunăre.

Cartea lui Horia Ciugudean reprezintă o contribuţie folositoare specialiştilor epocilor bronzului şi a fierului atât din Transilvania, cât şi din spaţiul extracarpatic.

Ion Motzoi-Chicideanu

TOTKO STOIANOV, *Sboryanovo, Early Iron Age Tumular Necropolis*, Sofia, 1997, 240 p., 24 planşe, 65 fotografii, 5 planuri, 3 hărţi, cu tabele şi desene în text.

Cartea este redactată în ediţie bilingvă (bulgară şi engleză, cu text pe două coloane) şi publică rezultatele cercetărilor efectuate în necropola tumulară din Hallstattul timpuriu de la Sborianovo, punctul „Nivata na Pevetza" (Câmpul Cântăreţului), în anii 1984, 1986–1987. Lucrarea cuprinde: o introducere, capitolele (cu note la sfârşitul fiecăruia): *Necropola. Metode şi stadiul cercetării. Interpretarea descoperirilor. Date ale necropolei. Rituri funerare şi credinţe. Structura socială şi demografică* – cu subcapitolele: *Analiza componentelor complexului sepulcral. Privire analitică asupra practicilor funerare în Tracia la sfârşitul epocii bronzului şi în prima fază a epocii timpurii a fierului* şi *O încercare de reconstituire a riturilor funerare şi a credinţelor tracice în timpul primei faze a epocii timpurii a fierului* – ultimul capitol fiind: *O încercare de determinare a caracteristicilor istorice şi culturale ale populaţiei reflectate în necropolă. În loc de concluzii.* La sfârşit are un catalog al descoperirilor, o listă bibliografică şi un *Appendix* cu studiul antropologic al necropolei realizat de Sl. Cholakov şi I. Iordanov.

Necropola cercetată cuprinde cinci tumuli, având după părerea autorului o dezvoltare lineară, de la sud la nord, cu două secvenţe cronologice, în cea mai veche încadrându-se tumulii V şi IV. Tumulii cercetaţi conţin 24 de morminte dintre care 20 de morminte de înhumaţie şi 4 de incineraţie.

În introducere este prezentat un scurt istoric al cercetărilor, cu două hărţi cu poziţia localităţii în Bulgaria şi a necropolei în cadrul complexelor de la Sborianovo.

În primul capitol sunt descrişi cei cinci tumuli şi metoda de cercetare a acestora. Tumulii aveau o structură de piatră şi conţineau un număr

Gusteriţa, Şpălnaca, Uioara de Sus. În privinţa încadrării cronologice autorii optează pentru seria Cincu–Suseni (= Ha A), aşa cum propusese, la prima publicare, M. Petrescu-Dîmboviţa. Din punct de vedere cultural depozitul este atribuit „grupului Cugir–Band" caracteristic, după opinia celor doi autori, manifestărilor „pre-Gáva" (nu *Gavá*, cum este dat în text).

Partea destinată primei epoci a fierului începe cu un substanţial capitol intitulat – *Cultura Basarabi pe teritoriul Transilvaniei* (p. 135–161). Este de fapt un micro studiu al acestei grupe ceramice, având la bază un catalog constituit din 60 de localităţi transilvănene, în special din bazinul mijlociu al Mureşului. Multe dintre acestea au mai fost publicate, autorul menţionând acest lucru şi făcând corecturi, acolo unde este cazul. Sunt discutate succint principalele probleme – aria, habitatul, practicile funerare, ceramica, originea, periodizarea şi cronologia descoperirilor de tip Basarabi din Transilvania –, optându-se pentru o încadrare a acestora între mijlocul sec. VIII a.Chr şi sfârşitul sec. VII a.Chr.

Ultimul capitol al cărţii – *Descoperiri din perioada hallstattiană târzie de la Sântimbru şi Uioara de Jos* (p. 162–166) –, prezintă două descoperiri recente, pe care autorul, considerându-le ca diferite de „grupul scitic", le plasează într-un „orizont post-Basarabi".

Ilustraţia, foarte bogată – profile, planuri şi profile de tumuli, planuri de complexe, hărţi, material –, este bine redactată şi organizată pe planşe. Cred că ar fi fost binevenit un plan al aşezării şi săpăturilor din aşezarea de la Livezile. Aş mai face observaţia că autorul foloseşte des periodizarea Reinecke, deşi, demult, s-a dovedit inconsistenţa acesteia pentru spaţiul de la nord de Dunăre.

Cartea lui Horia Ciugudean reprezintă o contribuţie folositoare specialiştilor epocilor bronzului şi a fierului atât din Transilvania, cât şi din spaţiul extracarpatic.

Ion Motzoi-Chicideanu

TOTKO STOIANOV, *Sboryanovo, Early Iron Age Tumular Necropolis*, Sofia, 1997, 240 p., 24 planşe, 65 fotografii, 5 planuri, 3 hărţi, cu tabele şi desene în text.

Cartea este redactată în ediţie bilingvă (bulgară şi engleză, cu text pe două coloane) şi publică rezultatele cercetărilor efectuate în necropola tumulară din Hallstattul timpuriu de la Sborianovo, punctul „Nivata na Pevetza" (Câmpul Cântăreţului), în anii 1984, 1986–1987. Lucrarea cuprinde: o introducere, capitolele (cu note la sfârşitul fiecăruia): *Necropola. Metode şi stadiul cercetării, Interpretarea descoperirilor. Date ale necropolei, Rituri funerare şi credinţe. Structura socială şi demografică* – cu subcapitolele: *Analiza componentelor complexului sepulcral, Privire analitică asupra practicilor funerare în Tracia la sfârşitul epocii bronzului şi în prima fază a epocii timpurii a fierului* şi *O încercare de reconstituire a riturilor funerare şi a credinţelor tracice în timpul primei faze a epocii timpurii a fierului* – ultimul capitol fiind: *O încercare de determinare a caracteristicilor istorice şi culturale ale populaţiei reflectate în necropolă. În loc de concluzii.* La sfârşit are un catalog al descoperirilor, o listă bibliografică şi un *Appendix* cu studiul antropologic al necropolei realizat de Sl. Cholakov şi I. Iordanov.

Necropola cercetată cuprinde cinci tumuli, având după părerea autorului o dezvoltare lineară, de la sud la nord, cu două secvenţe cronologice, în cea mai veche încadrându-se tumulii V şi IV. Tumulii cercetaţi conţin 24 de morminte dintre care 20 de morminte de înhumaţie şi 4 de incineraţie.

În introducere este prezentat un scurt istoric al cercetărilor, cu două hărţi cu poziţia localităţii în Bulgaria şi a necropolei în cadrul complexelor de la Sborianovo.

În primul capitol sunt descrişi cei cinci tumuli şi metoda de cercetare a acestora. Tumulii aveau o structură de piatră şi conţineau un număr

variabil de morminte cu inventar variat (ceramică, obiecte de podoabă de metal, unelte, arme). În capitolul următor sunt analizate piesele descoperite în tumuli, încercându-se realizarea unei scheme tipologice a artefactelor, identificarea analogiilor pentru acestea, scopul declarat de autor fiind acela ca pe baza lor să poată stabili datele culturale şi istorice caracteristice pentru societatea contemporană necropolei. Partea cea mai importantă a lucrării, după părerea autorului o reprezintă al treilea capitol. În cadrul acestuia se realizează o analiză a necropolei (modul de construcţie al tumulilor, modul de înmormântare, mormintele, poziţia scheletelor, ofrandele) în scopul reconstituirii unei structuri sociale şi demografice, conform obiectivului declarat prin titlul capitolului. În continuare se încearcă integrarea necropolei într-un cadru mai larg al descoperirilor funerare din Peninsula Balcanică de la sfârşitul epocii bronzului şi începutul Hallstatt-ului. În ultima parte se propune o reconstituire a ritului funerar şi a credinţelor din Hallstatt-ul timpuriu în „lumea tracă", apelându-se atât la izvoare literare, cât şi la descoperiri arheologice.

În ultimul capitol, care ţine loc de concluzii, autorul consideră necropola de la Sborianovo ca un grup cultural local, format la începutul epocii fierului în zona respectivă. Acesta conţine elemente din cadrul culturilor de la sfârşitul epocii bronzului (Tei, Zimnicea-Plovdiv, Cerkovna, Coslogeni) şi manifestă asemănări dar şi deosebiri faţă de fenomenele culturale contemporane: Babadag, Insula Banului, Pšenicevo, Čatalka, şi aceasta într-o zonă în care s-a manifestat o activitate metalurgică intensă încă de la sfârşitul epocii bronzului.

Traducerea în limba engleză nu este tot timpul unitară, „beneficiind" şi de multe greşeli. Ilustraţia este bine întocmită susţinând catalogul şi discuţia.

Necropola de la Sborianovo, datată de autor în secolul X - prima jumătate a secolului IX a.Chr., reprezintă un punct de referinţă pentru Hallstatt-ul timpuriu de la Dunărea de Jos, prin publicarea întregului material. Acest lucru asigură lucrării o importanţă deosebită, în special prin posibilitatea reinterpretării cimitirului de la Zimnicea, care prin dispoziţia scheletelor şi inventar era mai greu de integrat în peisajul cultural hallstattian.

Tiberiu Vasilescu

TIBERIUS BADER (sub red.), *Die Welt der Kelten. Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991 – 1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung*, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997, 158 p.

„Keltenmuseum" din Hochdorf/Enz (landul Baden-Württemberg, Germania), inaugurat în anul 1991, este o apariţie singulară în peisajul muzeisticii arheologice germane. Acest muzeu, amenajat la locul de descoperire al celebrului mormânt „princiar" hallstattian târziu de la Hochdorf (săpături J. Biel, 1978–1979), a organizat încă din anul inaugurării cicluri anuale de conferinţe publice tratând, cum era de aşteptat, diferite aspecte ale culturii şi istoriei lumii celtice. De aici şi titlul volumului semnalat aici, *Die Welt der Kelten* (Lumea celţilor), în care Tiberius Bader reuneşte rezumatele a 29 dintre cele 30 de conferinţe, prezentate în anii 1991–1996 de către specialişti de renume ai domeniului. Dintre aceştia, amintim aici (în ordinea apariţiei în sumar) pe Jan Bouzek, Ferdinand Maier, Miklós Szabó, Hilmar Schickler, Andreas Furger, Elisabeth Jerem, Petr Drda, Zenon Woźniak, Martin Almagro-Gorbea, John Collis, Oliver Büchsenschütz, Barry Raftery, Alfred Haffner, Hans-Eckart Joachim, Andrei Miron, Franz Fischer, Otto-Herman Frey, Felix Müller.

Primele şase conferinţe (ciclul I, 1991/92) au fost încadrate predominant în tema „Sedii şi morminte princiare" (p. 11–33). Ciclul II (1992/93) a reunit cinci conferinţe tratând despre civilizaţia celtică în Franţa de est, Germania de sud, Elveţia şi vestul Austriei (p. 37–52). Ciclul III (1993/94) a cuprins patru contribuţii privitoare

variabil de morminte cu inventar variat (ceramică, obiecte de podoabă de metal, unelte, arme). În capitolul următor sunt analizate piesele descoperite în tumuli, încercându-se realizarea unei scheme tipologice a artefactelor, identificarea analogiilor pentru acestea, scopul declarat de autor fiind acela ca pe baza lor să poată stabili datele culturale şi istorice caracteristice pentru societatea contemporană necropolei. Partea cea mai importantă a lucrării, după părerea autorului o reprezintă al treilea capitol. În cadrul acestuia se realizează o analiză a necropolei (modul de construcţie al tumulilor, modul de înmormântare, mormintele, poziţia scheletelor, ofrandele) în scopul reconstituirii unei structuri sociale şi demografice, conform obiectivului declarat prin titlul capitolului. În continuare se încearcă integrarea necropolei într-un cadru mai larg al descoperirilor funerare din Peninsula Balcanică de la sfârşitul epocii bronzului şi începutul Hallstatt-ului. În ultima parte se propune o reconstituire a ritului funerar şi a credinţelor din Hallstatt-ul timpuriu în „lumea tracă", apelându-se atât la izvoare literare, cât şi la descoperiri arheologice.

În ultimul capitol, care ţine loc de concluzii, autorul consideră necropola de la Sborianovo ca un grup cultural local, format la începutul epocii fierului în zona respectivă. Acesta conţine elemente din cadrul culturilor de la sfârşitul epocii bronzului (Tei, Zimnicea-Plovdiv, Cerkovna, Coslogeni) şi manifestă asemănări dar şi deosebiri faţă de fenomenele culturale contemporane: Babadag, Insula Banului, Pšenicevo, Čatalka, şi aceasta într-o zonă în care s-a manifestat o activitate metalurgică intensă încă de la sfârşitul epocii bronzului.

Traducerea în limba engleză nu este tot timpul unitară, „beneficiind" şi de multe greşeli. Ilustraţia este bine întocmită susţinând catalogul şi discuţia.

Necropola de la Sborianovo, datată de autor în secolul X - prima jumătate a secolului IX a.Chr., reprezintă un punct de referinţă pentru Hallstatt-ul timpuriu de la Dunărea de Jos, prin publicarea întregului material. Acest lucru asigură lucrării o importanţă deosebită, în special prin posibilitatea reinterpretării cimitirului de la Zimnicea, care prin dispoziţia scheletelor şi inventar era mai greu de integrat în peisajul cultural hallstattian.

Tiberiu Vasilescu

TIBERIUS BADER (sub red.), *Die Welt der Kelten. Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991 – 1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung*, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997, 158 p.

„Keltenmuseum" din Hochdorf/Enz (landul Baden-Württemberg, Germania), inaugurat în anul 1991, este o apariţie singulară în peisajul muzeisticii arheologice germane. Acest muzeu, amenajat la locul de descoperire al celebrului mormânt „princiar" hallstattian târziu de la Hochdorf (săpături J. Biel, 1978–1979), a organizat încă din anul inaugurării cicluri anuale de conferinţe publice tratând, cum era de aşteptat, diferite aspecte ale culturii şi istoriei lumii celtice. De aici şi titlul volumului semnalat aici, *Die Welt der Kelten* (Lumea celţilor), în care Tiberius Bader reuneşte rezumatele a 29 dintre cele 30 de conferinţe, prezentate în anii 1991–1996 de către specialişti de renume ai domeniului. Dintre aceştia, amintim aici (în ordinea apariţiei în sumar) pe Jan Bouzek, Ferdinand Maier, Miklós Szabó, Hilmar Schickler, Andreas Furger, Elisabeth Jerem, Petr Drda, Zenon Woźniak, Martin Almagro-Gorbea, John Collis, Oliver Büchsenschütz, Barry Raftery, Alfred Haffner, Hans-Eckart Joachim, Andrei Miron, Franz Fischer, Otto-Herman Frey, Felix Müller.

Primele şase conferinţe (ciclul I, 1991/92) au fost încadrate predominant în tema „Sedii şi morminte princiare" (p. 11–33). Ciclul II (1992/93) a reunit cinci conferinţe tratând despre civilizaţia celtică în Franţa de est, Germania de sud, Elveţia şi vestul Austriei (p. 37–52). Ciclul III (1993/94) a cuprins patru contribuţii privitoare

la celţii ajunşi în părţile răsăritene ale Europei, şi anume în Cehia, Ungaria, Polonia şi Slovenia (p. 55–70). Cele cinci conferinţe cuprinse în ciclul IV (1994/95) au urmărit, în primul rând sub aspect arheologic, prezenţa celtică în vestul Europei: Germania de vest, Franţa, Peninsula Iberică, Anglia şi Irlanda (p. 73–100). În ciclul V (1995/1996), tematica celtică s-a restrâns la bazinul Rinului mijlociu, al Mosellei şi Saarului (cinci conferinţe, p. 103–125). În sfârşit, ultimul ciclu rezumat în acest volum, ciclul VI (1996/97), a cuprins cinci conferinţe despre originea celţilor şi despre marile lor migraţii, în special spre sudul, estul şi sud-estul continentului (p. 129–150). Volumul se încheie cu o secţiune (p. 151–156) în care sunt prezentate sumar datele biografice, cariera profesională şi domeniile de cercetare (inclusiv săpăturile arheologice) ale fiecăruia dintre conferenţiari/autori.

Conferinţele de la Hochdorf/Enz se adresează unui public stabil, format din iubitori de istorie şi arheologie, dar şi vizitatorilor ocazionali ai "muzeului celţilor". Interesului manifestat de către toţi aceştia vine să îi răspundă, în primul rând, volumul prezentat aici. Cercul celor interesaţi este însă, în fapt, sensibil mai mare; el cuprinde şi pe acei specialişti şi studenţi care doresc să se informeze rapid, sintetic, asupra stadiului la zi al problematicii celtice la nivel continental. În ciuda caracterului lor rezumativ, contribuţiile cuprinse în acest volum, însoţite de o bibliografie esenţială şi de ilustraţii expresive, de bună calitate (hărţi, planuri, scheme tipologice şi cronologice, planşe cu obiecte reproduse în desen sau fotografie) oferă o bună bază pentru orientarea în materia dată. Numele autorilor reprezintă cea mai bună garanţie a calităţii acestor texte, a actualităţii şi preciziei informaţiei.

Nu în ultimul rând trebuie relevat aici meritul lui Tiberius Bader, directorul muzeului, organizatorul ciclurilor de conferinţe şi editorul volumului de faţă. Compatriotul nostru, fost colaborator ştiinţific al muzeului din Satu Mare şi recunoscut specialist al epocii bronzului, aduce, în noua sa poziţie, o contribuţie apreciabilă la promovarea problematicii celtice, a contactului şi transferului de cunoştinţe între specialişti şi publicul larg interesat. Volumul *Die Welt der Kelten* constituie o mărturie convingătoare în acest sens.

Mircea Babeş

LESZEK MROZEWICZ, *Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie* [Legionari moesici în secolul I e. n.], Prosopographia Moesiaca (sub redacţia lui L. Mrozewicz) I, Mezja Niepodzielona, fasc. 3, Poznań, 1995, 196 p.

În cadrul amplului proiect consacrat cercetării prosopografiei Moesiei Inferior, pe care îl conduce cu o eficienţă demnă de toată lauda, L. Mrozewicz dă el însuşi un exemplu, publicând o utilă monografie închinată militarilor din legiunile moesice în perioada anterioară separării Moesiei Inferior de Moesia Superior.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: *Prefaţă* (p. 7–8), *Laterculus militum* (p. 9–12, cu 140 de intrări, numerotate de la 1 la 136, dar cu intercalările 8 a, 35 a, 93 a, 135 a), *Legiunile din Moesia în sec. I* (p. 13–20), *Reprezentativitatea documentaţiei* (p. 21–30), *Primipili* (p. 31–34), *Centurioni* (p. 35–40), *Veterani* (p. 41–50), *Donati donis militaribus* (p. 51–57), *Originea legionarilor* (p. 59–63), *Tituli honorarii şi tituli sacri* (p. 65–67), *Catalog* (p. 69–184). La acestea se adaugă un rezumat în limba germană (p. 185–188), un indice de concordanţe epigrafice (p. 189–192) şi o listă de abrevieri bibliografice (p. 193–196).

După cum remarcă în mod judicios autorul (p. 21), cei 140 de legionari recenzaţi nu constituie decât o mică parte din „populaţia" în sensul statistic al cuvântului. În Moesia au staţionat în prima jumătate a sec. I p.Chr. două legiuni, apoi numărul acestora a crescut la un moment dat până la patru; or, două legiuni cuprindeau cca 10–12 000 de militari, la care se vor fi adăugat *vexillationes* din diverse alte legiuni în timpul războaielor dacice ale lui Domitian, astfel încât eşantionul de 140 de persoane este destul de redus. Ceea ce nu anulează câtuşi de puţin utilitatea acestei anchete

la celţii ajunşi în părţile răsăritene ale Europei, şi anume în Cehia, Ungaria, Polonia şi Slovenia (p. 55–70). Cele cinci conferinţe cuprinse în ciclul IV (1994/95) au urmărit, în primul rând sub aspect arheologic, prezenţa celtică în vestul Europei: Germania de vest, Franţa, Peninsula Iberică, Anglia şi Irlanda (p. 73–100). În ciclul V (1995/1996), tematica celtică s-a restrâns la bazinul Rinului mijlociu, al Mosellei şi Saarului (cinci conferinţe, p. 103–125). În sfârşit, ultimul ciclu rezumat în acest volum, ciclul VI (1996/97), a cuprins cinci conferinţe despre originea celţilor şi despre marile lor migraţii, în special spre sudul, estul şi sud-estul continentului (p. 129–150). Volumul se încheie cu o secţiune (p. 151–156) în care sunt prezentate sumar datele biografice, cariera profesională şi domeniile de cercetare (inclusiv săpăturile arheologice) ale fiecăruia dintre conferenţiari/autori.

Conferinţele de la Hochdorf/Enz se adresează unui public stabil, format din iubitori de istorie şi arheologie, dar şi vizitatorilor ocazionali ai "muzeului celţilor". Interesului manifestat de către toţi aceştia vine să îi răspundă, în primul rând, volumul prezentat aici. Cercul celor interesaţi este însă, în fapt, sensibil mai mare; el cuprinde şi pe acei specialişti şi studenţi care doresc să se informeze rapid, sintetic, asupra stadiului la zi al problematicii celtice la nivel continental. În ciuda caracterului lor rezumativ, contribuţiile cuprinse în acest volum, însoţite de o bibliografie esenţială şi de ilustraţii expresive, de bună calitate (hărţi, planuri, scheme tipologice şi cronologice, planşe cu obiecte reproduse în desen sau fotografie) oferă o bună bază pentru orientarea în materia dată. Numele autorilor reprezintă cea mai bună garanţie a calităţii acestor texte, a actualităţii şi preciziei informaţiei.

Nu în ultimul rând trebuie relevat aici meritul lui Tiberius Bader, directorul muzeului, organizatorul ciclurilor de conferinţe şi editorul volumului de faţă. Compatriotul nostru, fost colaborator ştiinţific al muzeului din Satu Mare şi recunoscut specialist al epocii bronzului, aduce, în noua sa poziţie, o contribuţie apreciabilă la promovarea problematicii celtice, a contactului şi transferului de cunoştinţe între specialişti şi publicul larg interesat. Volumul *Die Welt der Kelten* constituie o mărturie convingătoare în acest sens.

Mircea Babeş

LESZEK MROZEWICZ, *Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie* [Legionari moesici în secolul I e. n.], Prosopographia Moesiaca (sub redacţia lui L. Mrozewicz) I, Mezja Niepodzielona, fasc. 3, Poznań, 1995, 196 p.

În cadrul amplului proiect consacrat cercetării prosopografiei Moesiei Inferior, pe care îl conduce cu o eficienţă demnă de toată lauda, L. Mrozewicz dă el însuşi un exemplu, publicând o utilă monografie închinată militarilor din legiunile moesice în perioada anterioară separării Moesiei Inferior de Moesia Superior.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: *Prefaţă* (p. 7–8), *Laterculus militum* (p. 9–12, cu 140 de intrări, numerotate de la 1 la 136, dar cu intercalările 8 a, 35 a, 93 a, 135 a), *Legiunile din Moesia în sec. I* (p. 13–20), *Reprezentativitatea documentaţiei* (p. 21–30), *Primipili* (p. 31–34), *Centurioni* (p. 35–40), *Veterani* (p. 41–50), *Donati donis militaribus* (p. 51–57), *Originea legionarilor* (p. 59–63), *Tituli honorarii şi tituli sacri* (p. 65–67), *Catalog* (p. 69–184). La acestea se adaugă un rezumat în limba germană (p. 185–188), un indice de concordanţe epigrafice (p. 189–192) şi o listă de abrevieri bibliografice (p. 193–196).

După cum remarcă în mod judicios autorul (p. 21), cei 140 de legionari recenzaţi nu constituie decât o mică parte din „populaţia" în sensul statistic al cuvântului. În Moesia au staţionat în prima jumătate a sec. I p.Chr. două legiuni, apoi numărul acestora a crescut la un moment dat până la patru; or, două legiuni cuprindeau cca 10–12 000 de militari, la care se vor fi adăugat *vexillationes* din diverse alte legiuni în timpul războaielor dacice ale lui Domitian, astfel încât eşantionul de 140 de persoane este destul de redus. Ceea ce nu anulează câtuşi de puţin utilitatea acestei anchete

de prosopografie militară – un adevărat model al genului.

După cum era de aşteptat, marea masă a documentaţiei o constituie inscripţiile: 118 momumente epigrafice, din care 68 descoperite pe teritoriul provinciei în cauză. Aceste inscripţii sunt majoritar funerare (97), altele sunt dedicaţii sau monumente onorifice, la care se adugă o diplomă militară (CIL III, 6232 + p. 1366 = B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989, nr. 311; cf. catalog, nr. 35 a). Sursele literare nu furnizează informaţii decât despre doi militari: Tacitus, *Hist.* 4, 39, 8 şi 3, 29, despre Arrius Varus, *primuspilus legionis III Gallicae* (cat. nr. 11), respectiv C. Volusius, *miles legionis III Gallicae* (cat. nr. 136).

Veteranii reprezintă peste jumătate (78) din cei 140 de militari catalogaţi. Dintre militarii activi cunoscuţi, cei mai numeroşi sunt simpli *milites*, iar dintre ofiţeri cel mai bine reprezentaţi sunt centurionii (33).

De o menţiune aparte se învredniceşte capitolul referitor la originea legionarilor din armata Moesiei. Statistica lui L. M. (tabel p. 59) arată că din 48 de cazuri în care originea militarilor a putut fi stabilită Italia este reprezentată de 14 persoane (un caz nesigur), provinciile occidentale de 12 persoane, iar cele balcanice şi danubiene (preponderent Macedonia) de 17 persoane. Mai mult decât atât, judecând după unele gentilicii, în multe alte cazuri originea occidentală a purtătorilor numelor respective este foarte probabilă. Doar în cinci cazuri avem a face cu legionari de origine orientală. În faţa acestei evidenţe, L. M. atrage atenţia că, cel puţin în sec. I p.Chr., afirmaţia lui G. Forni (*Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953, p. 79: „nelle legioni che presidivano i confini della Mesia şi rileva una netta prevalenza di elementi orientali") îşi pierde temeiul. „Orientalizarea" legiunilor din această zonă (vezi *e. g.* cazurile semnalate de regretatul A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, *Supplementum prosopographicum*, p. 202–204, pentru militarii din *legio V Macedonica*) este un fenomen mai târziu. Pentru a i se urmări amploarea sunt însă necesare anchete exhaustive, efectuate cu acribia dovedită de L. M. pentru secvenţa cronologică aleasă.

Alexandru Avram

JULIANE C. WILMANNS, *Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals*, Olms-Weidmann, Medizin der Antike, II, Hildesheim, 1995, 297 p., 13 il.

Acest volum, al doilea din seria „Medizin der Antike" coordonată de Gert Preiser, are ca punct de plecare teza de doctorat a autoarei, intitulată *Der Artzt in der römischen Armee, Struktur und Aufgaben des Militärsanitätswesens der römischen Kaiserzeit (31 v.Chr. bis 270 n.Chr.)*.

Lucrarea de faţă este structurată în două părţi distincte. În cea dintâi este prezentat modul de organizare şi întreţinere a serviciului sanitar al armatei romane, cea de–a doua parte cuprinde o prosopografie a medicilor militari şi sanitarilor pentru perioada 31 a.Chr. – 284 p.Chr.

După ce în primul capitol prezintă ceea ce însemna serviciul sanitar în Antichitate, iar în continuare înfăţişează modul în care funcţiile acestuia erau suplinite anterior organizării de către statul roman, în vremea lui Augustus, a unei structuri de acest gen (p. 3–18), autoarea concentrează informaţia transmisă de sursele literare antice şi prezintă stadiul actual al cercetării acestui subiect (p. 18–30).

Capitolul al patrulea este destinat activităţii propriu-zise a medicilor militari romani. Este subliniat faptul că modul de organizare al acestui serviciu era deosebit de flexibil. Soldaţii puteau consulta, pe cheltuiala proprie, medici civili. Existau de asemenea medici personali pe care, spre exemplu, guvernatorii îi luau cu ei în provincii. În taberele militare şi în campanii sunt atestaţi medici militari, cu pregătire militară sau chiar civilă, dar şi aşa-numiţii medici „cu

de prosopografie militară – un adevărat model al genului.

După cum era de aşteptat, marea masă a documentaţiei o constituie inscripţiile: 118 momumente epigrafice, din care 68 descoperite pe teritoriul provinciei în cauză. Aceste inscripţii sunt majoritar funerare (97), altele sunt dedicaţii sau monumente onorifice, la care se adugă o diplomă militară (CIL III, 6232 + p. 1366 = B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989, nr. 311; cf. catalog, nr. 35 a). Sursele literare nu furnizează informaţii decât despre doi militari: Tacitus, *Hist.* 4, 39, 8 şi 3, 29, despre Arrius Varus, *primuspilus legionis III Gallicae* (cat. nr. 11), respectiv C. Volusius, *miles legionis III Gallicae* (cat. nr. 136).

Veteranii reprezintă peste jumătate (78) din cei 140 de militari catalogaţi. Dintre militarii activi cunoscuţi, cei mai numeroşi sunt simpli *milites*, iar dintre ofiţeri cel mai bine reprezentaţi sunt centurionii (33).

De o menţiune aparte se învredniceşte capitolul referitor la originea legionarilor din armata Moesiei. Statistica lui L. M. (tabel p. 59) arată că din 48 de cazuri în care originea militarilor a putut fi stabilită Italia este reprezentată de 14 persoane (un caz nesigur), provinciile occidentale de 12 persoane, iar cele balcanice şi danubiene (preponderent Macedonia) de 17 persoane. Mai mult decât atât, judecând după unele gentilicii, în multe alte cazuri originea occidentală a purtătorilor numelor respective este foarte probabilă. Doar în cinci cazuri avem a face cu legionari de origine orientală. În faţa acestei evidenţe, L. M. atrage atenţia că, cel puţin în sec. I p.Chr., afirmaţia lui G. Forni (*Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953, p. 79: „nelle legioni che presidivano i confini della Mesia şi rileva una netta prevalenza di elementi orientali") îşi pierde temeiul. „Orientalizarea" legiunilor din această zonă (vezi *e. g.* cazurile semnalate de regretatul A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, *Supplementum prosopographicum*, p. 202–204, pentru militarii din *legio V Macedonica*) este un fenomen mai târziu. Pentru a i se urmări amploarea sunt însă necesare anchete exhaustive, efectuate cu acribia dovedită de L. M. pentru secvenţa cronologică aleasă.

Alexandru Avram

JULIANE C. WILMANNS, *Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals*, Olms-Weidmann, Medizin der Antike, II, Hildesheim, 1995, 297 p., 13 il.

Acest volum, al doilea din seria „Medizin der Antike" coordonată de Gert Preiser, are ca punct de plecare teza de doctorat a autoarei, intitulată *Der Artzt in der römischen Armee, Struktur und Aufgaben des Militärsanitätswesens der römischen Kaiserzeit (31 v.Chr. bis 270 n.Chr.).*

Lucrarea de faţă este structurată în două părţi distincte. În cea dintâi este prezentat modul de organizare şi întreţinere a serviciului sanitar al armatei romane, cea de–a doua parte cuprinde o prosopografie a medicilor militari şi sanitarilor pentru perioada 31 a.Chr. – 284 p.Chr.

După ce în primul capitol prezintă ceea ce însemna serviciul sanitar în Antichitate, iar în continuare înfăţişează modul în care funcţiile acestuia erau suplinite anterior organizării de către statul roman, în vremea lui Augustus, a unei structuri de acest gen (p. 3–18), autoarea concentrează informaţia transmisă de sursele literare antice şi prezintă stadiul actual al cercetării acestui subiect (p. 18–30).

Capitolul al patrulea este destinat activităţii propriu-zise a medicilor militari romani. Este subliniat faptul că modul de organizare al acestui serviciu era deosebit de flexibil. Soldaţii puteau consulta, pe cheltuiala proprie, medici civili. Existau de asemenea medici personali pe care, spre exemplu, guvernatorii îi luau cu ei în provincii. În taberele militare şi în campanii sunt atestaţi medici militari, cu pregătire militară sau chiar civilă, dar şi aşa-numiţii medici „cu

contract". Medicii militari aveau foarte bune şanse de promovare, până la *medicus ordinarius*, ceea ce echivala, ca privilegii şi soldă, cu cele ale unui centurion. După îndeplinirea serviciului militar – de 16–25 de ani – aceşti medici puteau activa în continuare ca *evocati*. Structura acestui serviciu în perioada Principatului, poziţia personalului sanitar în ordinea rangurilor şi treptele de salarizare sunt studiate în cadrul unor subcapitole aparte. La acestea se adaugă observaţii referitoare la statutul juridic al medicilor. În cazuri de forţă majoră medicii civili erau obligaţi să acţioneze în cadrul armatei (p. 97–101).

Pentru a ilustra structura şi modul de funcţionare a unui *valetudinarium*, autoarea apelează la exemplele descoperite în castrele de la Haltern, Neuss (*Novaesium*), Künzing (*Quintana*). În acelaşi context este discutată problema lazaretelor în castrele trupelor auxiliare, luându-se în considerare exemple de pe *limes*-ul renan, cel germano-raetic şi din Britannia (p. 103–117).

Structura serviciul de infirmerie, cu tot ceea ce presupune ea – personalul cu funcţii de conducere, cu funcţii tehnice şi administrative, precum şi cei cu atribuţii strict medicale – este prezentată în capitolul următor.

Armata romană avea nevoie de un corp medical şi un serviciu sanitar capabil să facă faţă necesităţilor din vreme de război, dar şi de pace. Capitolul al şaptelea este dedicat modului de pregătire a unui medic militar (p. 128–132), realizându-se şi o comparaţie cu cea a unui medic civil, atât din punctul de vedere al calităţii şi cantităţii cunoştinţelor, cât şi din acela al statutului său.

În încheierea primei părţi a lucrării se încearcă sublinierea importanţei avute de serviciul sanitar al armatei romane, în directă legătură cu statutul armatei însăşi, în perioada Republicii şi în cele trei secole ale Principatului (p. 133–138).

Prosopografia constituie partea a doua a lucrării. Ea este mai întâi structurată geografic, pe provincii, începând cu Italia şi continuând cu Britannia şi celelalte provincii, în sensul acelor de ceas. În final, se prezintă repartizarea medicilor şi sanitarilor pe categorii de trupe. Inscripţiile considerate false sunt incluse într-o listă de la sfârşitul prosopografiei (p. 254–259).

Volumul se încheie cu o listă bibliografică selectivă, o serie de *indices* şi ilustraţii (patru planuri de *valetudinaria*; o hartă a Imperiului roman pe care sunt marcate descoperirile discutate în lucrare; fotografii ale unora dintre inscripţii).

Cristina Alexandrescu

ABREVIERI FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ABV	J. D. Beazley, *Attic Blackfigure Vase-peinters*, Oxford, 1956
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AnnÉp	L'Année Épigraphique, Paris
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York
ArchÉrt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ArhKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi–Bucureşti
ArhPam	Arheologični Pam'jatky URSR, Kiev
AthenMitt	Mitteilungen des (Kaiserl.) Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlin
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena–Paris
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
CAMNI	Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. România / Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
CCDJ	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol., Berlin, 1863 sqq
ClRh	Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cura dell' Istituto Storico-Archeologico di Rodi, Roma.
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (N. S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
EAIVR	*Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, sub red. C. Preda, Bucureşti, I–II, 1994–1996
IDR	Inscripţiile Daciei Romane, Bucureşti
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, ed. G. Mihailov, 4 vol., Sofia,1958–1970
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
IzvestijaSofia	Izvestija na Aheologičeskija Institut, Sofia
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MINAC	Muzeul de Istorie Naţională si Arheologie, Constanţa
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig–Berlin
RANarb	Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier
RCRFActa	Rei Cretariae Romanoe Fautorum Acta
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
StComPiteşti	Studii şi Comunicări, Piteşti
Syll	*Sylloge. Inscriptionum Graecorum*, sub red. G. Dittenberger, Hildsheim
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie, Berlin
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

REVISTE PUBLICATE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 2 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, Bucureşti, România, RO-76117, Tel. 401-411 90 08, 401-410 32 00; Fax. 401-410 39 83; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O.Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401-222 41 26, Bucureşti, România, ORION PRESS IMPEX 2000, P.O. Box 77-19, Tel. 401-653 79 85, Fax 401-324 06 38, Bucureşti 3 - România.

Les normes pour la rédaction des manuscrits et la liste des abréviations employés dans la revue ont été publiées dans le tome 46, 1995, n°s 3-4, p. 343-370.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, Ro-71119 Bucarest, Roumanie. Tel. 401-659 71 52, Fax 401-650 34 10.

Tipărit la UNIVERSUL S.A.

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor,** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni**, 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor,** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţii Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.

ISSN 1220-4781

SCIVA, tomul 50, nr. 1–2, Bucureşti, ianuarie–iunie 1999, p. 1–110